

Sosyal Bilimlerde Güncel Meseleler

EDİTÖRLER

ÇİĞDEM ÇADIRCI
HATİCE AZTİMUR

cizgi | e-Kitap
KİTAP EVİ

SOSYAL BİLİMLERDE GÜNCEL MESELELER

Editörler

Çiğdem ÇADIRCI | Hatice AZTİMUR

SOSYAL BİLİMLERDE GÜNCEL MESELELER

Editörler

Çiğdem ÇADIRCI | Hatice AZTİMUR

Çizgi Kitabevi Yayınları (e-kitap)

©Çizgi Kitabevi
Aralık 2022

ISBN: 978-605-196-918-3
Yayıncı Sertifika No:52493

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data (CIP) -

Editörler
ÇADIRCI, Çiğdem | AZTİMUR, Hatice
SOSYAL BİLİMLERDE GÜNCEL MESELELER

Yayına Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları
Tel: 0332 353 62 65- 66

ÇİZGİ KİTABEVİ

Sahiata Mah. | Alemdar Mah.
M. Muzaffer Cad. No:41/1 | Çatalçeşme Sk. No:42/2
Meram/**Konya** | Çağaloğlu/**İstanbul**
(0332) 353 62 65 - 66 | (0212) 514 82 93

www.cizgikitabevi.com

📞 / cizgikitabevi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	6
GÜNEY AMERİKA ÜLKELERİNDE YOLSUZLUK ve GELİR EŞİTSİZLİĞİ İLİŞKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ.....	8
Levent KAYA	
EKONOMİK ÖZGÜRLÜK ve VERGİ GELİRLERİ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ÇALIŞMA.....	21
Çiğdem ÇADIRCI	
TÜRKİYE İÇİN SANAYİSİZLEŞME ve TİCARİ AÇIKLIK İLİŞKİSİ: ARDL SINIR TESTİ YAKLAŞIMI.....	37
Hatice AZTİMUR	
KÜRESEL TİCARET KURALLARINDAN KAYNAKLI UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜMÜNDE TEMYİZ SORUNU.....	46
Mustafa GÖKER	
REKABET KURUMU KARARLARI ile TÜRKİYE'DE HAVAYOLU PİYASASININ REKABET ANALİZİ.....	75
Ferhat AKYÜZ Tuğçe ERÇALIK Zeyd ALTINTOP	
TÜRK GASTRONOMİSİ ÜZERİNE YAPILMIŞ GÜNCEL ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	99
Zühal ÖZDEMİR YAMAN Mehmet GÜLLÜ	
YEŞİL PAZARLAMA FAALİYETLERİNİN TÜKETİCİLERİN MARKA İMAJİ ALGILARI ÜZERİNE ETKİSİ.....	124
Yonca BAKIR	
TÜRKİYE'DE YAPILMIŞ "YEŞİL LOJİSTİK" ÇALIŞMALARINA GENEL BİR BAKIŞ.....	141
Furkan DEMİRTAŞ Mehmet Ragıp GÖRGÜN	
YENİ NESİL LİDERLİK YAKLAŞIMLARI.....	153
Ümran ZAZA	
ÖRGÜTLERDE SANAL KAYTARMA.....	168
Ferit KÜÇÜK Ayşe Cemre BOZDOĞAN	

ÖNSÖZ

Sosyal bilimler, temel aktörü insan olan ve onun kurduğu dinamik ilişkileri ele alan, araştıran ve farklı yöntemlerle analiz eden akademik disiplinler bütünüdür. Kimi zaman tek bir disipline ait çalışmalar bir bütünün parçalarını oluşturmak üzere bir araya getirilirken kimi çalışmalarda farklı disiplinler birbiri ile ilişkili meseleler etrafında görüş ve önerilerini ortaya koyarlar. Bu kitap, sosyal bilimler alanında yaşanan gelişmelere farklı disiplinlerin yaklaşımını ortaklaştırmayı hedeflemiştir. Toplumsal adaletin sağlanması, gelirin adil paylaşımı ile yoksul ve varıl arasındaki eşitsizliğin ortadan kaldırılması her dem tazeliğini korumaya devam etmekte ve her dönemin güncel meselesini oluşturmaktadır. Buradan hareketle yolsuzluk ve gelir dağılımı adaleti araştırmaları ve sorunun çözümü için geliştirilecek yöntemlerin de hep güncel başlıklar arasında kendisine yer bulacağı söylenebilir. Özgürlük ise sosyal ve ekonomik olan her konu ile ilişkisi kurulabilecek bir meseledir. Gelir adaletinin sağlanmasında vergilendirme önemli bir unsur temsil eder. Kamu gelirinin en önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilen vergi gelirlerinin büyüklüğü ve devlet tarafından bu gelirin kamusal mal ve hizmet sunumunda kullanılması toplumsal refahı doğrudan ilgilendirmektedir. Vergilerin toplanması ve harcamaların yapılmasında, özgürlükler, toplumsal adaletin sağlanmasına zemin hazırlayacaktır.

Küreselleşme süreci, toplumsal pek çok alanda dönüştürücü etki yaratmıştır. Bu etkilerin önemli bir kısmı ekonomi alanında sonuçlar üretmiştir. Ülkelerin dış ticaretinde yaşanan gelişmelerin yanı sıra yapısal özelliklerinde ortaya çıkan dönüşümler de küreselleşme ile yakından ilişkilidir. Sanayi sektörünün ekonomi içindeki payı, yapısal dönüşüme dair önemli bir göstergiyi temsil etmektedir. Küresel ticaretin hukuki dayanağını oluşturan uluslararası kurallar ve temyiz süreci ise küreselleşmenin uluslararası ticaretin düzenlenmesindeki etkisini ortaya koymaktadır. Rekabet, piyasanın etkinliği ile ilişkili değerlendirilebilecek önemli bir göstergedir. Havayolu piyasasında rekabetçi yapının kurum ve piyasa verileri üzerinden analizi ve elde edilen sonuçlar, kurum ve piyasa ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Sosyal bilimlerin her dönem güncelliğini koruyan alanlarından birisi olan gastronomi üzerine yapılmış güncel çalışmalar da toplumun mutfak kültüründeki gelişmelere ışık tutacaktır.

Son dönemlerin önemli tartışma ve araştırma başlıklarından biri olan küresel ısınma ve iklim meselesi sosyal bilimlerde yürütülen çalışmalarda da ele alınmakta ve farklı disiplinlerin kullandığı yöntemlerle soruna çözüm üretilmeye çalışılmaktadır. Lojistik alanında çevre duyarlılığını öne çıkaran çalışmalar dünyanın geleceğine dair umudu taze tutmaktadır. Yine pazarlama alanında yapılan çevreci yöntemleri kullanan araştırmalarda bu çabaları desteklemektedir.

Ülke ve organizasyonların idaresi ile doğrudan ilişkili olan yönetim meselesi ve liderlik birbirini doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda liderin yönetim anlayışı toplumsal birçok alanı etkileme gücüne sahiptir. Organizasyonların verimliliği çalışanların performansı ile doğrudan ilişkilidir. Örgütlerde çalışanların sanal kaytarma eğilimi güncel araştırma başlıklarından birisini oluşturmaktadır.

Sosyal Bilimlerde Güncel Meseleler kitabı, disiplinler arası araştırmaları bir araya getiren akademik bir çabanın ürünüdür. Kitapta; iktisat, işletme, maliye, ekonometri, uluslararası ilişkiler, lojistik ve gastronomi disiplinlerinden güncel araştırmalara yer verilmiştir. Yolsuzluk, gelir dağılımı adaleti, özgürlük, sanayisizleşme, çevreci yaklaşımlar, liderlik ve mutfak kültürü gibi toplumsal katmanları doğrudan ilgilendiren başlıklar ele alınmıştır. Farklı üniversitelerde görev yapan bilim insanlarının katkıları ile ortaya çıkan bu kitabın ele alınan meselelerle ilgili okuyucuya fayda sağlaması umulmaktadır.

ŞANLIURFA- 2022

Çiğdem ÇADIRCI Hatice AZTİMUR

GÜNEY AMERİKA ÜLKELERİNDE YOLSUZLUK ve GELİR EŞİTSİZLİĞİ İLİŞKİSİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ

Levent KAYA*

Giriş

Yolsuzluk ve gelir eşitsizliği kavramları, ekonomik kalkınmanın yanı sıra kurumsal ve sosyal yapıları da büyük oranda etkilemektedir. Hem sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi hem de gelir eşitsizliği ve yolsuzluk ile mücadele, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde önemli bir yere sahiptir (Akyol ve Tekman, 2021, s. 100). Çoğu çalışmada genel olarak hâkim olan argüman, daha yüksek yolsuzluk seviyelerinin eşitsizliğin artmasına yol açtığı şeklindedir. Ancak eşitsizliğin yolsuzluğa yol açtığını iddia eden çalışmalar da mevcuttur. Bu nedenle eşitsizlik ve yolsuzluk arasındaki ilişki tam olarak kuramlaştırılmamıştır ve bu iki değişken arasındaki ilişki derecesini yakalamaya çalışan ampirik çalışmalarda farklı bulgular gözlemlenmiştir (Sáenz-Castro ve García-González, 2019, s. 31).

Yolsuzluk, genel olarak kamu gücünün özel çıkarlar için kötüye kullanılması şeklinde tanımlanır (Tanzi, 1998, s. 3). Dünya Bankası'nın tanımlamasına göre yolsuzluk "kamu gücünün ve yetkisinin özel çıkarlar için kullanılmasıdır. Yolsuzluk tanımı farklı açılardan sınıflandırılarak da ifade edilmektedir.

Teorik anlamda sınıflandırılması

- Gerçek ve tüzel kişilerin özel maddi imkânlar elde etmesi ve işlemlerin hızlandırılması için yapılan yolsuzluklar.
- Yasaların ihlal edildiği ve kuralların tarafı bir şekilde uygulandığı idari yolsuzluklar.
- Devleti ele geçirmek için kuralları ve düzenlemeleri, lehine çevirmeyi amaçlayan yolsuzluklar (Berksoy ve Yıldırım, 2017, s. 6).

Kapsadığı kesime göre sınıflandırılması

- Sınırlı yolsuzluk; sadece eş-dost, akrabalık vb. bağlarla iktidar sahiplerinin desteğine erişilmesini ifade eder.
- Piyasa yolsuzluğu; kim olduğuna bakılmaksızın, en çok parayı ödeyenlere tanınan ayrıcalığı ifade eder.
- Sistemik yolsuzluk; kamuda gücü elinde bulunduranların kendilerine veya bazı kesimlere yasadışı fayda aktarmak için kullandıkları siyasi bir süreci ifade eder (Berksoy ve Yıldırım, 2017, s. 7).

* Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri, Şanlıurfa, TÜRKİYE, lekaya@harran.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7278-8114

Boyutlarına göre sınıflandırılması

- Küçük yolsuzluklar; düşük ve orta seviyedeki memurların aldığı az miktardaki rüşvetleri tanımlamak için kullanılır.
- Büyük yolsuzluklar; yüksek bürokratların ve politikacıların özelleştirmeler ve kamu ihalelerindeki yolsuzluklarını tanımlamak için kullanılır (Karluk ve Unal, 2017, s. 6).

Cezai yaptırımına göre sınıflandırılması

- Doğrudan ceza yaptırımına bağlanmış yolsuzluklar; irtikâp, rüşvet ve zimmet suçundan kaynaklanan mal varlığı değerlerini aklama, görevi kötüye kullanma ve dolandırıcılık gibi suçları ifade eder.
- Dolaylı ceza yaptırımına bağlanmış veya suç sayılmayan yolsuzluklar; kayırmacılık, lobicilik, rant kollama ve oy ticareti gibi usulsüzlükleri ifade eder (Künü, 2018, s. 285).

Yolsuzluk, ülkelerin siyasi ve ekonomik gelişimine, sosyal ve kültürel tarihine, politik kökenlerine ve bürokratik geleneklerine dayanmaktadır (Uslaner, 2006, s. 1). Eğer bir toplumun kültürüne dayanıyorsa, yolsuzluğu ortadan kaldırmak kolay değildir (Uslaner, 2008, s. 24). Günümüzde hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için ekonomik, sosyal ve politik anlamda büyük bir sorun haline gelmiştir (Çadırcı, 2022, s. 294). Yolsuzluk, Ekonomi politikalarının piyasayı olumsuz etkilediği durumlarda artma eğilimi gösterir. Kaynakların yanlış yönlendirilmesi, sosyal ve ekonomik gelişimi olumsuz yönde etkiler. Ayrıca bazı insanlara diğerlerinin sahip olmadığı avantajlar sağlar. Kaynaklar, halktan seçkinlere ve genel olarak yoksullardan zenginlere aktarılır (Tanzi, 1998, s. 4).

Genel olarak yolsuzluğa yol açan sebepler incelendiğinde, devlet tarafından mal ve hizmet alım satımında, kamu kuruluşlarının özelleştirilmesinde, sübvansiyonların dağıtılmasında bazı imtiyazların sağlanması en önemli sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında mevcut yasalar ve yönetmeliklerin suistimale açık olması, gücün kötüye kullanılması, kişi başına düşen gelirin düşük olması, mülkiyet haklarının ve hukuk kurallarının gerektiği gibi uygulanamaması, kapalı ekonomik ve politik sistemler, tarihsel ve kültürel faktörler diğer sebepleri oluşturmaktadır (Berksoy ve Yıldırım, 2017, s. 12). Yolsuzluk, hükümetin kaynakların tahsisi, ekonominin istikrarı ve gelirin yeniden dağıtılması gibi geleneksel temel işlevlerine müdahale eder. Bu işlevler, gelir dağılımını ve yoksulluğu hem doğrudan hem de dolaylı olarak değişen derecelerde etkiler (Gupta vd., 2002, s. 38). Ayrıca ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyip devletin gelir-harcama yapısını bozmaktadır (Çeştepe ve Tatar, 2018, s. 113). Aynı zamanda devlet hizmetlerinin normal dağıtımını da olumsuz etkiler (Wong, 2017, s. 299). Kamu altyapısının kalitesini düşürür, kamu kaynakları özel kullanımlara yönlendirilerek standartlardan feragat edilir, fonlar daha fazla rant arama faaliyeti lehine yönlendirilir (Chetwynd vd., 2003, s. 5). Reel kamu harcamaları sonucu piya-

sa değerinin altında mal ve hizmet satın alınması yolsuzluğun kanıtı olarak görülmektedir (Tanzi ve Davoodi, 2000, s. 12). Ekonomik belirsizliklerden dolayı yabancı ve yerli yatırımı caydırır. Hem yabancı hem de yerli yatırımcılara yönelik teşvikleri azaltır (Chetwynd vd., 2003, s. 7). Sadece gelir artış oranını etkilemekle kalmaz, aynı zamanda gelir eşitsizliği ve yoksulluğu da etkiler. Yolsuzluğun ortaya çıkardığı yük orantısız bir şekilde düşük gelirli bireylere yüklenir (Alesina ve Angeletos, 2005, s. 2).

Kişi ve firmalar yolsuzluğun ölçülmesinde de bazı zorluklarla karşılaşmaktadır. İlk zorluk; yolsuzluğun herkes tarafından anlaşılan tutarlı bir tanımının olmamasıdır. Yolsuzluk kavramı, farklı ortamlarda ve kültürlerde farklı anlamlarda kullanılmaktadır (Berksoy ve Yıldırım, 2017, s. 8). Ülkeler, yaygın olarak “Yolsuzluk Algılama Endeksini” kullanmaktadır. Yolsuzluğun ölçülmesi için kullanılan bu endeks, 1995 yılından beri yolsuzlukların niceliksel bir ölçütü olarak ülkeler arasındaki dağılımı belirlemektedir. 2012 yılı öncesindeki çalışmalarda endeks rakamı 0 ile 10 arasında değerler almaktaydı. Dünya genelinde bu endeksin öneminin artmasıyla ve gelişmesiyle birlikte yöntem, 2012 yılında güncellenmiştir. 2012 yılından sonra yapılan çalışmalarda artık 0 ile 100 arasında puanlanmaktadır. 0 puan, bir ülkede aşırı derecede yolsuzluk olduğunu, 100 puan ise yolsuzluk olmadığını göstermektedir (<http://www.transparency.org/>).

Gelir dağılımı, bir ülkeye ait toplam gelirin, bireyler arasında bölüşülmesi şeklinde ifade edilir. Ülkelerin refah artışının, bireyler ve toplumsal sınıflar arasında ne şekilde bölüşüldüğü konusunda önemli bir göstergedir. Gelir dağılımının eşit olarak dağılmaması, toplumda adaletsizliğe neden olmaktadır. Bu durum ise ülkelerin gelişmesini olumsuz etkileyerek toplumsal barış ve adaletin sarsılmasına neden olmaktadır. Gelir eşitsizliği olgusu her dönemde önemli olmakla birlikte, daha çok sanayi kapitalizmi sonrasında ön plana çıkmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında hâkim olan sosyal devlet olgusuna kadar yoksulluk ve gelir eşitsizliği konularının kendiliğinden çözüme kavuşacağı varsayılmıştır. Ancak, sonraki dönemlerde özellikle gelişmekte olan ülkelerin hızlı büyümelerine rağmen gelir dağılımlarının gittikçe bozulması, gelir eşitsizliğinin önemli bir sosyal ve iktisadi problem olarak algılanmasına neden olmuştur. Politik ve sosyal alanların dışında gelir eşitsizliği, ulusal tasarrufları düşürüp verimsizliği arttırmak suretiyle ekonomik istikrarsızlığa neden olmaktadır ve sonuç olarak rüşvet ve kayırmacılık dâhil birçok olumsuz davranışın gelişmesine sebep olmaktadır (Çeştepe ve Tatar, 2018, s. 113).

Yoksulluk ve Gelir Eşitsizliği İlişkisi

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin karşılaştığı tek sorun artan gelir eşitsizliği değildir. Buna paralel olarak yolsuzluk da eşitsizlik gibi sosyal dokuyu parçalar ve hükümete olan güvenin azalmasına yol açar. Ayrıca toplumda, hükümetin yaşam kalitesini iyileştirmedeki performansı hakkında olumsuz görüşlerin artmasına ve ülkenin doğru yöne gittiğine dair umutların azalmasına neden olur. Bu durum, gelirin 'dürüst olmayan' zenginlerden güçsüz yoksullara yeniden dağıtılmasına yönelik taleplerin artmasına yol açar. Gelir eşitsizliği, gruplar arasındaki düşük güven seviyeleri yoluyla daha yüksek düzeyde yolsuzluğa yol açmaktadır. Ayrıca daha yüksek gelir eşitsizliği daha düşük güvene, daha düşük güven daha yüksek yolsuzluğa sebep olmaktadır. Gelir eşitsizliği ve yolsuzluğun etkilerinden kaynaklanan bu durum yolsuzluk-eşitsizlik tuzağı olarak isimlendirilir. Eğer toplumda yolsuzluk-gelir eşitsizliği tuzağı olduğu kanıtlanırsa, gelir eşitsizliğinin azaltılmasıyla yolsuzluk ortadan kaldırılabılır (Uslaner, 2006, s. 2). Özellikle eşitsizliğin ve yolsuzluğun yüksek olduğu yoksul ülkeler, eşitsizlik tuzağına kolayca düşebilmektedirler (Andres ve Dobson, 2011, s. 961).

Yolsuzluk birden fazla kanalda gelir eşitsizliğini artırmaktadır. Birincisi, yolsuzluğun ekonomik büyümeyi azaltması ve yoksulların gelirlerinin zenginlerinkinden daha fazla etkilenmesidir. Bu durum gelir eşitsizliğinin ve yoksulluğun artmasına yol açmaktadır. İkincisi ise vergi sisteminin zenginler lehine işlemesi, vergi sisteminin zayıflaması ve yoksullar üzerinde daha yüksek vergi yüküne yol açmasıdır. Gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu bir toplumda, yoksullar oylarını para, hediye veya diğer iyilikler karşılığında satmaya, zenginler ve güçlüler ise konumlarını korumak için oy satın almaya teşvik edilirler. Bu nedenle, toplumda daha yüksek düzeyde siyasi ve bürokratik yolsuzluklar ortaya çıkar. Ekonomik eşitsizlik, yolsuzluk için verimli bir üreme alanı sağlar ve karşılığında daha fazla eşitsizliklere yol açar (Jong-Sung ve Khagram, 2005, s. 137).

Literatür İncelemesi

Literatürde gelir eşitsizliği ile yolsuzluk arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok çalışma bulunmaktadır. Konuyla ilgili ulusal ve uluslararası alanda yapılan çalışmalar Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Gelir eşitsizliği ile Yolsuzluk İlişkisini İnceleyen Çalışmalar

Yazar(lar)	Dönem ve Ülke(ler)	Ekonometrik Yöntem(ler)	Ampirik Bulgular
Barreto (2001)	Seçili Ülkeler	Regresyon analizi	Yolsuzluğun gelir eşitsizliği üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır.
Brempong (2002)	1993-1999 Afrika Ülkeleri	Panel veri analizi	Yolsuzluk ile gelir eşitsizliği arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.
Diñçer ve Günalp (2008)	Amerika Birleşik Devletleri	Regresyon analizi	Yolsuzluğun artması, gelir eşitsizliğini arttırmaktadır.
Apergis vd. (2010)	1980-2004 Amerika Birleşik Devletleri 50 Eyalet	Pedroni panel eşbütünleşme testi Granger nedensellik analizi	Yolsuzluğun gelir eşitsizliği üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi vardır. Yolsuzluk ile gelir eşitsizliği arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur.
Mishra and Ray (2010)	Gelişmekte olan Ülkeler	Regresyon analizi	Yolsuzluk ile gelir eşitsizliği arasında kuvvetli bir ilişki söz konusudur.
Andres and Dobson (2011)	1982-2002 Latin Amerika Ülkeleri	Hausman testi Regresyon analizi	Gelir eşitsizliği ile yolsuzluk arasında negatif bir ilişki bulunmuştur.
Dobson and Dobson (2012)	Seçili Ülkeler	Regresyon analizi	Yolsuzluk ile gelir eşitsizliği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur.
Kar and Saha (2012)	1995-2008 Asya Ülkeleri	Panel veri analizi	Yolsuzluğun gelir eşitsizliği üzerinde pozitif bir etkisi vardır.
Ullah and Ahmad (2016)	1984-2012 Seçili Ülkeler	Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi	Yolsuzluğun gelir eşitsizliği üzerinde pozitif bir etkisi vardır.
Wong (2017)	1996-2009 Asya Ülkeleri Latin Amerika Ülkeleri	Prais–Winsten yöntemi	Asya ülkeleri için yolsuzluk ile gelir eşitsizliği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Latin Amerika ülkeleri için ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur.
Bayar vd. (2017)	2005-2016 Avrupa Birliği Ülkeleri	Dimutrescu-Hurlin panel nedensellik analizi	Yoksulluktan yolsuzluğa ve gelir dağılımı eşitsizliğinden yoksulluğa doğru tek yönlü nedensellik belirlenmiştir.
Karluk ve Unal. (2017)	Seçili Ülkeler	Korelasyon analizi	Gelir eşitsizliği ile yolsuzluk arasında negatif bir ilişki bulunmuştur.
Pedauga vd. (2017)	1996-2012 Latin Amerika Ülkeleri	Panel veri analizi	Yolsuzluk ile gelir eşitsizliği arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.
Dwiputri vd. (2018)	Asya Ülkeleri	Tobit, iki aşamalı Regresyon analizi	Yolsuzluk ve gelir eşitsizliği arasında birbirini arttırıcı yönde karşılıklı bir etki söz konusudur.
Sulemana and Kpienbaareh (2018)	1996-2016 Afrika Ülkeleri	Regresyon analizi Granger nedensellik analizi	Yolsuzluktan gelir eşitsizliğine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Künü (2018)	1984-2014 Türkiye	Johansen-Juselius eşbütünleşme testi- Hacker ve Hatemi-J nedensellik testi	Yolsuzluk ile gelir eşitsizliği arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Yolsuzluk ile gelir eşitsizliği arasında nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.
Policardo and Carrera (2018)	1995-2015 Seçili Ülkeler	Dimutrescu-Hurlin panel nedensellik analizi	Gelir eşitsizliğinden yolsuzluğa doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Çeştepe ve Tatar (2018)	1999-2014 Seçili Ülkeler	Hausman testi	Yolsuzluğun artması, gelir eşitsizliğini arttırmaktadır.
Seanz-Castro and Garcia-Gonzalez (2019)	2008-2017 Kolombiya 24 Bölge	Pedroni panel eşbütünleşme testi	Yolsuzluk ile gelir eşitsizliği arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.
Basna (2019)	1995-2014 Avrupa Ülkeleri	Regresyon analizi	Gelir eşitsizliğinin yolsuzluk üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını göstermiştir.
Khan (2021)	1996-2017 Seçili Ülkeler	Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi Regresyon analizi	Yolsuzluk ile gelir eşitsizliği arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.
Akyol ve Tekman (2021)	1995-2019 Seçili Ülkeler	Panel veri analizi	Yolsuzluk ve gelir eşitsizliğinin ekonomik kalkınmayı olumsuz etkilemektedir.

Veri Seti

Çalışmada Güney Amerika ülkeleri (Arjantin, Kolombiya, Uruguay, Bolivya, Brezilya, Paraguay, Ekvator, Şili, Peru, Venezuela) için yolsuzluk ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişki incelenmiştir. Son iki yıla ait verilere ulaşılmadığından dolayı analizler için 2000-2019 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Değişkenlerin logaritmik dönüşümleri yapılmıştır. Analizlerde kullanılan değişkenlere ait bilgiler aşağıdaki Tablo 'da belirtilmiştir.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Kısaltma	Dönem	Kaynak
Gelir Eşitsizliği (Gini Katsayısı)	GINI	2000 - 2019	World Inequality Database (https://wid.world)
Yolsuzluk Endeksi	CORR	2000 - 2019	Transparency International (https://www.transparency.org)

Ekonometrik Yöntem

CADF Birim Kök Testi

Pesaran (2007) tarafından birimlere ait ortalamalar ile ADF istatistiklerinin genelleştirilmesi ile geliştirilen testte, cross-sectionally ADF (CADF) istatistiği ile her bir birim için durağanlık sınaması yapılırken, cross-sectionally

nally augmented IPS (CIPS) testi ile panelin bütünü için durağanlık sınaması yapılır. Yatay kesit ve gözlem sayısına bakılmaksızın hem $T < N$ hem de $T > N$ olduğu durumlarda kullanılabilir. t , zaman, i , yatay kesit birimi olmak üzere y_{it} , (1) numaralı denklemdeki gibi oluşturulur.

$$y_{it} = (1 - \phi_i)\mu_i + \phi_i y_{i,t-1} + u_{it} \quad (1)$$

(1) numaralı denklemdeki u_{it} kalıntıları aşağıdaki şekilde elde edilir.

$$u_{it} = \gamma_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

(2) numaralı denklemde f_t , ortak etkileri, ε_{it} ise birimlere ait kalıntıları temsil etmektedir. (1) ve (2) numaralı denklemler aşağıdaki şekilde ifade edilir.

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i y_{i,t-1} + \gamma_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

(3) numaralı denklemde $\alpha_i = (1 - \phi_i)\mu_i$, $\beta_i = -(1 - \phi_i)$ ve $\Delta y_{it} = y_{it} - y_{i,t-1}$ şeklindedir. $\phi_i = 1$ olmak üzere hipotezler aşağıdaki şekilde ifade edilir.

$$H_0 : \beta_i = 0$$

$$H_1 : \beta_i < 0$$

H_0 , serinin durağan olmadığını, H_1 ise serinin durağan olduğunu ifade etmektedir. (4) numaralı denklem ile her bir birim için CADF birim kök test istatistikleri hesaplanır.

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it} \quad (4)$$

$$CIPS(N, T) = N^{-1} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (5)$$

(5) numaralı denklem, her bir birime ait test istatistik değerlerinin ortalamasını ifade eden ve panelin bütünü için birim kök sınaması yapan CIPS test istatistiğini göstermektedir.

Dumitrescu-Hurlin (2012) Panel Nedensellik Analizi

Dumitrescu ve Hurlin (2012) Yatay kesit bağımlılığını dikkate alan bir nedensellik testi geliştirmişlerdir. Granger (1969) nedensellik testinin panel verilerine uyarlanmış hali olan testin uygulanabilmesi için serilerin düzey değerlerinde durağan olması veya değişkenler $I(1)$ derecesinde durağan ise farkları alınarak aralarındaki ilişkinin incelenmesi gerekmektedir. Zaman ve kesit boyutunu dikkate almayan test, dengesiz ve heterojen panel verilerinde de kullanılmaktadır. x ve y durağan değişkenler olmak üzere doğrusal modelin gösterimi aşağıdaki biçimde gösterilir;

$$y_{i,t} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_i^{(k)} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} x_{i,t-k} + \varepsilon_{i,t} \quad (6)$$

(6) numaralı modelde k , gecikme sayısını ifade etmektedir. Bütün kesit birimleri için gecikme sayısının aynı olduğu varsayılır. Oto regresif parametreler $\gamma_i^{(k)}$ ile regresyon eğim katsayıları $\beta_i^{(k)}$ 'nin gruplar arasında farklılık göstermesine izin verilir. $\gamma_i^{(k)}$ ve $\beta_i^{(k)}$ parametreleri zaman boyutunda sabit kabul edilir. Birimler arasında nedensellik ilişkisi olmadığını ifade eden sıfır hipotezi, en az bir birimde nedensellik olduğunu ifade eden alternatif hipoteze karşı test edilirken gerekli olan Wald test istatistiği aşağıdaki şekilde gösterilir.

(7)

(7) numaralı denklemde $W_{i,T}$ her bir birim için hesaplanan Wald istatistiğini temsil etmektedir. $W_{N,T}^{Hnc}$ ise Wald istatistiklerinin ortalamasını göstermektedir.

$$Z_{N,T}^{Hnc} = \sqrt{\frac{N}{2K}} (W_{N,T}^{Hnc} - K) \quad (8)$$

(9)

Zaman boyutunun kesit boyutundan büyük olması durumunda ($T > N$) (8) numaralı denklemi ($Z_{N,T}^{Hnc}$), kesit boyutunun zaman boyutundan büyük olması durumunda ($T < N$) (9) numaralı denklemi (Z_N^{Hnc}) önermişlerdir.

Ampirik Bulgular

Çalışmada kullanılan ekonometrik yöntemlere ait bulgular aşağıda tablolar halinde ifade edilmiştir.

Tablo 3. Homojenlik Testi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	$\tilde{\Delta}$	$\tilde{\Delta}_{adj}$	p-değeri
CORR	GINI	6.212	6.710	0.000
GINI	CORR	4.918	5.312	0.000

Tablo 3'te yolsuzluk ve gelir eşitsizliği değişkenleri ile kurulan eşbütünleşme modellerinden elde edilen eğim katsayılarının homojenliği araştırılmıştır. Pesaran ve Yamagata (2008) homojenlik testinden elde edilen sonuçlara göre eğim katsayılarının homojen olduğunu iddia eden sıfır hipotezi

reddedilmektedir. Her bir modelde değişkenlere ait eğim katsayıları ülkeden ülkeye farklılıklar göstermektedir.

Tablo 4. Yatay Kesit Bağımlılığı

Model	Yöntemler	Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model	
		Test İstatistiği	p-değeri	Test İstatistiği	p-değeri
GINI- CORR	Breusch-Pagan LM	339.32	0.000	185.72	0.000
	CD _{LM}	31.02	0.000	14.83	0.000
CORR- GINI	Breusch-Pagan LM	255.06	0.000	283.66	0.000
	CD _{LM}	22.14	0.000	25.16	0.000

Tablo 4'te (T>N) durumunda kullanılabilen Breusch – Pagan (1980) ve Pesaran (2004) yatay kesit bağımlılık testleri kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre yatay kesit bağımlılığını iddia eden H_0 hipotezi reddedilmiştir. Herhangi bir panel birimine gelen şok, diğer birimleri de etkilemektedir. Çalışmada yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ekonometrik yöntemler kullanılmıştır.

Tablo 5. Birim Kök Testi Sonuçları

	Test İstatistiği	Kritik Değerler
GINI	-1.89	%1: -2.60
Fark (GINI)	-3.53	%5: -2.34
CORR	-1.31	%10: -2.21
Fark (CORR)	-2.51	

Tablo 5'te elde edilen sonuçlara göre hem gelir eşitsizliği hem de yolsuzluk serisi düzey değerlerinde birim köklü çıkmıştır. Birinci farkı alındıktan sonra gelir eşitsizliği serisinin %1 anlamlılık düzeyinde, yolsuzluk serisinin ise %5 anlamlılık düzeyinde durağanlaştığı tespit edilmiştir.

Tablo 6. Panel Nedensellik Test Sonuçları

H_0	$W_{N,T}^{Hnc}$	$Z_{N,T}^{Hnc}$	p-değeri
CORR GINI'nin Nedeni Değildir	4.432	5.353	0.000
GINI CORR'un Nedeni değildir	4.701	5.843	0.000

Tablo 6'ya göre yolsuzluktan gelir eşitsizliğine doğru ve gelir eşitsizliğinden yolsuzluğa doğru karşılıklı nedensellik bulunmuştur. Birçok araştırmacı, gelir eşitsizliğinin ve yoksulluğun çeşitli mekanizmalar yoluyla birbirlerine katkıda bulunması nedeniyle eşitsizlik ve yolsuzluk arasında ampirik bir ilişkinin olduğu konusunda hemfikirdir. Ayrıca bilimsel çalışmalardan

elde edilen nicel sonuçlar, yolsuzluğun daha yüksek olduğu ülkelerde daha yüksek gelir eşitsizliğinin olduğunu göstermektedir.

Tablo 7. Ülkeler için Nedensellik Testi Sonuçları

Ülkeler	Gecikme Uzunluğu	CORR → GINI		GINI → CORR	
		Wald İstatistiği	p-değeri	Wald İstatistiği	p-değeri
Arjantin	1	7.299***	0.007	0.688	0.407
Bolivya	2	3.885	0.143	1.673	0.433
Brezilya	1	0.097	0.755	0.515	0.473
Ekvator	1	0.336	0.562	31.408***	0.000
Kolombiya	3	8.347**	0.039	2.736	0.434
Paraguay	1	1.250	0.264	1.259	0.262
Peru	3	6.742*	0.081	7.283*	0.063
Şili	1	0.002	0.961	1.409	0.235
Uruguay	1	4.752**	0.029	0.017	0.895
Venezuela	1	11.611***	0.001	0.017	0.896

*, ** ve *** %10, %5 ve %1 için anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 7'de ülkeler için nedensellik testi sonuçları verilmiştir. Elde edilen bulgulara göre Arjantin, Kolombiya, Peru, Uruguay ve Venezuela için yolsuzluktan gelir eşitsizliğine doğru nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Ekvator ve Peru için gelir eşitsizliğinden yolsuzluğa doğru doğru nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Diğer ülkeler için herhangi bir nedensellik söz konusu değildir. Sadece Peru için çift yönlü nedensellik bulunmuştur.

Sonuç ve Değerlendirme

Gelir eşitsizliği ve yolsuzluk, ekonomik boyutunun dışında sosyal, kültürel ve hukuksal boyutuyla da araştırılması gereken konulardır. Tarihin her çağında toplumsal bir sorun olarak gündemini koruyan ve birbirlerini besleyen birer olgu olarak dikkat çeken eşitsizlik ve gelir eşitsizliği ilişkisi farklı bilim dallarının her zaman ilgisini çekmiştir. Ekonomik ve sosyal göstergeler yönünden iyi parametrelere sahip olmayan coğrafyalardan biri olması nedeniyle çalışmada Güney Amerika ülkeleri (Arjantin, Uruguay, Bolivya, Kolombiya, Ekvator, Peru, Paraguay, Şili, Brezilya, Venezuela) için gelir eşitsizliği ile yolsuzluk arasındaki ilişki incelenmiştir. Analizler için 2000-2019 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Öncelikle değişkenlere homojenlik ve yatay kesit bağımlılığı ön testleri uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar, çalışmada yatay kesit bağımlılığını ve heterojenliği dikkate alan yöntemlerin kullanılmasını gerekli kılmıştır. Değişkenlerin durağanlık sınavından elde

edilen sonuçlara göre gelir eşitsizliği ve yolsuzluk serilerinin düzey değerlerinde birim köklü olduğu ve birinci farkı alındıktan sonra durağanlaştığı tespit edilmiştir. Nedensellik test sonuçlarına göre gelir eşitsizliği ile yolsuzluk arasında çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Birimler için nedensellik sonuçları incelendiğinde Arjantin, Kolombiya, Peru, Uruguay ve Venezuela için yolsuzluktan gelir eşitsizliğine doğru, Ekvator ve Peru için ise gelir eşitsizliğinden yolsuzluğa doğru nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Bulgular, beklenildiği gibi gelir eşitsizliği ve yolsuzluğun birbirini karşılıklı olarak etkileyen iki olgu olduğu fikrini doğrulamaktadır. Sonuç olarak, Güney Amerika ülkelerinde, sosyal devlet anlayışının yerleştirilmesine yönelik politikaların geliştirilmesi, ekonomik büyümenin nimetlerinden bütün halkın adaletli bir şekilde yararlanması ve bunun sonucu olarak gelir grupları arasındaki uçurumların memnuniyetsizlik doğurmayacak şekilde azalmasına yol açacaktır. Ayrıca yolsuzluğun boyutuna ve kimler tarafından yapıldığına bakılmaksızın uygulanacak yaptırımların, herkes için eşit ve adil yürütüleceği bir hukuk sisteminin geliştirilmesi, toplumun huzur ve refahını arttırıcı bir etkiye neden olacaktır.

Kaynakça

- Akyol, H. ve Tekman, N. (2021). Ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedefleri ile yolsuzluklar ve gelir eşitsizliği ilişkisinin incelenmesi: Driscoll-Kraay yöntemi örneği. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 99-116.
- Alesina, A. and Angeletos, G. M. (2005). Corruption, inequality and fairness. *Journal of Monetary Economics*, 52(7), 1227-1244.
- Andres, A. R. and Dobson, C. R. (2011) Is Corruption really bad for inequality? evidence from Latin America. *The Journal of Development Studies*, 47(7), 959-976.
- Apergis, N., Dincer, O. C. and Payne J. E. (2010). The relationship between corruption and income inequality in U.S. states: evidence from a panel cointegration and error correction model. *Public Choice*, 145, 125-135.
- Barreto, R. A. (2001). Endogenous corruption, inequality and growth: econometric evidence. *School of Economics Working Papers*, 01-2, 1-38
- Basna, K. (2019). Income inequality and level of corruption in post-communist European Countries between 1995 and 2014. *Communist and Post-Communist Studies*, 52, 93-104.
- Bayar, Y., Şaşmaz, M. U. ve Öztürk, Ö. F. (2017). Corruption, income inequality and poverty in Central and Eastern European Union Countries: a panel causality analysis. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 340-349.

- Berksoy, T. ve Yıldırım, N. E. (2017). Yolsuzluk kavramına genel bir bakış: problemler ve çözüm önerileri. *Journal of Awareness*, 2(1), 1-18.
- Brempong, K. G. (2002). Corruption, economic growth, and income inequality in Africa. *Economics of Governance*, 3, 183-209.
- Breusch, T. and Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification tests in econometrics. *Review of Economic Studies*, 47, 239-253.
- Chetwynd, E., Chetwynd, F. ve Spector, B. (2003). Corruption and poverty: a review of recent literature, *Management Systems International*, 1-22.
- Çadırcı, Ç. (2022). Seçili Arap ülkelerinde algılanan yolsuzluk. *Research Studies Anatolia Journal*, 5(2), 293-311.
- Çeştepe, H. ve Tatar, H. E. (2018). Yolsuzluk ve gelir eşitsizliği: seçilmiş gelişmekte olan ülkeler için panel veri analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(2), 111-123.
- Dumitrescu, E. I. ve Hurlin, C. (2012). Testing for granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460.
- Dinçer, C. O. ve Günalp, B. (2008). Corruption, income inequality and poverty in the United States. *Social Science Research Network Elektronik Paper*, 1-38.
- Dobson, S. ve Dobson, C. R. (2012). Inequality, corruption and the informal sector. *Economics Letters*, 115(1), 104-107.
- Dwiputri, I. N., Arsyad, L. ve Pradiptyo, R. (2018). The Corruption-Income inequality trap: a study of Asian Countries. *Economics Discussion Papers*, 81, 1-25.
- Gupta, S., Davoodi, H. ve Terme, R. A. (2002). Does corruption affect income inequality and poverty?. *Economics of Governance*, 3, 23-45.
- Jong-Sung, Y. and Khagram, S. (2005). A Comparative study of inequality and corruption. *American Sociological Review*, 70, 136-157.
- Kar, S. ve Saha, S. (2012). Corruption, shadow economy and income inequality: evidence from Asia. *IZA Discussion Paper No: 7106*, 1-31.
- Karluk, S. R. ve Unal, U. (2017). Türkiye ekonomisinde yoksulluk, yolsuzluk ve gelir dağılımı ilişkisi. *MPRA Paper 70118*, 1-23.
- Khan, S. (2021). Investigating the effect of income inequality on corruption: new evidence from 23 emerging countries. *Journal of the Knowledge Economy*. <https://doi.org/10.1007/s13132-021-00761-6>.
- Künü, S. (2018). Türkiye'de yolsuzluk ve gelir dağılımı arasındaki ilişki. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 283-298.
- Mishra, A. and Ray, R. (2010). Informality, corruption, and inequality. *Bath Economics Research Working Papers*, 13(10), 1-36.

- Pedauga, L. E., Pedauga, L. D. ve Delgado-Márquez, B. L. (2017). Relationships between corruption, political orientation, and income inequality: evidence from Latin America, *Applied Economics*, 49(17), 1689-1705.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *Cambridge Working Papers in Economics*. 1 – 39.
- Pesaran, M. H. (2007). A Simple panel unit root test in the presence of cross – section dependence. *Journal of Applied Econometrics*. 22, 265-312.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panel. *Journal Of Econometrics*. Vol. 142, 50 – 93.
- Sungdo L. ve Carrera E.J.S. (2018). Corruption causes inequality, or is it the other way around? an empirical investigation for a panel of Countries. *Economic Analysis and Policy*, (59), 92-102.
- Sáenz-Castro, J. E. ve García-González, J. D. (2019). The Relationship between corruption and inequality in Colombia: empirical evidence using panel data for the period 2008-2017. *Iberoamerican Journal of Development Studies*, 8(2), 28-43.
- Sulemana I. ve Kpienbaareh, D. (2018). An Empirical examination of the relationship between income inequality and corruption in Africa. *Economic Analysis and Policy*, 60, 27-42.
- Tanzi, V. (1998). Corruption Around the World: Causes, Consequences, Scope and Cures, *IMF Staff Papers*, 45, 559-594.
- Tanzi, V. ve Davoodi, H. R. (2000). Corruption, Growth and Public Finances, *IMF Working Paper*, 182, 1-26.
- Transparency International. (2022). www.transparency.org. (Erişim Tarihi: 24.08.2022)
- Ullah, M. A. ve Ahmad, E. (2016). Inequality and corruption: evidence from panel data. *Forman Journal of Economic Studies*, 12, 1-20.
- Uslaner, E. M. (2006). Corruption and inequality. *World Institute for Development Economic Research (WIDER) Research Paper*, 34, 1-26.
- Uslaner, E. M. (2008). Corruption, inequality, and the rule of law. *Cambridge University Press*. 345s.
- Wong, M, Y. (2017). Public Spending, corruption, and income inequality: a comparative analysis of Asia and Latin America. *International Political Science Review*, 38(3), 298-315.
- World Inequality Database. (2022). <https://wid.world>. ((Erişim Tarihi: 24.08.2022)

EKONOMİK ÖZGÜRLÜK ve VERGİ GELİRLERİ: TÜRKİYE İÇİN AMPİRİK BİR ÇALIŞMA

Çiğdem ÇADIRCI*

Giriş

Bir ülkede ekonomik özgürlük ortamının varlığı, firmaların yatırım kararlarını alma ve uygulama aşamalarında avantaj sağlarken vergi yükünün daha adil bir şekilde dağılmasına da olanak sağlayacaktır. Ekonomik özgürlük ortamının düşük olması ise bireylerin vergi yükünün yüksek olması ile sonuçlanmaktadır (Egger ve Winner, 2004, s.284). Bununla birlikte bir ülkede ekonomik özgürlük düzeyinin yüksek olması, yüksek büyüme, düşük işsizlik, düşük enflasyon gibi refah seviyesini arttıran gelişmeleri de etkilemektedir. Bu nedenle ülkelerde ekonomik özgürlük seviyesi önemli görülmekte, birçok teorik ve ampirik çalışmanın ilgi odağı olmaktadır.

Ülkelerin ekonomik özgürlük seviyelerinin değerlendirilmeleri; belirli endeksler ile ölçüm yapılması ve bu endekslerde ülkelerin puanlanması neticesinde mümkün olmaktadır. Ülkelerin endekslerinin ölçüm kriterlerine göre değerlendirilmesi diğer ülkelerle kıyaslanmasına olanak verdiğinden dolayı önem taşımaktadır.

Vergi gelirleri üzerinde ölçülebilen ve ölçülemeyen birçok faktörün etkisi olduğu kabul edilmektedir. Bir ülkede vergi gelirlerinin ekonomik gelişmenin bir unsuru olması, aynı zaman da ekonomik özgürlüklerin ekonomik gelişme üzerinde önemli rolü olması, bu iki kavramın arasında bir ilişkinin olabileceği anlamına gelmektedir (Bahtiyar ve Odabaş, 2020, s.138). Bu nedenle çalışmada Türkiye örneğinde 2000-2022 yılları için vergi gelirleri ve ekonomik özgürlükler arasındaki ilişkinin araştırılması amaçlanmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde ekonomik özgürlük kavramı, ekonomik öz-

* Arş. Gör. Dr., Harran Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Şanlıurfa, cigdemcadirci@harran.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1602-3103

gürlük endeksleri ve Türkiye'nin ekonomik özgürlük endeksine göre durumu değerlendirilmektedir. Çalışmanın ikinci bölümünde ulusal ve uluslararası literatürde yapılan çalışmalar incelenmektedir. Üçüncü ve dördüncü bölümde ise veri seti ve ekonometrik yöntem açıklanarak, son bölümde ampirik bulgulara yer verilmektedir. Politika ve strateji önerileri ise sonuç ve değerlendirme kısmında verilmektedir.

Teorik Çerçeve Ekonomik Özgürlük Kavramı ve Ekonomik Özgürlük Endeksleri

Ekonomik özgürlük kavramı, iktisat literatüründe yeni bir kavram değildir (Doğan, 2004, s. 17). Toplumda ekonomik ilişkilerin sürekli ve dinamik olarak var olduğu düşünüldüğünde, özgürlük kavramının tanımlanması, sınırları ve yol açtığı etkilerin ön plana çıktığı görülmektedir. Liberal ve sosyalist ekonomik sistemlerin özgürlüğe bakış açılarındaki farklılıklar, bu kavramın ekonomi içerisinde olan yerini net olarak göstermektedir. Bu kavramın tanımlanmasında görülen güçlükleri, genel sınırlarının çizilmesinde yaşanan zorluklar, çıkar ilişkilerinde mikro ve makro ekonomik etkilerinin açıklanmasında ortaya çıkan çelişkiler, ekonomik özgürlük kavramının açıklanmasını daha da zorlaştıran unsurlar olmaktadır (Taşar, 2007, s.146).

Ekonomik özgürlük üç temel unsurdan oluşmaktadır. Bunlar; kişisel tercihler, özel mülkiyet ve mübadele serbestlikleridir. Bu yönüyle ekonomik özgürlük, yasal olarak elde edilen mülklerin korunması ve bireylerin gönüllü olarak mübadele yapmalarının serbest olması olarak ifade edilmektedir (Akalin, 2001, s.91). Lawson (2011)'a göre ekonomik özgürlük, bireylerin tüketim, üretim ve gönüllü ticari faaliyet kararlarına herhangi bir müdahalenin olmaması hali olarak tanımlanmaktadır.

Bu tanıma göre ekonomik özgürlüklerin, insan ile ilgili olmasının yanı sıra üretici ve tüketicilerin değişiklik gösteren tercihlerinin ayarlanması ve ekonomik büyümenin sağlanması için gereken bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Bir ülkede ekonomik özgürlüklerin artması üretim ve tüketim sürecinde bireylerin hareket serbestliğini arttırmakla beraber bireylerin ekonomik kararlar alırken daha rahat hareket etmesini sağlamaktadır (Altınışık vd., 2011, s.154). Aynı zamanda ülkede makroekonomik istikrarın sağlanması için ekonomik özgürlüğün gerekli olduğu görülmektedir. Ekonomik özgürlüğün varlığı enflasyonun düşük olması, ülke koşullarına uygun faiz oranlarının oluşturulması, rekabet düzeyinde döviz kurlarına sahip olunması ve ödemeler bilançosu dengesinin sağlanması gibi istikrarlı bir iktisadi yapıyı da beraberinde getirmektedir. Bu iktisadi yapı tasarruf hacmini ve uzun

dönemli sermaye birikimini yükselten, ulusal refah düzeyinin korunmasını sağlayan, gelecekle ilgili öngörülerde bulunarak yatırımları arttıran ve kaynak dağılımında etkinlik sağlanmasını mümkün kılan özelliklere sahiptir. Bu unsurların gerçekleşmesi ise beraberinde büyüme sürecini hızlandıran etkisini göstermektedir (Akıncı vd., 2014, s.83-84). Aslında ekonomik özgürlüklerin var olabilmesi için hükümetlerin birçok faaliyetten çekilmesi öngörülmektedir. Hükümetlerin ekonomik özgürlük ortamını yaratabilmek için kişisel tercihler, ticaret, emek ve üretim piyasalarına girişleri ve bu piyasalarda rekabet özgürlüğünü engelleyici faaliyetlerden sakınmasını gerektirmektedir (Yenipazarlı, 2009, s.10).

Ekonomik özgürlüklerin derecesinin ölçülmesinde bazı kurum ve kuruluşlar tarafından endekslemeler yapılmaktadır. Bu endekslerden birincisi Kanada'da bulunan Fraser Enstitüsü tarafından hazırlanan (Economic Freedom Index of The World) Dünya Ekonomik Özgürlük Endeksi'dir. Diğer bir endeks ise ABD'de bulunan Heritage Vakfı ve Wall Street Journal'un beraber hazırladığı (The Index of Economic Freedom) Ekonomik Özgürlük Endeksi'dir (Acar, 2010, s.10).

Fraser Enstitüsü ve Michael A. Walker ile Milton Friedman öncülüğünde bir dizi konferansla temeli oluşturularak hazırlanan Dünya Ekonomik Özgürlük Endeksi, ilk olarak 1996 yılında yayımlanmıştır. Kamu büyüklüğü, hukuksal yapı ve mülkiyet hakları, istikrarlı parasal girişim, uluslararası ticaret özgürlüğü, iş, kredi ve işgücü piyasaları ile ilgili düzenlemeler şeklinde beş başlık altında hesaplanmıştır (Gwartney vd., 2013, s.3). Bu beş alt başlık altında 23 alt bileşen yer almaktadır. Bu alt bileşenlerin de birçoğunun alt bileşenleri bulunmaktadır. Bileşen ve alt bileşenler 0-10 aralığında endekslenmektedir. Bileşenlerin skoru alt bileşenlerinin ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. 0 yasaklamaların en yüksek seviyede, 10 ise özgürlüklerin en yüksek seviyede olduğunu göstermektedir.

Heritage Vakfı tarafından 1994 Yılından bu yana yıllık olarak yayımlanan Ekonomik Özgürlük Endeksi'nin hesaplaması ise 10 başlık altında şekillendirilmiştir. Bunlar; ticaret politikası, vergilendirme, hükümetin ekonomiye müdahalesi, para politikası, dış yatırımlar, bankacılık, ücret ve fiyat kontrolleri, mülkiyet hakları ve karaborsa faaliyetleridir (Sameti ve Shahchera, 2006, s.72). Ekonomik Özgürlük Endeksine göre her kategoride en yüksek puan 100'dür. Bu endekste ülkelerin değerleri 0- 100 arasında puanlanmaktadır. Endeks değerlerinin yüksekliği özgürlük seviyesinin yüksek olduğunu göstermektedir. Bir ülkenin Ekonomik Özgürlük Endeks değeri 0-49,9 ara-

sında ise bastırılmış, 50-59,9 arasında ise büyük ölçüde özgür değil, 60-69,9 arasında ise kısmen özgür, 70-79,9 arasında ise büyük ölçüde özgür, 80-100 arasında ise özgür olarak değerlendirilmektedir.

Ekonomik özgürlüklerin ölçülmesini sağlayan ilgili endeksler incelendiğinde, ekonomik özgürlüklerin genel olarak devletin büyüklüğü, ülke ekonomisinin yapısı ve vergilendirme ile ilişkisi olduğu görülmektedir. Örneğin; ülkede siyasi yozlaşma sürecinde kamu harcamalarının beklenmedik şekilde artması ile ülke ekonomisinin yapısının önemli şekilde bozulması, tüketicilerin tercihlerinin önemini kaybetmesi ile sonuçlanacaktır. Bir başka ifade ile kamu harcamalarının artışı; piyasa kararlarının önüne siyasi kararların geçmesine ve siyasi kararların daha etkin olmasına neden olacaktır. Bu durum ülke koşullarında ekonomik özgürlüklerin azalmasına neden olabilecektir (Akalin, 2001, s.94).

Tablo 1’de Türkiye için Fraser Enstitüsü tarafından hesaplanan Dünya Ekonomik Özgürlük Endeksi ve Heritage Foundation tarafından hesaplanan Ekonomik Özgürlük Endeksi değerleri verilmektedir.

Tablo 1. Türkiye Özgürlük Endeks Değerleri (2010-2022)

Yıllar	Dünya Ekonomik Özgürlük Endeksi	Ekonomik Özgürlük Endeksi
2010	6,9	63,8
2011	7,1	64,2
2012	7,1	62,5
2013	7,0	62,9
2014	6,9	64,9
2015	6,9	63,2
2016	6,9	62,1
2017	6,7	65,2
2018	6,6	65,4
2019	6,4	64,6
2020	6,4	64,4
2021	6,5	64,0
2022	5,6	56,9

Kaynak: Heritage Endeksi, <https://www.heritage.org/index/> Fraser İnstitute, <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/dataset?geozone=world&year=2020&-page=dataset&min-year=2&max-year=0&filter=1&countries=TUR>

Ekonomik özgürlüklerin değerlendirilmesinde Dünya Ekonomik Özgürlük Endeksinin yoğunlukla dikkate alındığı ve ülke gelişmelerinin ve kıyaslamalarının çoğunlukla bu endeks üzerinden yapıldığı görülmektedir (Taşar, 2007, s.156). Tablo 1’de Türkiye’nin ekonomik özgürlük endeksi

Dünya Ekonomik Özgürlük Endeks ve Ekonomik Özgürlük Endeks değerleri incelendiğinde; 2010 yılı sonrasında ortalama olarak sırasıyla 6,5 ve 62 puanla endekslendiği görülmektedir. Türkiye ekonomisinde bazı yıllarda meydana gelen makro ekonomik gelişmelerin, 2020 yılında meydana gelen Covid 19 pandemisinin özgürlük endeksi değerleri üzerinde olumsuz etkiler gösterdiği dikkat çekmektedir. Ekonomik özgürlüklerin yüksek olduğu ülkelerde daha yüksek büyüme oranları, gelir seviyesinin ve refah seviyelerinin yüksek olduğu kabul edildiğinde Türkiye'nin ekonomik özgürlükler endeksi değerlerinin istenilen seviyede olmaması önemli politika ve stratejiler geliştirilmesinin gerektiğini göstermektedir.

Aynı zamanda Türkiye'nin enerji ve yatırım malları ithal eden gelişmekte olan bir ülke olduğu kabul edildiğinde sermaye birikiminin yetersiz olması, enerji ve sermaye malında dışa bağımlı olmasının ülkenin kalkınması önünde önemli bir engel oluşturduğu görülmektedir (Aztimur ve Kaya, 2022, s.1268). Ekonomik özgürlüklerin artması bu engellerin aşılmasına da katkı sağlayacaktır.

Literatür Taraması

Ulusal ve uluslararası literatürde maliye politikasının temel bileşenlerinden olan vergi gelirlerinin ekonomik özgürlük ile ilişkisini inceleyen çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar aşağıda özetlenmiştir.

Egger ve Winner (2004) gelişmiş ve az gelişmiş 46 ülke için 1980-1997 dönemine ait verilerle yaptıkları çalışmalarında ekonomik özgürlük ve vergi gelirleri ilişkisini araştırmışlardır. EKK analizini kullandıkları çalışmalarında ekonomik özgürlüğün vergi gelirleri üzerinde pozitif etkisi olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Ekonomik özgürlük düzeyindeki bir birim artış kurumlar vergisi gelirlerinde 0,04 birimlik artışa yol açacağını belirtmişlerdir.

Sameti ve Shahchera (2006) MENA ülkelerini 1980-2002 dönemi için ekonomik özgürlükler, ekonomik büyüme ve vergi gelirlerinin ilişkisini araştırdıkları çalışmalarında ekonomik özgürlükler ve vergi gelirleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığına dair bulgulara ulaşamamışlardır. Bu ilişkinin tespit edilememesinin nedeni olarak da ülkelerdeki ekonomik özgürlüklerin düşük olmasını görmüşlerdir.

Mahon (2014) OECD'ye üye 33 ülkenin 1995-2008 yılları verilerini kullanarak yaptığı çalışmada, vergi gelirlerinin, ekonomik özgürlüklerin alt bileşenleri olan yolsuzluk ve hukuk düzeni değişkenleri ile pozitif bir ilişkiye sahip olduğunu tespit etmiştir.

Alabede (2018) 42 Sahra Altı Afrika ülkesi verileriyle 2005-2012 yılları için FGLS tekniğini kullanarak ekonomik özgürlük bileşenleri ve vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın ampirik bulguları mülkiyet özgürlüğü, yatırım özgürlüğü, yolsuzluktan kurtulma, çalışma özgürlüğü, finansal özgürlük, iş özgürlüğü ve birleşik ekonomik özgürlüğünün vergi gelirlerini arttıran bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Alabede (2018) ekonomik özgürlüğün yüksek olduğu bir ülkede, ekonomik özgürlüğü düşük olan bir ülkeye göre vergi / GSYH oranının daha yüksek bir orana sahip olacağını ifade etmiştir.

Bahtiyar ve Odabaş (2020) 32 OECD ülkesinin verileriyle 1996-2016 dönemi için yaptıkları çalışmalarında vergi gelirleri ile ekonomik özgürlük arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada Johansen- Fisher panel eş bütünleşme testleri ve uzun dönem tahminçileri FMOLS ve DOLS analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın ampirik bulgularına göre ekonomik özgürlükler ve vergi gelirleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ekonomik özgürlüğün artmasının yatırımcıların ekonomiye güveninin artmasını etkileyen önemli bir unsur olduğunu belirtmişlerdir.

Kutbay (2020) 1995-2017 dönemi için -Türkiye, Brezilya, Çin, Hindistan, Rusya, Endonezya ve Meksika ülkeleri için yaptığı çalışmada ekonomik özgürlük endeksinin alt bileşenlerinin vergi gelirleri ile ilişkisini araştırmıştır. Driscoll-Kraay (1998) tahminçisinden elde edilen bulgulara göre hukukun üstünlüğü, piyasa açıklığı ve düzenlemelerin verimliliği bileşenlerinin vergi gelirlerini arttıran bunun yanı sıra hükümet büyüklüğünün ise azaltan bir etkiye sahip olduğunu ispatlamıştır.

Keyifli (2021) yaptığı çalışmasında 20 OECD üye ülkesini 2000-2020 dönemi için iki aşamalı genelleştirilmiş momentler metodu ile ekonomik özgürlük endeksi ve alt bileşenlerinin vergi gelirleri üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çalışmanın ampirik bulgularına göre, ekonomik özgürlük ve endeksin alt bileşenlerinden düzenleyici verimlilik ve piyasa açıklığının, vergi gelirlerini istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkilediğini; hükümet büyüklüğünü ise anlamlı ve negatif etkilediğini tespit etmiştir.

Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde doğrudan ekonomik özgürlük ve vergi gelirlerini inceleyen az sayıda çalışma olduğu dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra ekonomik özgürlüklerin alt indeksleri ve vergi gelirlerinin ekonomik büyüme ve başka değişkenler ile ilişkisini inceleyen birçok çalışma olduğu görülmektedir. Tablo 1’de Ekonomik özgürlük ve vergi gelirlerini ekonomik büyüme ve diğer değişkenlerle ilişkisini inceleyen literatür özeti verilmektedir.

Tablo 2. Literatür Özeti

Yazar(lar)	Dönem	Ülke(ler)	Değişkenler	Yöntem(ler)	Bulgular
Islam (1996)	1980-1992	94 Ülke	Ekonomik Özgürlük Endeksi, Büyüme ve Kişi Başına Düşen Gelir	En Küçük Kareler Yöntemi	Ekonomik özgürlüklerdeki artış yüksek geliri ülkelerde büyüme oranını azaltmaktadır. Orta ve düşük gelir seviyesindeki ülkelerde büyüme oranları ekonomik özgürlüklerden etkilenmemektedir.
Widmalm (2001)	1965-1990	23 OECD Ülkesi	Vergi Gelirleri ve Ekonomik Büyüme	Panel Veri Analizi	Ekonomik büyüme ile kişisel gelirin vergilendirilmesi arasındaki ilişki negatiftir.
Durkaya ve Ceylan (2006)	1980-2004	Türkiye	Gayri Safi Milli Hasıla, Toplam Vergi Gelirleri, Dolaysız Vergi Gelirleri ve Dolaylı Vergi Gelirleri	Engle-Granger Eşbütünlüşme Testi	Dolaysız vergiler ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Dolaylı vergilerle ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.
Akıncı vd. (2014)	1995-2012	144 Ülke	Kişi Başına GSYİH, Ekonomik Özgürlükler, Ticari Özgürlükler, Mali Özgürlükler ve Kamu Harcamaları	Pedroni ve Kao Eşbütünlüşme ve Granger Nedensellik Analizi	Ekonomik özgürlük, iktisadi büyümenin nedenidir.
Öztürk Çetenak ve Işık (2016)	1995-2014	32 OECD Ülkesi	GSMH Büyüme Oranı ve Ekonomik Özgürlük Endeksi	Panel VAR Yöntemi	Tüm ekonomik özgürlük indekslerinin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu, diğer taraftan ekonomik büyüme ise sadece Mali Özgürlükler, Parasal Özgürlükler ve Ticari Özgürlüklerin Granger nedeni olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.
Şahin (2016)	1980-2015	Türkiye	Yolsuzluk Algılama Endeksi, Ekonomik Özgürlük Endeksi, Nüfus ve Yüksek Öğrenim Mezun Sayısı	Granger Nedensellik Analizi	Ekonomik özgürlük ile ekonomik büyümeye arasında bir nedensellik ilişkisi belirlenmiştir. Ancak ekonomik büyümeye demokrasi, yolsuzluk ve ekonomik özgürlüklere doğru bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.
Sandalcı ve Sandalcı (2017)	1990-2014	32 OECD Ülkesi	GSYİH Büyüme Oranları, Dolaylı Vergiler/GSYİH, Dolaysız Vergiler/GSYİH ve Toplam Vergiler/GSYİH	Panel Veri Analizi	Ekonomik büyüme ile dolaylı vergiler arasında pozitif, toplam vergiler ile dolaysız vergiler arasında ise negatif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolaylı vergilerde görülen artışın ekonomik büyümeyi pozitif, toplam vergiler ile dolaysız vergilerdeki artış ise ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir.

Demir ve Sever (2017)	1980-2014	11 OECD Ülkesi	Reel GSYİH, Reel Toplam Vergi Gelirleri, Reel Dolaysız Vergiler ve Reel Dolaylı Vergi	Panel Veri Analizi	Dolaylı ve dolaysız vergi gelirlerinde artışlar gelir üzerinde olumsuz etkiye sahiptir. Uzun dönemde ise dolaysız vergilerde meydana gelen artış, gelir düzeyini azaltmaktadır.
Güney (2017)	1970-2014	21 En Az Gelişmiş Ülke	Ekonomik Özgürlük ve Kişi Başına Düşen Gelir	Genelleştirilmiş En Küçük Kareler Yöntemi	Ekonomik özgürlüğün kişi başına gelir üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu bulgusuna ulaşmıştır.
Akıncı (2019)	2006: Q1-2018: Q3	Türkiye	Ekonomik Büyüme ve Vergi Gelirleri/ GSYİH	Maki Yapısal Kırımlı Eşbütünleşme Testi	Vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur.
Yücesan ve Yağış (2020)	2000-2017	15 Yükselen Piyasa Ekonomisi	Ekonomik Büyüme, Enflasyon, Yurtiçi Tasaruf, Devlet Harcamaları, Ticaret Özgürlüğü ve Ekonomik Özgürlük Endeksi	Panel Veri Analizi	Ekonomik büyümenin, devlet harcamalarının ve ticaret özgürlüğünün ekonomik özgürlük üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkiler yarattığı bulgusuna ulaşmışlardır.
Altuntaş vd. (2021)	1980-2018	24 OECD Ülkesi	GSYİH ve Vergi Gelirleri	DOLSMG Panel Eşbütünleşme Tahmincisi	Vergi yapısı ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir.
Oğul (2022)	1995-2019	10 OECD Ülkesi	Kişi Başına Düşen Gelir ve Toplam Vergi Geliri	Kao Eşbütünleşme Analizi	Vergi gelirlerinde meydana gelen artışlar ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.
Köstekçi (2022)	1995-2019	37 OECD Ülkesi	Ekonomik Özgürlüğün Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) ve Vergi Gelirleri	Panel Eşbütünleşme ve Dumitrescu Hurlin Panel Nedensellik Testleri	Ekonomik özgürlükten vergi gelirleri üzerindeki etkisi pozitif ancak istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır. Panel nedensellik testleri sonuçlarına göre ise ekonomik özgürlükten vergi gelirlerine doğru nedensellik ilişkisi tespit etmiştir.

Literatür incelendiğinde vergi gelirleri ve ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme ve başka değişkenler ile ilişkisini inceleyen çok sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra vergi gelirlerinin ekonomik özgürlük ile ilişkisini inceleyen çalışmaların ulusal ve uluslararası literatürde az olduğu dikkat çekmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın gelişmekte olan ülkeler arasında olan Türkiye örneğinde yapılması ve ekonomik özgürlük ile vergi geliri ilişkisinin araştırıldığı çalışmaların az olması nedeniyle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Veri Seti

Çalışmada kullanılan değişkenler hakkında tanımlayıcı bilgiler Tablo 3'te gösterilmiştir. Bağımsız değişken olarak incelenen Ekonomik özgürlük verileri Fraser Enstitüsü tarafından yıllık olarak yayınlanan ekonomik özgürlük endeks verileri kullanılmıştır.

Tablo 3. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Değişken Türü	Kısaltma	Dönem	Kaynak
Vergi Gelirleri/GSYİH	Bağımlı Değişken	VGEL	2000-2022	Strateji ve Bütçe Başkanlığı
Ekonomik Özgürlükler	Bağımsız Değişken	EÖZ	2000-2022	Fraser Enstitüsü

Ekonometrik Yöntem

ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Pesaran vd. (2001) geliştirdikleri ARDL Sınır Testi farklı derecelerde bütünleşik olan zaman serisi değişkenlerinin uzun dönemli ilişkilerini incelemeye olanak sağlayan bir yöntemdir.

ARDL sınır testi için kısıtsız hata düzeltme modeli şu şekilde ifade edilir.

$$\Delta Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{2i} \Delta M_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{3i} \Delta E_{t-i} + a_4 Y_{t-1} + a_5 M_{t-1} + a_6 E_{t-1} + u_t \quad (1)$$

(1) Numaralı modelde Δ , fark operatörünü, ε_t , hata terimini ve m, n, p, r ise değişkenler için uygun gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. Gecikme uzunluğu tahmin edildikten sonra değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığı tahmin edilmelidir.

ARDL sınır testi için hipotezler aşağıdaki şekilde ifade edilir.

$$H_0 : \alpha_1 = \alpha_2 = \alpha_3 = \alpha_4 = 0 \text{ (Eşbütünleşme Yoktur)}$$

$$H_1 : \alpha_1 \neq \alpha_2 \neq \alpha_3 \neq \alpha_4 \neq 0 \text{ (Eşbütünleşme Vardır)}$$

H_0 Hipotezi eşbütünleşmenin olmadığını H_1 Hipotezi ise eşbütünleşmenin olduğunu ifade etmektedir. ARDL modeli uzun dönem katsayıları için aşağıdaki şekilde belirtilir.

$$Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{2i} M_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{3i} E_{t-i} + u_t \quad (2)$$

(2) Numaralı modelde Y bağımlı değişkeni, iki bağımsız değişkenli kurulan modelde M ve E bağımsız değişkeni ifade etmektedir.

Kısa dönem katsayıları için oluşturulan ARDL hata düzeltme modeli aşağıdaki şekilde ifade edilir.

$$\Delta Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{2i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{3i} \Delta M_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{4i} \Delta E_{t-i} + a_1 ECT_{t-1} + u_t \quad (3)$$

(3) numaralı modelde ECT_{t-1} , hata düzeltme terimidir. ECT_{t-1} Katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir.

Ampirik Bulgular

Değişkenlerin durağanlık sınaması için ADF ve Phillips-Perron birim kök testleri kullanılmıştır. Tablo 4'te birim kök testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 4. Birim Kök Testleri Sonuçları

ADF					
Değişkenler	Modeller	Düzye Değerleri		Birinci Fark Değerleri	
		t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri
VGEL	Sabit	1.828162	0.3579	-7.221052	0.0000
	Sabit ve Trend	-2.630773	0.2714	-7.010235	0.0001
EÖZ	Sabit	-1.463228	0.5328	-3.426484	0.0116
	Sabit ve Trend	0.736880	0.9992	-4.905336	0.0045
Phillips-Perron					
Değişkenler	Modeller	Düzye Değerleri		Birinci Fark Değerleri	
		t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri
VGEL	Sabit	-1.625838	0.4532	-7.179968	0.0000
	Sabit ve Trend	-2.580631	0.2911	-7.005792	0.0001
EÖZ	Sabit	-1.416441	0.5556	-3.541569	0.0169
	Sabit ve Trend	4.907284	1.0000	-12.97357	0.0000

“Akaike İno Criterion bilgi kriteri kullanılmıştır.

Tablo 4'te elde edilen sonuçlara göre vergi gelirleri ve ekonomik özgürlükler değişkenleri hem sabitli hem de sabitli ve trendli model için düzey değerlerinde birim köklü çıkmıştır. Birinci farkları alındıktan sonra durağanlaşmıştır. Çalışmada değişkenlerin koentegrasyon (eşbütünleşme) ilişkisi belirlenmesinde ARDL modeli uygulanmıştır. I(1) düzeyinde durağanlaşan değişkenlerin ARDL sınır testi sonuçları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. ARDL Sınır Testi Sonuçları

F-İstatistiği 4.759208		
Optimum Gecikme Uzunluğu (1, 4)		
Anlamlılık seviyesi	Kritik Değerler	
	Alt Sınır (I0)	Üst Sınır (I1)
% 1	4.94	5.58
% 5	3.62	4.16
% 10	3.02	3.51
Tanısal Testler	Test İstatistikleri	
Normallik testi (Jarque-Bera)	0.851498(0.653280)*	
Breusch- Pagan- Godfrey Heteroskedasite Testi	106597(0.1195)*	
Breusch-Godfrey LM Testi	2.405104(0.3004)*	
Ramsey Reset testi	0.229554(0.6412)*	

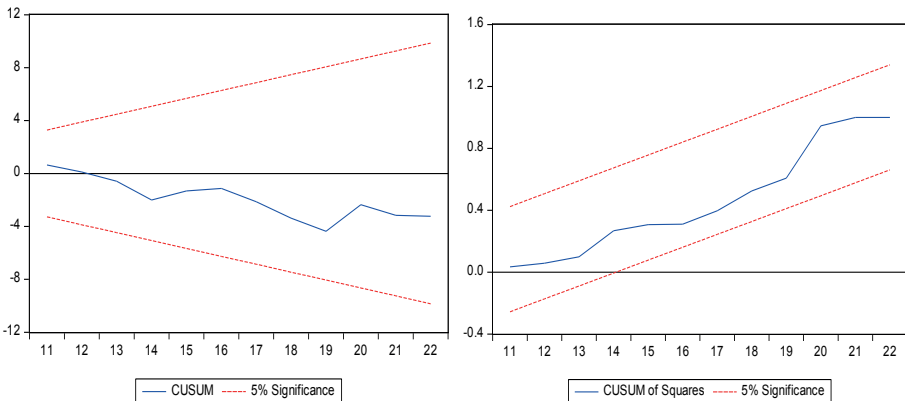
*Test olasılık değerlerinin 0.05 ten büyük olması varsayımların sağlanmış olduğunu göstermektedir.

Tablo 5'te elde edilen sonuçlara göre F istatistik değeri anlamlılık seviyelerine ait (%5, %10) üst sınır kritik değerlerinden büyük olduğu için H_0 hipotezi reddedilmiştir. Bu sonuçlar değişkenler arasında eşbütünlüğün olduğunu göstermektedir. VGEL ve EÖZ değişkenlerinin arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmaktadır.

ARDL modeli için yapılan tanısal testlerin sonuçlarına göre hata terimlerinin normal dağılım gösterdiği, otokorelasyon ve değişen varyans probleminin olmadığı ve ramsey reset testi ile model kurma hatasının olmadığı görülmüştür.

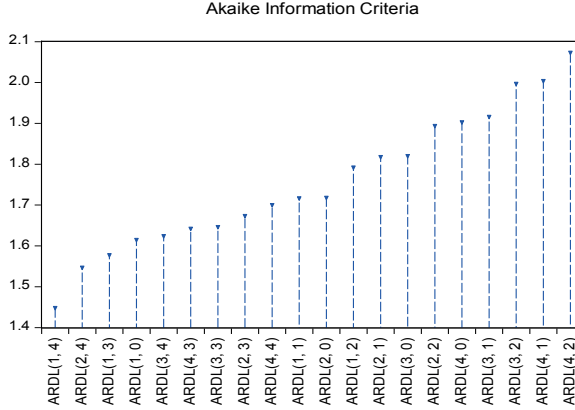
Şekil 1'de Brown vd. (1975) Modele ait CUSUM ve CUSUMSQ grafikleri incelendiğinde katsayıların kırmızı çizgiler ile belirlenen sınırların içinde kaldığı, yapısal kırılmaların olmadığı ve tutarlı olduğu görülmektedir.

Şekil 1. CUSUM ve CUSUM SQ Grafikleri

Değişkenlere ait Akaike Bilgi Kriteri' ne göre uygun gecikme uzunluklarının belirlendiği ve ARDL (1,4) modelinde karar kılındığı Şekil 2'de görülmektedir.

Şekil 2. AIC Bilgi Kriteri ile Seçim

*Akaike Bilgi Kriteri (AIC) model içerisinde terimlerin sayısını göz önüne alarak modelin uyumunu ölçen bilgi kriteridir.

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edildikten sonra uzun dönem katsayılarına bakılmıştır. ARDL (1,4) modeli seçilen değişkenlerin uzun dönem katsayıları ve tahmin sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Uzun Dönem ARDL (1,4) Modeli Tahmin Sonuç Verileri

Değişken	Katsayı	Standart Hata	T İstatistiği	Olasılık
EÖZ	0.244014	0.479482	2.594495	0.0101**
C	8.213357	3.231876	2.541359	0.0159**

*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 6'da ARDL modeline ait uzun dönem katsayıları incelendiğinde ekonomik özgürlük endeksi verileri ve vergi gelirleri arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmektedir. Ekonomik özgürlük endeks verileri ve vergi gelirleri katsayısı istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ekonomik özgürlük endeksinde 1 puanlık artış, vergi gelirlerinin GSYİH içindeki payını yaklaşık olarak %0.24 arttırmaktadır.

Tablo 7'te kısa dönem katsayıları ve tahmin edilen sonuçlar verilmiştir. Cointeq (-1) katsayısının -1 ile 0 arasında bir değere sahip olması ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir. Bu katsayının negatif değer alması ise hata düzeltici mekanizmanın çalıştığını göstermektedir. Cointeq (-1) katsayısının -0.680610 olması modelde kısa dönemde meydana gelen sapmanın, bir dönem sonra yaklaşık olarak %68'inin düzeldiği anlamına gelmektedir.

Tablo 7. Kısa Dönem ARDL (1,4) Modeli Tahmin Sonuç Verileri

Değişken	Katsayı	Standart Hata	T İstatistiği	Olasılık
D(EÖZ)	0.271860	0.445560	0.610154	0.5531***
D(EÖZ(-1))	0.207434	0.650347	0.318954	0.7552***
D(EÖZ(-2))	1.721398	0.553144	3.112024	0.0090*
D(EÖZ(-3))	1.131866	0.583340	1.940319	0.0763***
Cointeq(-1)	-0.680610	0.187636	-3.627289	0.00035***

*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Çalışmada Türkiye için 2000-2022 dönemi için ekonomik özgürlük ile vergi gelirleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde vergi gelirleri ve ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme ve birçok değişken ile ilişkisini inceleyen çalışmaların çok fazla sayıda olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra vergi gelirleri ve ekonomik özgürlükler arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların çok az sayıda olduğu dikkat çekmiştir. Bu nedenle çalışmanın literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmada Fraser Enstitü tarafından yıllık olarak hazırlanan ekonomik özgürlük endeks verileri ve Strateji ve Bütçe Başkanlığından elde edilen vergi gelirleri / GSYİH verileri kullanılmıştır. Değişkenlere ait verilerin durağanlığının belirlenmesi için ADF ve Phillips-Perron birim kök testleri uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre ekonomik özgürlük endeksi ve vergi gelirleri değişkenleri hem sabitli hem de sabitli ve trendli model için düzey değerlerinde birim köklü çıkmıştır. Değişkenler birinci farkları alındıktan sonra durağanlaşmıştır. Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ile araştırılmıştır. Eşbütünleşme testi sonuçlarına göre değişkenler arasında uzun dönemli ve pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür. Çalışmada elde edilen ampirik bulgular ekonomik özgürlük endeksinde 1 puanlık artışın vergi gelirlerinin GSYİH içindeki payını yaklaşık olarak %0.24 oranında arttıracakını göstermektedir. Hata düzeltme katsayısı değerlendirildiğinde kısa dönemde meydana gelen bir dengesizliğin bir dönem sonra % 68'inin düzelebileceği tespit edilmiştir.

Çalışmada elde edilen ampirik sonuçlar, ekonomik özgürlük seviyesinde meydana gelen bir artışın vergi gelirlerinde olumlu etkileri olacağı yönündedir. Çalışmanın ampirik sonuçları Egger ve Winner (2004), Mahon (2014), Alabede (2018), Bahtiyar ve Odabaş (2020) çalışmalarının bulguları ile uyumludur. Ülkelerde ekonomik özgürlük oranının yüksekliği, ülke ekonomisine olan güveni arttıran etkilere sahiptir. Ülkede oluşan bu güven ortamı yatırım

kararlarının alınmasında olumlu etkisini göstererek, vergi gelirlerinde artışa yol açacaktır. Bu nedenle ekonomik özgürlüklerin vergi gelirleri üzerinde görülen etkisi önemli görülmeli ve ekonomik özgürlüklerin arttırılması amacıyla gerekli politika ve düzenlemelerin yapılması gerekliliği ön plana çıkmaktadır. Gerekli politika ve düzenlemelerin uygulamaya geçmesi, vergi gelirlerinin artması ve devletin bireylere kamusal hizmet ve mal sunumunun etkin ve verimli bir şekilde gerçekleşmesi ile sonuçlanacaktır. Etkin ve verimli mal hizmet sunumu alan bireyler ile bu hizmeti gerçekleştiren devlet arasında güven ortamının sağlanması ile ülke ekonomisine ve mali politikaların daha etkinleşmesine önemli katkılar sağlayacaktır. Sonuç itibariyle Türkiye’de ekonomik özgürlüklerin arttırılmasının vergi gelirleri ve birçok unsuru yakından etkileyeceği ve önemli sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Acar, M. (2010). Serbest ticaret, ekonomik özgürlükler ve refah. *Bilig*, 53, 1-28.
- Akalın, G. (2001). Türkiye’de piyasa ekonomisine geçiş süreci ve ekonomik kriz, TİSK Yayınları.
- Akıncı, A. (2019). Türkiye’de vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (1), 100-106.
- Akıncı, M., Yüce, G. ve Yılmaz, Ö. (2014). Ekonomik özgürlüklerin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri: bir panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (2), 81-96.
- Alabede, J.O. (2018). Economic freedom and tax revenue performance in Sub-Saharan Africa. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 16 (4), 610-638.
- Altınışık, I., Çakmak, Y. ve Peker, H. S. (2011). Ekonomik özgürlükler ve refah. *Selçuk Üniversitesi Kadınhanı Faik İdil Meslek Yüksekokulu Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 149-156.
- Altuntaş, M., Kılıç, E., Mercan, N. ve Yavuz, E. (2021). Vergi gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisinin panel veri yöntemiyle analizi: OECD ülkelerinden kanıtlar. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, 53-72.
- Aztimur, H. ve Kaya, L. (2022). Doğrudan yabancı yatırımlar ile ihracat arasındaki ilişki: Türkiye için ampirik bir çalışma. *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 5 (9), 1265- 1278.
- Bahtiyar, E. ve Odabaş, H. (2020). Vergi gelirlerini etkileyen bir faktör olarak ekonomik özgürlükler: OECD ülkeleri üzerinde bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (1), 137-161.
- Brown, R.L., Durbin, J. ve Evans, J.M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society*, 149-192.

- Demir, M. ve Sever, E. (2017). Vergi gelirleri ekonomik büyüme ilişkisi: OECD ülkelerine ilişkin panel veri analizi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (2), 51-66.
- Doğan, U. (2004). Türkiye’de Piyasa Ekonomisi ve Ekonomik Özgürlükler. Çizgi Kitabevi.
- Durkaya, M. ve Ceylan, S. (2006). Vergi gelirleri ve ekonomik büyüme. *Maliye Dergisi*, 150, 79- 89.
- Egger, P. ve Winner, H. (2004). Economic freedom and taxation: is there a trade-off in the locational competition between countries?. *Public Choice*, 118, 271–288.
- Fraser İnstitute, <https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/dataset?geo-zone=world&year=2020&page=dataset&min-year=2&max-year=0&filter=1&countries=TUR> (Erişim Tarihi: 10.10.2022).
- Güney, T. (2017). En az gelişmiş ülkelerde ekonomik özgürlüğün gelir üzerindeki etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (3), 891-902.
- Gwartney, J., Lawson, R. ve Hall, J. (2013). Economic Freedom of the World: 2013 Annual Report. Fraser Institute.
- Heritage Endeksi, <https://www.heritage.org/index/> (Erişim Tarihi: 10.10.2022).
- Islam, S. (1996). Economic freedom, per capita income and economic growth. *Applied Economics Letters*, 3, 595-597.
- Keyifli, N. (2021). Ekonomik özgürlüğün vergi gelirleri üzerine etkisi: OECD kurucu ülkeleri üzerine ampirik bir çalışma. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(2), 489-505.
- Köstekçi, A. (2022). Ekonomik özgürlüğün doğrudan yabancı yatırımlar, gayri safi yurtiçi hasıla ve vergi gelirleri üzerindeki etkisi: OECD ülkelerinden kanıtlar. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 13 (33), 87-109.
- Kutbay, H. (2020). Ekonomik özgürlük ve vergi gelir performansı arasındaki ilişki: Yükselen Piyasa Ekonomileri için panel veri analizi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 40, 303-318.
- Lawson, R. A. (2011). Economic freedom and the wealth and well-being of nations. *The Annual Proceedings of the Wealth and Well-Being of Nations*, 65-80.
- Mahon, J. (2014). Economic freedom and the size of government. *Challenge*, 57(1), 67– 81.
- Oğul, B. (2022). Vergi geliri ve ekonomik büyüme ilişkisi: seçilmiş OECD ülkeleri üzerine ampirik bir inceleme. *Uşak Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 1-12.
- Öztürk Çetenak, I. ve Işık, M. (2016). Ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: OECD ülkeleri üzerine bir uygulama. *Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 6 (1), 1-16.

- Pesaran, M., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Sameti, M. ve Shahchera, M. (2006). Economic freedom, economic growth & governments tax revenue in (MENA). *Iranian Economic Review*, 10 (17), 67-86.
- Sandalcı, U. ve Sandalcı, İ. (2017). OECD ülkelerinde ekonomik büyüme ve vergi gelirleri arasındaki ilişkinin ampirik analizi: 1990 – 2014. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 51-62.
- Şahin, İ. (2016). Türkiye’de 1980-2015 yılları arası demokrasi, ekonomik özgürlük ve yolsuzlukların ekonomik büyümeye etkileri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6 (2), 317-334.
- T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, <https://www.sbb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 10.10.2022).
- Taşar, M. O. (2007). Ekonomik özgürlük kavramı ve Türkiye’de ekonomik özgürlüklerin gelişimi. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15(1), 143-167.
- Widmalm, F. (2001). Tax structure and growth: are some taxes better than others?. *Public Choice*, 107(3-4), 199-219.
- Yenipazarlı, A. (2009). Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye üzerine bir zaman serisi analizi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi.
- Yücesan, M. ve Yağış, O. (2020). Ekonomik özgürlüğe etki eden faktörler: yükselen piyasa ekonomileri için panel veri analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 691-711.

TÜRKİYE İÇİN SANAYİSİZLEŞME ve TİCARİ AÇIKLIK İLİŞKİSİ: ARDL SINIR TESTİ YAKLAŞIMI

Hatice AZTİMUR*

1970'li yıllarda kapitalizmin içine girdiği krizden çıkış sürecinde üretken sermaye yatırımları daha yüksek kar hedefiyle yeni değerlendirme alanlarına yönelmiştir. 1980 sonrası uygulanan neoliberal politikalar ise bu eğilimi güçlendirmiştir. 1990'lardan itibaren küreselleşme süreciyle dünyada yeni sanayi merkezleri oluşurken sanayinin kalesi olarak bilinen ve kapitalizmin nevsünema ettiği coğrafyalarda sanayisizleşme sorunu bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Bunun temel nedenlerinden birisi küresel düzeyde üretimin farklı ülkelere dağılımıdır. Üretimin küresel düzeyde mekansal kaymalarından kaynaklanan bu durum, gelişmiş ve gelişmekte olan pek çok ülkede sanayinin ülke ekonomisindeki payının yeniden belirlenmesine neden olmuştur. Sanayinin, özellikle de imalat sanayinin, ülke ekonomisindeki payının azalması ile ortaya çıkan bu durum sanayisizleşme olarak yorumlanmıştır (Doğruel ve Doğruel, 2019, s.211). Ancak burada gelişmekte olan ülkeler için farklı bir durum söz konusudur. Ekonomik gelişme sürecinde büyümenin lokomotifi olarak görülen sanayinin (Kaldor, 1966) gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) içindeki payı ile kişi başı gelir arasında “ters u” ilişkisi olduğu ifade edilmektedir (Rodrik, 2016, s.2). Belli bir eşik gelir düzeyine kadar artan sanayi payı bu düzeyden sonra azalmaktadır. Sanayinin payındaki düşüş gelişmekte olan ülkelerde kişi başı gelir daha düşük bir düzeyde iken gerçekleşmekte ve bu durum erken sanayisizleşme olarak tanımlanmaktadır (Rodrik, 2016).

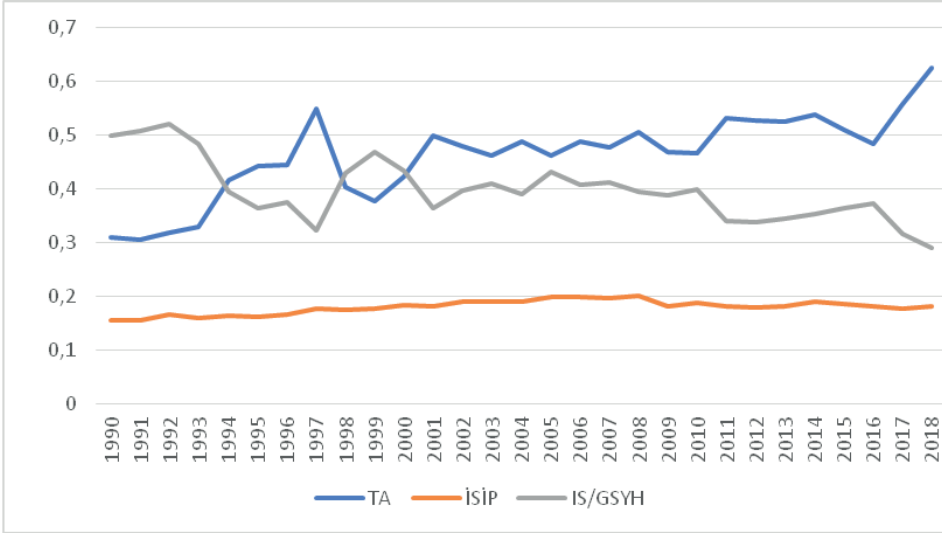
Ekonomik açıdan yapısal bir dönüşümü işaret eden sanayisizleşme, gayri safi yurtiçi hasıla içinde sanayinin payının azalması anlamına gelmektedir (Ayık ve Avcı, 2020, s.3). Erken dönem çalışmalardan olan Singh (1977,

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.
Osetian100@yahoo.com Orcid: 0000-0003-2039-5065

s.114)'e göre, imalat sanayindeki üretimin azalması ve buna bağlı olarak imalat sanayi istihdam payının düşmesi sanayisizleşme olarak ifade edilmiştir. Rowthorn ve Ramaswamy (1999, s.18)'e göre, sanayisizleşme, imalat sanayi istihdamının toplam istihdamdaki payında sürekli bir düşüşü tarif etmektedir. Ancak imalat sanayi istihdamındaki azalmanın verimlilik artışından kaynaklanabileceği (Tregenna, 2011, s.19) ve katma değerdeki artışın istihdamdaki azalmayı desteklemeyebileceği bir durum da söz konusu olabilir. Bu durumda sanayisizleşme imalat sanayi istihdam ve katma değer payındaki düşüş olarak ifade edilmelidir (Tregenna, 2009).

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sanayisizleşme sorununu ortaya çıkaran küreselleşme, öte yandan dünya ticaretinin ivme kazanarak genişlemesine de neden olmuştur. Ticari sermayenin dünya ölçeğinde hareket kabiliyetini genişleten önemli gelişmelerden birisi Uruguay Roundda Dünya Ticaret Örgütü'nün kota ve tarifelerle ilgili aldığı kararlardır. Burada alınan kararlar ile küresel ticaretin serbestleşmesi hedeflenmiş ve ticaret önündeki engelleri ortadan kaldırma yönünde üye ülkeler bir takvime bağlanmıştır.

Türkiye, 1980 yılında ithal ikameci/planlamacı modelden dışa dönük/ihracata dayalı kalkınma modeline geçerek neoliberal politikaları uygulamaya koymuştur. Küreselleşmenin etkilerinin görülmeye başlandığı 1990 ve sonrası Türkiye dış ticarete daha açık hale gelmiş, AB ile Gümrük Birliği anlaşmasının uygulanmaya başlandığı 1996 sonrasında ise ticari açıklık ivme kazanmıştır. 2000'li yıllarda da ikili ve çok taraflı anlaşmalar gerçekleştiren Türkiye, ticaret hacmini daha da genişletmiştir. Bununla birlikte Türkiye'de, imalat sanayinin GSYH içindeki payı 1998-1999'dan itibaren kişi başı reel gelir 3.500-4000 ABD doları düzeyine ulaştıktan sonra düşmeye başlamıştır (Bakır vd., 2017, s.184). Grafik 1.'de Türkiye'nin 1990-2018 dönemine ait imalat sanayinin GSYH payı, ticari açıklık düzeyi ve imalat sanayi istihdam payı verileri paylaşılmıştır.

Grafik1. Türkiye'de 1990-2018 Dönemi İmalat Sanayi/GSYH, Ticari Açıklık ve İmalat Sanayi İstihdam Payı (www.tuik.gov.tr, www.worldbank.org)

İmalat sanayinin GSYH içindeki payının 1990'ların sonundan itibaren azalma eğilimine girdiği görülmektedir. Bu çalışmada küreselleşme süreci ile ivme kazanan ticari açıklık ve sanayisizleşme ilişkisi Türkiye için test edilmiştir. Bu amaçla 1990-2018 dönemine ait ticari açıklık verileri ile imalat sanayi istihdamının toplam sanayi istihdamı içindeki payı olarak değerlendirilen sanayisizleşme verileri ARDL sınır testi yöntemi ile analiz edilmiştir. Sonraki bölümde sanayisizleşme ile ilgili ampirik çalışmalar özetlenmiştir. İkinci bölümde veri seti tanımlanmış ardından ekonometrik yöntem ve ampirik bulgular değerlendirilmiştir. Sonuç ve değerlendirme bölümünde ise analiz sonuçları ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

Literatür İncelemesi

Literatürde sanayisizleşme ile ilgili yapılmış çalışmaların bir kısmı imalat sanayi istihdam payına yoğunlaşmışlardır. Rowthorn ve Ramaswamy (1999), Alderson (1999), Palma (2014) ve Van Neuss (2018) imalat sanayi istihdamındaki azalmaları dikkate alan ve sanayisizleşmeyi istihdam payındaki azalma olarak değerlendiren çalışmalara örnektir. Diğer bir grup araştırmacı ise istihdam payının tek başına sanayisizleşme tanısı için yeterli olmayacağını istihdam payına ek olarak imalat sanayi katma değer payının da dikkate alınması gerektiğine vurgu yapmışlardır. Tregenna (2009), Tregenna (2011), Rodrik (2016) bu gruptaki araştırmalara örnek teşkil etmektedir.

Rowthorn ve Ramaswamy (1999), 1963-1994 yılları arasında 18 sanayileşmiş ülke imalat sanayi istihdam payının en yüksek düzeyine denk gelen kişi başı geliri regresyon analizi uygulayarak hesaplamışlardır. Analiz sonucunda sanayileşmiş ülkeler için imalat sanayi istihdam payının düşmeye başladığı eşik gelir düzeyi 9.000 dolar olarak tahmin edilmiştir.

Rodrik (2016), 1950-2013 yılları arasında gelişmekte olan ülkeler için imalat istihdam payı, cari ve sabit fiyatlarla imalat sanayi katma değer payı değişkenlerini kullanarak regresyon analizi yapmıştır. Araştırma sonucunda gelişmiş ülkelerin 14.000 dolar gelir düzeyinde sanayisizleşme sürecine girmelerine karşılık gelişmekte olan ülkelerin 700 dolar gibi düşük bir gelir seviyesinde sanayisizleşme sürecine başladıkları bulgulanmıştır.

Bakır vd. (2017) Türkiye için 1960-2013 döneminde imalat sanayi katma değeri, kişi başı reel gelir, ticari açıklık ve finansal açıklık değişkenlerini kullanarak regresyon analizi uygulamışlardır. İmalat sanayinin GSYH içindeki payı ile kişi başı reel gelir arasında "ters u" ilişkisinin olduğu, ticari açıklığın artmasının imalat sanayi katma değer payı üzerinde pozitif bir etkisi olduğu, finansal açıklığın ise imalat sanayi katma değerini azalttığı çalışmanın bulguları arasındadır. Van Neuss (2018) 1970-2006 dönemi için 15 OECD ülkesinde sanayisizleşme sürecini imalat sanayi istihdamı, kişi başı gelir, emek verimliliği, imalat sanayi dış ticareti değişkenlerini kullanarak panel yöntemi ile incelemiştir. Küresel değişimlerin bir ülkenin sektörel istihdam kalıplarını etkilediği saptanmıştır. Yine küreselleşmenin gelişmiş ülkelerde sanayisizleşme sürecine katkısının daha uygun ticaret tercihleri ile yukarı yönde yenilenebileceği de araştırmanın sonuçları arasındadır. Khan vd. (2018) 1972-2017 dönemi için Pakistan'ın sanayisizleşme sürecini ARDL yöntemiyle inceledikleri çalışmalarında imalat sanayi katma değeri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yoğunlaşmışlardır. Çalışma sonucunda imalat sanayinde yaratılan katma değer ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

Veri Seti

Çalışmada Türkiye'nin 1990-2018 dönemine ait ticari açıklık (TA) ve imalat sanayi istihdam payı (İSİP) verileri kullanılmıştır. Alcalá ve Ciccone (2004, s.613)'nin dış ticaret hacminin GSYH içindeki payı tanımı kullanılarak oluşturulan ticari açıklık verileri Dünya Bankası'ndan elde edilmiştir. Sanayisizleşme verilerinde ise imalat sanayi istihdamının toplam istihdam içindeki payı kullanılmıştır. Veri seti için tanımlayıcı bilgiler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Veri Seti Tanımlayıcı Bilgiler

Değişkenler	Değişken Türü	Kısaltma	Dönem	Kaynak
İhracat+İthalat/GSYH	Bağımlı Değişken	TA	1990-2018	Dünya Bankası
İmalat Sanayi İstihdamı/ Toplam İstihdam	Bağımsız Değişken	İSİP	1990-2018	TÜİK

Ekonometrik Yöntem

ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi serilerin I(0) veya I(1) olup olmamasına bakılmaksızın değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkileri ortaya koymaktadır. Sınır testi sonrası değişkenler arasında eşbütünleşme varsa hem uzun dönem (ARDL) hem de kısa dönem (VECM) modeli kullanılmaktadır.

$$\Delta Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{2i} \Delta M_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{3i} \Delta E_{t-i} + a_4 Y_{t-1} + a_5 M_{t-1} + a_6 E_{t-1} + u_t \quad (1)$$

(1) Numaralı modelde Δ , fark operatörünü, ε_t , hata terimini ve m, n, p, r ise değişkenler için uygun gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. Gecikme uzunluğu belirlendikten sonra değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığı incelenir.

ARDL sınır testi için hipotezler aşağıdaki şekilde ifade edilir.

$$H_0 : \alpha_1 = \alpha_2 = \alpha_3 = \alpha_4 = 0 \text{ (Eşbütünleşme Yoktur)}$$

$$H_1 : \alpha_1 \neq \alpha_2 \neq \alpha_3 \neq \alpha_4 \neq 0 \text{ (Eşbütünleşme Vardır)}$$

H_0 Hipotezi eşbütünleşmenin olmadığını H_1 Hipotezi ise eşbütünleşmenin olduğunu ifade etmektedir. ARDL modeli uzun dönem katsayıları için aşağıdaki şekilde belirtilir.

$$Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{2i} M_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{3i} E_{t-i} + u_t \quad (2)$$

(2) Numaralı modelde Y bağımlı değişkeni, iki bağımsız değişkenli kurulan modelde M ve E bağımsız değişkeni ifade etmektedir.

Kısa dönem katsayıları için oluşturulan ARDL hata düzeltme modeli aşağıdaki şekilde ifade edilir.

$$\Delta Y_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{2i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{3i} \Delta M_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{4i} \Delta E_{t-i} + a_1 ECT_{t-1} + u_t \quad (3)$$

(3) numaralı modelde ECT_{t-1} , hata düzeltme terimidir. ECT_{t-1} Katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir.

Ampirik Bulgular

Değişkenlerin birim kök testleri ADF ve Phillips-Perron testleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Tablo 2’de birim kök test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 2. ADF ve Phillips-Perron Birim Kök Testi Sonuçları

ADF					
Değişkenler	Modeller	Düzye Değerleri		Birinci Fark Değerleri	
		t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri
İSİP	Sabit	-2.129830	0.2352	-6.527527	0.0000
	Sabit ve Trend	-1.695419	0.7264	-7.078313	0.0000
TA	Sabit	-1.751341	0.3957	-3.467515	0.0192
	Sabit ve Trend	-4.332790	0.0119	-3.184262	0.1131
Phillips-Perron					
Değişkenler	Modeller	Düzye Değerleri		Birinci Fark Değerleri	
		t-istatistiği	p-değeri	t-istatistiği	p-değeri
İSİP	Sabit	-2.111268	0.2419	-6.527527	0.0000
	Sabit ve Trend	-1.520065	0.7981	-7.204839	0.0000
TA	Sabit	-1.314662	0.6084	-6.797536	0.0000
	Sabit ve Trend	-2.911464	0,1741	-6.624471	0.0000

Akaike İno Criterion bilgi kriteri kullanılmıştır.

Tablo 2’deki birim test sonuçlarına göre TA ve İSİP değişkenleri hem ADF hem de Phillips-Perron testine göre düzeyde birim köklü çıkmış, birinci farkları alındığında durağanlaşmışlardır. Değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığı ARDL sınır testi ile incelenmiştir.

Tablo 3. ARDL (1,4) Modeli İin Sınır Testi Sonuçları

F-İstatistiği 5.0313152	
Optimum Gecikme Uzunluğu (1, 4)	
Anlamlılık seviyesi	Kritik Değerler
	Alt Sınır I(0)
	Üst Sınır I(1)
% 1	4.94
% 5	3.62
% 10	3.02
Tanısal Testler	Test İstatistikleri
Normallik testi (Jarque-Bera)	0.777635(0.502997)*
Breusch- Pagan- Godfrey Heteroskedasite Testi	4.442941 (0,6170)*
Breusch-Godfrey LM Testi	0.608347(0.7377)*
Ramsey Reset testi	0.014970

*Prob değerlerinin 0.05 ten büyük olması varsayımların sağlanmış olduğunu göstermektedir.

Tablo 3 incelendiğinde hesaplanan F-istatistik değerinin %5 düzeyinde üst sınır değerinden büyük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığına karar verilmiştir. Dolayısıyla TA ve İSİP arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. ARDL modeli için yapılan tanısal testlerin sonuçlarına göre hata terimlerinin normal dağılım gösterdiği, otokorelasyon ve değişen varyans probleminin olmadığı ve Ramsey Reset testi ile model kurma hatasının olmadığı görülmüştür.

Tablo 4'te ARDL (1,4) Modeline göre uzun dönem katsayıları verilmiştir. Tablodaki sonuçlara göre imalat sanayi istihdam payındaki %1'lik artış ticari açıklığı %1.02 oranında arttırmaktadır. Bu sonuç, ekonomide yeniden sanayileşme politikalarının hayata geçirilmesi konusunda fikir vermesi açısından önemlidir. Türkiye'nin kalkınma rotasını ihracat odaklı oluşturmuş olması sanayi yatırımlarını rekabet gücünü arttıracak yüksek katma değerli alanlarda yoğunlaştırmasını gerektirmektedir.

Tablo 4. ARDL Uzun Dönem Katsayıları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	T İstatistiği	Olasılık
İSİP	1.027359	1.284698	0.799689	0.4343*

*İstatistiki olarak anlamlı değildir.

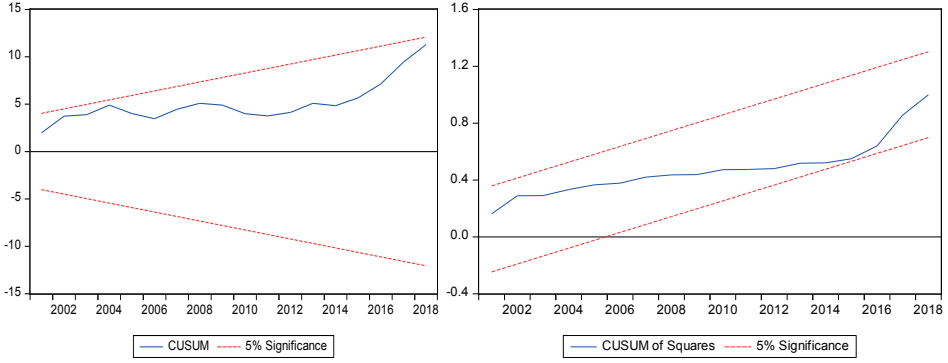
Tablo 5'da hata düzeltme modeli verilmiştir. Hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Modelde ortaya çıkabilecek sapmanın bir dönem sonra %65 oranında düzeltileceği Tablo 5 'da ki test sonuçlarında görülmektedir.

Tablo 5. ARDL Hata Düzeltme Modeli

Değişken	Katsayı	Standart Hata	T İstatistiği	Olasılık
D(İSİP)	1.825052	1.283970	1.421414	0.1723***
D(İSİP(-1))	-1.520099	1.300866	-1.168529	0.2578***
D(İSİP(-2))	-4.740181	1.328240	-3.568769	0.0022*
D(İSİP(-3))	-2.300555	1.439797	-1.597833	0.1275***
Cointeq(-1)	-0.653307	0.180341	-3.622623	0.0019*

*, **, *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Grafik 2'de CUSUM ve CUSUMSQ verilmektedir. Grafik 'de katsayıların kırmızı çizgiler arasında kalması modelin tutarlı ve yapısal kırılmaların olmadığını ifade etmektedir.

Grafik 2. CUSUM ve CUSUMSQ Test Sonuçları

Sonuç ve Değerlendirme

Küreselleşmenin gelişmekte olan ülkeler için iki önemli sonucu arasında olan ticari açıklık ve sanayisizleşme olguları bu çalışmada Türkiye için değerlendirilmiştir. 1990'ların sonlarından itibaren imalat sanayindeki daralma eğilimi ve ticaret hacmindeki artış arasındaki ilişkinin ele alındığı çalışmada ARDL sınır testi kullanılmıştır. Ticari açıklık verileri dünya bankasının veri havuzundan çekilerek hesaplanmış, imalat sanayi istihdam payı ise TUIK'ten sağlanmıştır. Değişkenlerin durağanlıkları ADF ve Phillips-Perron testleri kullanılarak sınanmıştır. Her iki testte de düzey değerinde birim köklü çıkan değişkenlerin birinci farkları alındığında durağanlaştıkları gözlenmiştir. ARDL uzun dönem bulguları değişkenler arasında %5 düzeyinde eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir. Uzun dönem katsayılara göre imalat sanayi istihdam payındaki %1' lik artış ticari açıklığı %1.02 oranında arttırmaktadır. Bu sonuç, ekonomide yeniden sanayileşme politikalarının hayata geçirilmesi konusunda fikir vermesi açısından önemlidir. Türkiye'nin kalkınma rotasını ihracat odaklı oluşturmuş olması sanayi yatırımlarını rekabet gücünü arttıracak yüksek katma değerli alanlarda yoğunlaştırmasını gerektirmektedir.

Türkiye'nin yeterli bir sanayi deneyimine sahip olmadan sanayisizleşme (erken) sürecine girmiş olması üzerinde öneme durulması gereken bir konudur. Dışa dönük/ihracata dayalı büyüme hedefinin ortaya konulduğu bir zeminde yüksek katma değerli ürünlerin üretimini sağlayacak imalat sanayi yatırımları ülkenin erken sanayisizleşmeden yeniden sanayileşme sürecine çevrilmesine olanak sağlayacaktır.

Kaynakça

- Alcala, F. ve Ciccone, A. (2004). Trade and productivity. *The Quarterly Journal of Economics*, 119(2), 613-646.
- Alderson, A. (1999). Explaining deindustrialization: Globalization, failure or success. *American Sociological*, 64(5), s. 701-727.
- Ayık, U. ve Avcı, S. (2020). Büyükdere caddesinde sanayileşme ve sanayisizleşme süreçlerinin mekânsal yansımaları (İstanbul-Türkiye). *Coğrafya Dergisi*, 40, s.1-15.
- Bakır, E., Özçelik, E., Özmen, E. ve Taşiran, A. C. (2017). Türkiye’de erken sanayisizleşme. İçinde, *Geçmişten Geleceğe Türkiye Ekonomisi*, (Der. Murat Koyuncu, Hakan Mihçı, A. Erinç Yeldan), İstanbul: İletişim Yayınları. ss.157-191.
- Doğruel, A. S. ve Doğruel, F. (2019). Küreselleşme unutulmuş sanayi politikaları ve sanayisizleşme. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 1, s. 209-226.
- Kaldor, N. (1966). *Causes of the slow rate of economic growth of The United Kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Khan, G. Y., Mehboob, s., ve Lopez, L. B. (2018). Deindustrialization and. economic growth: Empirical evidence from Pakistan. *Asian Journal of Economic Modelling*, 6(4), 462-475.
- Palma, J. (2014). De-industrialization, ‘premature’ de-industrialization and the Dutch-disease. *Revista NECAT*, 3(5), s.7-23.
- Pesaran, M., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.
- Rodrik, D. (2016). Premature deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21(1), s. 1-33.
- Rowthorn, R. ve Ramaswamy, R. (1999). Growth, trade and deindustrialization. *IMF Staff Papers*, 46(1), s. 18-41, Washington DC: IMF.
- Singh, A. (1977). UK industry and the World economy: A case of deindustrialization? *Cambridge Journal of Economics*, 1(2), s. 113-136.
- Tregenna, F. (2009). Characterising deindustrialization: An analysis of changes in manufacturing employment and output internationally. *Cambridge Journal of Economics*, 33, s. 433-466.
- Tregenna, F. (2011). Manufacturing productivity, deindustrialization and reindustrialization. *WIDER Working Paper*, No.2011/57, Helsinki: United Nations University World Institute for Development Economics Research.
- Van Neuss, L. (2018). Globalization and deindustrialization in advanced countries. *Structural Change and Economic Dynamics*, 45, s.49-63.

KÜRESEL TİCARET KURALLARINDAN KAYNAKLI UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜMÜNDE TEMYİZ SORUNU

Mustafa GÖKER*

Giriş

Sanayi devriminin yol açtığı gelişmelerle birlikte, devletler arası ilişkiler, konu itibarıyla çeşitlenmiş ve yakın çevrenin ötesine geçmiş; artan rekabet ve çatışmanın yanında küresel düzeyde iş birliği gerektiren ortak meseleler de ortaya çıkmıştır (Çağırın, 2019, s.1). Böylece, uluslararası hukukun alanı da genişlemiş; uzay, deniz üstü ve deniz dibi, insan hakları, çevre, finans, ticaret vb. gibi çağdaş hayatın ilgi alanları uluslararası düzenlemeye konu olmuştur (Shaw, 2018, s. 31). Bahsi geçen hususlar ikili, bölgesel veya küresel düzeyde ele alınabilir. İki büyük savaşla birlikte, devletler arası sistemin ikili ve *ad hoc* ilişkiler kurmaya dayalı tekniklerinin yetersizliği anlaşılmış (Çağırın, 2019, s. 1) ve bunun bir yansıması olarak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra küresel düzenlemelerin sayısında artış olmuştur. Bahsi geçen konular arasından ticaret, küresel düzeyde, önce Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması (GATT) (1948-1994) sonrasında ise Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) (1995 ve sonrası) tarafından düzenlenmiştir. Ancak, küresel kurallar ticaretin bölgesel düzeyde de ele alınmasına belirli koşullar altında izin vermektedir (GATT Madde XXIV). Bu çalışmanın bağlamını küresel düzeydeki kurallar oluşturmaktadır.

Uluslararası hukuk kurallarının uygulanmasına dair ilgili taraflar arasında çıkan uyuşmazlıkların barışçıl çözümü geçen yüzyılın başlarından beri uluslararası ilişkilerin en önemli meselelerinden birisi olmuştur. Bu kuralların uyuşmazlıklara uygulanması ve kapsamının açıklığa kavuşturulmasında uluslararası yargı organları birinci dereceden rol oynamışlardır. Genel uluslararası hukuk (Birleşmiş Milletler (BM) Şartı, Madde 2.3), anlaşmazlıkların

* Dr., Ticaret Bakanlığı, Ticaret Uzmanı, Ankara, mustafa7goker@yahoo.com ORCID: 0000-0002-7853-5887. (Çalışmadaki görüşler yazarın şahsına ait olup, herhangi bir kurumu bağlamamaktadır.)

barışçıl yollarla çözümünü emretmiş, ancak tek ve merkezi bir uluslararası yargı organı öngörmemiştir. Özel uzmanlık alanlarına dair uluslararası antlaşmalardan kaynaklanan uyuşmazlıkların hangi yollarla çözüleceği genellikle ilgili antlaşmanın kendisi tarafından düzenlenmiştir. Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesi (ITLOS), Avrupa Adalet Divanı (CJEU), DTÖ Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması bünyesindeki paneller ve Temyiz Organı (TO) gibi yargı organları¹ bu şekilde hayata geçirilmiştir. Bazı antlaşmalar ise, daimî anlaşmazlık çözüm organları ve önceden belirlenmiş usuller yerine, *ad hoc* hakemlik yoluyla anlaşmazlıkların çözümünü tercih etmiştir.

Uluslararası ticareti küresel düzeyde ele alan hem GATT hem de DTÖ döneminde² ticarete ilişkin kuralların yorum ve uygulanmasından kaynaklanan devletler arasındaki uyuşmazlıkların çözümü amacıyla bir anlaşmazlık çözüm mekanizması var olmuştur. GATT döneminin çözüm mekanizması DTÖ dönemine önemli değişiklikler geçirerek taşınmıştır. Bu değişikliklerden belki en önemlisi, uluslararası yargılamada sık rastlanmayan bir temyiz mekanizmasının ihdas edilmiş olmasıdır. Panellerle birlikte fakat onlardan daha fazla olarak DTÖ çözüm sisteminin legalistik ayağını temsil eden temyiz mekanizmasıyla ilgili son yıllarda önemli gelişmeler cereyan etmiş, görev süresi dolan üyelerin yerine yenilerinin atanamaması nedeniyle mekanizma “tatil” olmuştur. Diğer taraftan, kararları büyük ekonomik çıkarları etkileyen ancak pek de popüler gündemde yer bulmayan bu mekanizmanın, uyuşmazlıkları takip eden kısıtlı sayıda uzman dışında kamuoyunda yeteri kadar bilinmediği gözlenmektedir. Gerek bu eksikliği gidermek gerekse de sorun alanlarına dair güncel gelişmeler ve çözüm önerilerini tartışmak adına, çalışmanın kapsamını DTÖ temyiz mekanizmasının incelenmesi oluşturmaktadır.

GATT’tan DTÖ’ye Uyuşmazlık Çözüm Mekanizmasının Gelişimi

Dünya ticareti uzun zaman ikili antlaşmalar veya koloni ilişkileri üzerinden yürütülmüştür. 19. Yüzyılın ikinci yarısı ve 20. Yüzyılın ilk yarısında devletlerin hammadde ve pazar kapma konusundaki sert rekabeti uluslararası ticarete korumacı politikalara ve iki büyük dünya savaşına yol açmıştır. Uluslararası ticaret konusu liberal bir anlayışla ve küresel düzeyde ilk ola-

¹ Uluslararası mahkemeler veya yargı organları ulusal düzeydeki mahkemeler gibi düşünülmemeli, bunların kuruluş, yetki sınırları ve işleyiş mantığının oldukça farkı olduğu unutulmamalıdır. Hatta bazılarında bir mahkeme veya yargı organı ifadesi bile geçmezken, yaptıkları iş, bir hukuk kuralına uyulup uyulmadığını incelemektir. Uyuşmazlıkların müzakere/sulh yoluyla çözümünden ayrı olarak bir üçüncü tarafın hukuki incelemesinin yapılması nedeniyle, bu çalışmada bahse konu işlevi olan organlar için uluslararası mahkeme veya yargı organı kavramları tercih edilmektedir.

² GATT 1947, GATT 1994 adıyla ve bazı adaptasyon metinleriyle birlikte DTÖ sistemine entegre edilmiş bir antlaşma olmakla birlikte, “GATT dönemi” tabiriyle 1948-1994 arası dönem kastedilmektedir.

rak İkinci Dünya Savaşı sonrasında ele alınmıştır. BM Düzeni tasarlanırken, ticari konuların ilk olarak Uluslararası Ticaret Örgütü (ITO) çatısı altında düzenlenmesi öngörülmüştür. ITO'nun kuruluş hazırlıkları yürütülürken, ivedilikle mal ticaretinde liberalleşmeyi sağlamak amacıyla çok taraflı bir antlaşmanın (GATT) hazırlıkları da eş zamanlı olarak yürütülmüştür. Ancak ITO Şartı, yeni düzenin lider ülkesi ABD'nin iç kamuoyunda muhalefetle karşılaşmıştır. ABD Kongresi, ITO Şartı'nın bazı yerlerini ABD ekonomisinin çıkarları açısından çok liberal olduğu, bazı yerlerini ise yeteri kadar liberal olmadığı gerekçesiyle eleştirmiştir (Berthelot, 2019, s. 14). ITO Şartı birkaç kez ABD Kongresi'ne onay için sunulmuş ancak sonuç alınamamıştır. Nihayetinde, Başkan Truman 1951'de artık Şart'ı Kongre onayına sunmama ya karar vermiştir. Bundan sonra hiçbir devlet, dünyanın önde gelen ekonomisi olan ABD'nin üye olmadığı bir örgütü kurmakla ilgilenmediğinden ITO ölü doğmuş (Van Den Bossche, 2005, s. 80-81) ve böylece devletler GATT ile yetinmek durumunda kalmıştır. GATT, esasen ITO hayata geçirilinceye kadar geçici olarak düşünülmüş idi.³ Ancak zamanla gelişen kurumsal yapısıyla *de facto* bir uluslararası örgüt haline gelmiştir.⁴ GATT, sadece mal ticaretine dair hak ve yükümlülükler yaratan hükümler içeren çok taraflı bir antlaşma olarak kalmamış, âkid taraflar⁵ için yeni kurallar oluşturulmasında bir müzakere platformu işlevi de görmüştür. Belirli aralıklarla gerçekleştirilen müzakere turları vasıtasıyla⁶ tarifelerde önemli indirimler sağlanmıştır.

Bu günkü DTÖ kuralları kaynaklı uyuşmazlıkların çözümü mekanizması sıfırdan oluşturulmamış, 40 yıldan fazla bir GATT dönemi tecrübesinin üzerine inşa edilmiştir.⁷ GATT döneminin anlaşmazlık çözüm mekanizması oldukça esnek ve müzakereye dayalı bir sistem olup, GATT metinlerinde an-

³ Geçici Uygulama Protokolü 30 Ekim 1947 tarihinde Cenevre'de imzalanmıştır (https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/gatt_ai_e/prov_appl_gen_agree_e.pdf Erişim tarihi: 30.09.2022).

⁴ GATT'ın 1960 yılında "Temsilciler Konseyi (Council of Representatives)"nin oluşturulması ile örgüt statüsünü elde ettiği öne sürülmektedir. Bu konudaki değişik yaklaşımlar için bkz. Hainsworth, 1997, dipnot 183.

⁵ Resmi metinlerde ve günlük pratikte GATT tarafı ülkeler için âkid taraflar (contracting parties) kavramı kullanılırken DTÖ tarafı ülkeler için üye devletler (member states) kavramı kullanılmaktadır. Çalışma boyunca, genel olarak GATT üyesi ülkeleri cins isim olarak anlatmak için küçük harflerle başlayacak şekilde "âkid taraflar"; bir organ olarak GATT üyelerini anlatmak için ise, büyük harflerle başlayacak şekilde "Âkid Taraflar" ifadeleri kullanılacaktır. GATT Konseyi yerine Âkid Taraflar kavramının tercihi orijinal metinlere bağlı kalma kaygısının gerektirdiği bir zorunluluktur ancak orijinal metinlerde GATT Konseyi ifadesinin tercih edildiği durumlarda biz de aynısını tercih edeceğiz. Esasen özünde bu ikisi birbirine eş olup, GATT Konseyi, Âkid Taraflar'ın kurumsal görünümüdür.

⁶ Cenevre (1947), Ancey (1949), Torquay (1951), Cenevre (1956), Dillon (1960-61), Kennedy (1964-67), Tokyo (1973-79) ve Uruguay (1986-94) müzakere turları.

⁷ DTÖ uyuşmazlık çözüm mekanizmasının hukuki temelini oluşturan ve DTÖ Antlaşması Ek-2'de yer alan Anlaşmazlıkların Halline Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Mutabakat (AHM)'in Madde 3.1 hükümleri, GATT dönemi birikimi ile DTÖ anlaşmazlık çözüm sistemi arasındaki devamlılığı ve bağlantıyı teyit etmektedir.

laşmazlıkların halli için herhangi yargısal bir usul öngörülmemiş idi.⁸ Madde XXII, GATT'ın işleyişini etkileyen herhangi bir konu hakkında taraflar arasında danışmalar yapılmasını öngörmüştür. Buna göre, GATT taraflarından birisi GATT'ın işleyişine dair bir konuyu gündeme getirdiğinde, diğer taraflar buna olumlu tutum (sympathetic consideration) içinde yaklaşacaktır (Madde XXII:1). Ayrıca, danışmalarla çözümü mümkün olmayan bir konu hakkında, bir âkid tarafın talebi üzerine, Âkid Taraflar herhangi bir âkid taraf veya taraflarla danışmalarda bulunabilecektir (Madde XXII:2). Böylece, ikili danışmalardan olumlu bir sonuç alınamaması durumları için Âkid Taraflar'ın sürece dâhil edilmesi öngörülmiştir.

GATT'ın uyuşmazlık çözümüne dair düzenlemeleri arasında panel sürecine ve hatta temel usul konularına dair herhangi bir ifadeye rastlanmamakta olup, panel uygulaması Âkid Taraflar'a uyuşmazlığın çözümünde yardımcı olmak üzere sonradan *de facto* gelişmiş bir araçtır. İlk zamanlarda, müzakereler yoluyla çözülemeyen uyuşmazlıklar, konunun gündeme geldiği toplantının başkanı (GATT Konseyi Oturum Başkanı) tarafından karara bağlanmakta veya konuyu incelemesi için bir çalışma grubuna yönlendirilmekteydi. Önceleri, çalışma grupları, uyuşmazlık taraflarının temsilcileri de dâhil ilgili tüm GATT taraflarının temsilcilerinden oluşmakta ve uyuşmazlık tarafları arasında bir uzlaşmaya varmaya yönelik müzakerelere odaklanmaktaydı; konsensüs ile karar alınan bu çalışma grupları, bir uzlaşmaya varılmadığı durumlarda ise, herhangi bir karar veya tavsiye sunmak yerine sadece durumu raporlamaktaydı. Sonraki zaman diliminde uyuşmazlık taraflarının dâhil olmadığı, kendi karar veya tavsiyelerini GATT Konseyi'ne raporlayan, 3 veya 5 kişiden oluşan bir panele evrilen bu çalışma grupları gerçek bir üçüncü taraf yargısı gibi faaliyet göstermeye başlamışlardır (Hainsworth, 1997, s. 102-103). Ancak nihai karar alma, panel raporunun tavsiyeleri doğrultusunda siyasi sürece bırakılmış idi ve panel raporları GATT Konseyi tarafından pozitif konsensüs⁹ kuralına göre ret veya kabul ediliyordu.

GATT döneminde, 1958 (GATT Dokümanı, BISD 7S/24), 1966 (GATT Dokümanı, BISD 14S/18), 1979 (GATT Dokümanı, BISD 26S/210), 1982 (GATT Dokümanı, BISD 29S/13) ve 1984 (GATT Dokümanı, BISD 31S/9) yıllarında çeşitli kodifikasyon, güncelleme ve değişiklikler yapılmıştır. Bunların bir kıs-

⁸ ITO Şartı, oldukça detaylı bir anlaşmazlıkların halli mekanizması öngörmesine karşın, ITO'nun yakın bir zamanda yürürlüğe gireceği beklentisiyle GATT'ın çözüm mekanizması asgari düzeyde tutulmuştu. Boşluklar ilerleyen zaman zarfındaki uygulamalar ve değişik ilave metinlerle doldurulacaktır.

⁹ Bir karar alınırken herhangi bir âkid taraftan itiraz gelmemesi (WTO Dispute Settlement System Training Module: Chapter 2).

mı, sürecin daha fazla kural odaklı olmasını sağlamaya ve bazı somut sorun alanlarını (çözüm sürecini az gelişmiş ülkelerin etkin şekilde kullanamaması gibi) ele almaya yönelik düzenlemeler idi. Ancak o yıllarda henüz bir temyiz mekanizması gündeme gelmemiştir. 1979 yılı, anlaşmazlık çözümü bakımından farklı yöne doğru iki gelişmeye tanık olmuştur. Bir taraftan, Tokyo Müzakereleri sonucunda imzalanan çoklu nitelikteki yeni antlaşmaların bazılarının (Örneğin Anti-damping Kodu) kendi spesifik anlaşmazlık çözüm prosedürleri bulunmaktaydı. Bu usuller, sadece imzacı devletlerle ve sadece antlaşmanın kapsamına giren spesifik konularla sınırlı olmak üzere uygulanmaktaydı. Bu durum bir bütün olarak anlaşmazlık çözümüne ilişkin parçalı bir yapı¹⁰ ortaya çıkardığı gibi hem GATT 1947 hem de ilgili Tokyo kodu kapsamına giren konulardaki uyuşmazlıklar için bir forum (yetki) rekabetine (*forum shopping*) neden olabilecekti. Diğer taraftan, anlaşmazlık çözüm sisteminin iyileştirilmesine yönelik olarak, 28 Kasım 1979 tarihinde Âkid Taraflar'ca kabul edilen ayrıntılı ve yeni bir mutabakat (GATT Dokümanı, BISD 26S/210), uyuşmazlık çözümüne dair gelişmiş olan teamüllerin (Ek-A) buradaki iyileştirmelerle birlikte gelecekte uygulanmaya devam edeceğini taahhüt altına almış, ayrıca, uyuşmazlık taraflarına iyi niyet görevi talebinde bulunabilme imkânı tanımıştır. Süre limitleri; üçüncü tarafların panel sürecine katılımı, gizlilik kuralları; panellerin işlevleri (Âkid Taraflara anlaşmazlık çözümünde “yardımcı olmak”), objektif değerlendirme yapma yükümlülükleri ve sulh ile çözüme yeterli imkân tanıma gibi daha sonra DTÖ dönemine taşınacak olan önemli bazı gelişmeler bu mutabakatta yer almıştır. 1979 mutabakatı tüm âkid taraflara uygulanan GATT anlaşmazlık çözüm usullerinin ilk kodifikasyonu idi (Hainsworth, 1997, s. 107).

Bunlara karşın, GATT çözüm sisteminin önemli zayıf yönleri bulunmaktaydı. Bunlardan birisi, panel ihdasının ve raporlarının GATT Konseyi'nde pozitif konsensüs kuralına göre karara bağlanmasıydı. Bu toplantılara, uyuşmazlık taraflarının da katılmasını engelleyen bir düzenleme yoktu. Bu durumda, aleyhine şikâyet getirilen bir âkid tarafın, panel oluşturulması, panel raporlarının kabulü ve panel raporlarına uygunluğun sağlanmadığı durumlarda kendisine karşı misilleme uygulanması iznine dair kararları, başka bir

¹⁰ Sadece imzacısı olan GATT taraflarını bağlayan “çoklu (plurilateral)” nitelikteki Tokyo kodlarının gerek uluslararası ticaret sisteminin geneline gerekse de uyuşmazlık çözüm süreçlerine dair meydana getirdiği bu parçalı yapı (*GATT a la carte*) içinde, GATT 1947 ile Tokyo kodları arasındaki hukuki ilişki de net olarak tanımlanmış değildir. Buna göre, GATT 1947 ve 9 adet Tokyo kodu her biri kendine özgü üyelik yapısı, yürütme organları ve anlaşmazlık çözüm sistemi ile uluslararası hukuka göre ayrı antlaşmalar olarak görünmektedir. Bu durum GATT Âkid Tarafları için birbirinden farklı yasal yükümlülükler ağı meydana getirmiş olup, *US – Canadian Pork* davasında olduğu gibi, yasal yükümlülüklerin kaynağı bakımından çarpık yargılama süreçlerine neden olabilmektedir (Hainsworth, 1997, s. 118-119).

ifadeyle, tüm panel sürecini bloke etmesi mümkün bulunmaktaydı. 1950'ler ve 60'lar boyunca, GATT'ın hazırlık müzakerelerinde ortak mesai yapmış ve benzeri iktisadi düşünceleri paylaşan devletler arasında konsensüs kuralı sıkıntı kaynağı olmamasına karşın, 1980'lerde veto gücünün giderek artan oranda kullanılması, GATT'ın anlaşmazlık çözüm sistemini zayıflatmıştır (WTO Dispute Settlement System Training Module: Chapter 2). Zamanla çeşitlenen ticaret engelleri, yeni bir tür anlayış, çetin rekabet koşulları ve gelişme yolundaki ülkelerin farklı beklentileriyle, uyuşmazlık çözümüne dair karar süreçleri tıkanmaya başlamıştır. Uruguay Müzakereleri devam ederken, siyasal hassasiyet taşıyan hususlar, bazı âkid tarafların devam eden uyuşmazlıklar ile müzakere konuları arasında bir pazarlık arayışı, vb. gibi nedenlerle durum kötüleşmiştir. Bu durum, zorlu sorunların çözümüne yönelik olarak GATT anlaşmazlık çözüm sistemine karşı bir güven kaybına yol açmış ve âkid tarafların uyuşmazlıklar için mekanizma yerine tek taraflı önlemlere daha fazla başvurmaya yönelmesi ile sonuçlanmıştır (WTO Dispute Settlement System Training Module: Chapter 2). Bunun bir neticesi olarak, 1980 sonları ve 1990 başlarında, özellikle Tokyo kodları kapsamında, panel raporlarının giderek artan oranda GATT Konseyi'nde kabul edilmeden kaldığı (unadopted panel reports), kabul edilen panel raporlarının hukuki statüsü, yorumlanması ve uygulanmasına dair belirsizliklerin ise sorunlara neden olduğu görülmüş, bu da sistemin kredibilitesinde aşınmaya yol açmıştır (Hainsworth, 1997, s. 120-121).

GATT sisteminin en önemli eksikliklerinden birisi de uygulama mekanizmalarındaki zayıflıklar idi. Panel raporlarının sonuçlarının hayata geçirilmesini teminen etkili yaptırım mekanizmaları mevcut değildi. Gerçi Madde XXIII:2, bu durumlarda şikâyetçi devletçe tavizlerin ve/veya GATT'tan kaynaklanan diğer yükümlülüklerin askıya alınabilmesi imkânına yer vermişti ancak bu GATT Konseyi'nin iznine bağlıydı ve bu izin de yine pozitif konsensüs esasına göre işlemekteydi. 1979 Mutabakatı ekinde yer alan ve o güne kadar ki GATT pratiğini açıklayan dokümanda, bir misilleme olarak tavizlerin ve yükümlülüklerin askıya alınmasının o güne kadar çok nadir olarak düşünüldüğü ve sadece bir defa uygulandığı belirtilmektedir (GATT Dokümanı, BISD 26S/210, s. 11-12).

Bu gibi nedenlerle, anlaşmazlık çözüm sisteminin iyileştirilmesi Uruguay Müzakereleri'nin en önemli gündem maddelerinden birisi olmuştur. Müzakereleri başlatan, GATT'ın 20 Eylül 1986 tarihli Punta Del Este Bakanlar Deklarasyonu (GATT Newsletter Focus, 1986), anlaşmazlıkların

halline dair usul ve esasların iyileştirilmesine yönelik ifadeler de içermektedir. Müzakerelerin başında, uyuşmazlık çözüm mekanizmasının siyasal alandan uzaklaştırılıp daha “hukuki” ve “teknik” bir niteliğe kavuşturulması konusunda ne açık bir niyet ne de buna yönelik bir uzlaşma dile getirilmiştir. 1988 sonuna gelindiğinde, “Yarı-dönem Gözden Geçirme Bakanlar Toplantısı” neticesinde, GATT sisteminin ve uyuşmazlık çözüm mekanizmasının işleyişine dair bazı ilerlemeler kaydedilmiş idi. “Erken hasat” olarak adlandırılan bir yaklaşımla, müzakerelerin bazı erken dönem sonuçlarını uygulama konusunda irade ortaya konulmuş (WTO Dispute Settlement System Training Module: Chapter 2), bu kapsamda 12 Nisan 1989’da GATT’ın Anlaşmazlıkların Halli Sisteminde İyileştirmeler Yapılmasına Dair Karar (GATT Dokümanı, BISD36S/61) kabul edilmiştir. Karar, Uruguay Müzakereleri sonuçlandırılıncaya kadar deneme amaçlı olarak geçici surette uygulanacaktı ve daha sonra AHM’de yer alacak olan panele başvuru hakkı ve panel süreci için zaman limitleri gibi birçok kuralı içermektedir. Ancak, panel raporlarının kabul usulleri gibi önemli konularda henüz bir uzlaşma sağlanamamış, ayrıca, bu aşamada bir temyiz mekanizması da henüz öngörülmemiş idi (WTO Dispute Settlement System Training Module: Chapter 2).

Uruguay Müzakereleri’nin sonlarına doğru panellerin kurulması ve panel raporlarının kabulüne dair karar alma usulleri, panel raporlarındaki karar ve tavsiyelerin uygulama ve takip mekanizmaları, tavizlerin askıya alınması ve tazminat gibi konuların yanı sıra temyiz mekanizmasının kurulması da müzakere gündemine girmiştir. Başta temyiz mekanizması olmak üzere, bütün bu hususlar sistemin siyasal karakterini azaltırken hukuki karakterini güçlendirici niteliktedir. 20 Aralık 1991 tarihinde Ticaret Müzakereleri Komitesi tarafından hazırlanan “Uruguay Çok Taraflı Ticaret Müzakerelerinin Sonuçlarını İçeren Nihai Senet Taslağı” (GATT Dokümanı, MTN.TNC/W/FA) ülkelere dağıtılmıştır. Bu taslakta (Section S) “GATT’ın XXII ve XXIII. Maddeleri Kapsamında Anlaşmazlıkların Halline Dair Usul ve Esaslar” (GATT Dokümanı, MTN.TNC/W/FA, s. S.1-23) da yer almış olup, bu taslak; diğer birçok hususun yanı sıra¹¹ sürekli bir temyiz organı kurulmasını da içermektedir. Nihai Senet Taslağı ekinde (Section T) Tokyo kodları neticesinde ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümüne dair parçalı yapıyı ele almak üzere de bir taslağa (Entegre Bir Anlaşmazlıkların Halli Sisteminin Unsurları) yer verilmişti (GATT Dokümanı, MTN.TNC/W/FA, s. T.1-6).

¹¹ Danışmalar; iyi niyet görevi (good offices), uzlaştırma (conciliation) ve arabuluculuk (mediation) gibi çözüm yolları; panellerin kurulması ve oluşumu, panel görev belgeleri; panellerin işlevleri, panel usulleri; panel raporlarının kabulü, karar ve tavsiyelerin uygulanması ve gözetimi; tazminat ve tavizlerin askıya alınması, bazı hususlarda karar almak için negatif konsensüs kuralı; hakemlik gibi hususlar.

1989 ve 1991 değişiklikleri, yeni mekanizmanın ana çatısını oluşturmuştur. Daha sonra Uruguay Müzakereleri sonuna kadar yapılan bazı eklemelerle (panel raporlarının ara incelemesi, temyiz incelemesi, vb. gibi) mekanizma bu günkü halini almıştır. Mekanizma, hem diplomatik/siyasal unsurları (sulh yoluyla çözümler için ikili görüşmeler; panel öncesi danışmalar; iyi niyet görevi, uzlaştırma veya arabuluculuk; her ne kadar negatif konsensüs¹² ile otomatiklik sağlanmış olsa da panel kurulması ile panel/temyiz raporlarının siyasal nitelikli bir organ olan Anlaşmazlıkların Halli Organı (AHO) kararına bağlı olması) hem de hukuki unsurları (panel/temyiz usulleri ve bağlayıcı hakemlik) bir arada barındıran karma bir yapıda olduğundan uluslararası hukuk çevrelerince “yarı-yargısal” olarak nitelendirilmiştir. Örneğin; bir yazar, panelleri, kuruluş aşamasında “hakemlik” ile “yargısal” çözüm arasında bir yerde konumlandırmakta, ancak bir kere kurulduktan sonra artık “yargısal” karakterli olarak nitelendirmektedir (Pauwelyn, 2001, s. 553). GATT dönemine göre kural odaklılığın artmış olmasına ve otomatik karar süreçleri sayesinde üye devletlerin özerkliğinin sınırlanmış olmasına rağmen, Mekanizma, üye devletlerden tümüyle bağımsız ve onların iradelerinin üstünde yer alan bir dünya ticaret mahkemesi gibi görülemez.

DTÖ Uyuşmazlık Çözüm Mekanizmasında Temyiz Kurumunun Yeri

Günümüz DTÖ çok taraflı ticaret sisteminin uyuşmazlık çözüm mekanizması, GATT dönemindeki, çoğunlukla benzeri düşüncede, gelişmiş ülkelerin oluşturduğu dar bir çevrede bir çeşit arabuluculuğa dayalı yaklaşımdan, daha geniş bir ülke kompozisyonunun aktif rol oynadığı daha kural odaklı bir sürece doğru peyderpey gelişerek meydana gelmiştir (Van Grastek, 2013, s. 230). DTÖ uyuşmazlık çözüm mekanizması; sık kullanılan, gelişmiş ve sonuçları kural odaklı olan bir mekanizmadır (Qureshi ve

¹² DTÖ Antlaşması Madde IX:1, GATT döneminin konsensüs ile karar alma uygulamasının DTÖ’de sürdürüleceğini hüküm altına almış ve dipnot 1’de konsensüsü şöyle tanımlamıştır: “İlgili DTÖ organı kararları, toplantıda hazır bulunan hiçbir üyenin resmi olarak itiraz etmemesi durumunda alınmış olur.” Aynı tanıma AHM Madde 2.4’te (dipnot 1) de yer verilmiştir. Buna literatürde pozitif konsensüs denilmiştir. Bu yönetime göre, örneğin bir uyuşmazlıkta savunma tarafının itirazı panel kurulmasını veya panel raporunun kabulünü bloke edebilir. Ancak AHM’nin çeşitli yerlerinde (Madde 6.1’de AHO tarafından panel kurulması; Madde 16.4’te panel raporunun AHO’da kabulü; Madde 17.14’te temyiz raporunun AHO’da kabulü; Madde 22.6’da davayı kazanan şikayetçi tarafa AHO tarafından misilleme yetkisi verilmesi) farklı bir konsensüs kuralı getirilmiş olup, buna göre AHO’da “konsensüs ile aksi yönde” karar verilmedikçe karar alınmış sayılmaktadır. Buna da literatürde negatif veya ters konsensüs denilmiştir. Buna göre, örneğin bir panel kurulması kararı, panel veya temyiz raporunun kabulü kararı veya davayı kazanan şikayetçi tarafa misilleme yetkisi verme kararı AHO’da şikayetçi taraf da dâhil toplantıda hazır bulunan tüm üyeler tarafından reddedilmedikçe kabul edilmiş sayılır. Bu durumda en azından davayı kazanan tarafın karar alınması yönündeki oyu yeterli olmaktadır. Bu yöntem bahsi geçen hususlarda otomatik işleyen bir karar mekanizması temin etmiştir.

Ziegler, 2011, s. 34). Bu mekanizmanın en önemli parçalarından birisi olan ve onun hukuki karakter kazanmasında en önemli katkıyı sağlayan unsur temyiz kurumudur. Temyiz işi için DTÖ’de daimî ve tam zamanlı üyelerden oluşan TO oluşturulmuştur.

Mekanizmada TO’nun yerini anlayabilmek için uyuşmazlık çözüm sürecinde yer alan diğer organlara da kısaca değinmekte yarar görülmektedir

Uyuşmazlık Çözüm Sürecinde Görev Alan Diğer Organlar

DTÖ uyuşmazlık çözüm mekanizmasında, kararları doğrudan bağlayıcı olan bağımsız uluslararası mahkeme benzeri bir yapı öngörülmüş değildir. Mekanizmada iç hukuktaki anlamında bir mahkeme de yoktur sadece mahkeme gibi çalışan organlar vardır (Gallagher, 2002, s. 16). Panel/temyiz raporları, uyuşmazlık çözümüne dair işler için AHO adıyla toplanan ve devletlerin diplomatik misyon şeflerinden oluşan DTÖ Genel Konseyi’nde negatif konsensüs ile kabul edilmektedir. Bu bakımdan mekanizmanın hiyerarşik olarak en tepesinde AHO bulunmaktadır. Bu anlamda, işlev olarak GATT Konseyi ve Tokyo kodları komitelerine denk gelmektedir. Böylece, DTÖ öncesinde farklı organlarca yürütülen anlaşmazlık çözüm sürecinin yönetimi AHO ile tek elde toplanmıştır. AHO, esasen DTÖ Genel Konseyi’nin anlaşmazlık çözümüne dair işler için toplandığında aldığı isimdir. Ancak kendi Oturum Başkanı ve usul kuralları ayrı olan bir yapıdır. Sorumluluk alanı, danışmalardan karar ve tavsiyelerin uygulamasının denetimine ve gözetimine kadar anlaşmazlık çözüm sürecinin tüm safhalarını kapsamaktadır. Bu çerçevede, panel kurulması, panel ve temyiz raporlarının kabulü,¹³ raporlardaki karar ve tavsiyelerinin uygulanmasının gözetimi, misilleme izninin verilmesi gibi birçok kilit konu AHO’nun kararına bağlıdır (Bkz. AHM Madde 2). Madde 2.4’te, AHO’nun genel karar alma usulü olarak pozitif konsensüse işaret edilmektedir ancak anlaşmazlık çözüm sürecinin kritik önemde bazı aşamaları için (panel kurulması – Madde 6.1; panel raporunun kabulü – Madde 16.4; temyiz raporunun kabulü – Madde 17.14; şikayetçi tarafa misilleme yetkisi verilmesi – Madde 22.6) kabul edilmiş olan negatif konsensüs yöntemi sayesinde, bu hususlarda savunma tarafının veto gücü ortadan kaldırılmış ve süreçte otomatik işleyiş temin edilmiştir. Bu da, anlaşmazlık çözüm sürecinin

¹³ Panel veya temyiz raporları, başka mahkemelerin kararları gibi doğrudan uygulama gücüne sahip olmayıp, AHO tarafından kabul edilince hukuki sonuç doğurur. Bunun tek istisnası Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Önlemler Antlaşması olup, Antlaşma’nın 47. Maddesine göre, bir önlemin panel sürecinde “yasaklanmış” sübvansiyonlar kategorisine girdiği tespit edilmişse, panelin, sübvansiyonun uygulamadan kaldırılmasına dair tavsiyesinin gecikmeden uygulamaya konulması gerekmektedir. Bu durumda, AHO’nun kararı beklenmeden uygulama başlayacaktır.

GATT dönemine göre daha hukuki ve kural odaklı bir nitelik kazanmasını sağlayan başlıca unsurlardan birisi olmuştur.

AHO'ya kararlarına yardımcı olmak üzere bazı teknik ve hukuki nitelikli organlar öngörülmüştür. Bunlardan ilki, çözüm sürecinin yargısal ayağının ilk derece mahkemesi gibi görev yapan ve *ad hoc* olarak seçilen 3 veya istisnai hallerde 5 uzmandan oluşan panellerdir. Panellerin işlevi, AHO'ya, AHM ve ekli antlaşmalar kapsamındaki sorumluluklarını ifa etmede yardımcı olmaktır (AHM Madde 11). Bu kapsamda, paneller; önüne gelen konunun, olgular ve ilgili antlaşmaların uygulanabilirliği ve hükümlerine uygunluğu da dâhil olmak üzere, objektif bir değerlendirmesini yapmak ve AHO'ya ilgili antlaşmalarda öngörülen karar ve tavsiyeleri oluşturmada yardımcı olacak diğer bulguları sağlamakla yükümlüdür. Buna göre, panel raporları ancak AHO'da kabul edilince hukuki olarak bağlayıcılık kazanmakta olup, panellerin işlevi, yapacağı yargısal inceleme vasıtasıyla, AHO'ya anlaşmazlıkların çözümüne dair karar ve tavsiyelerini oluşturmada yardımcı olmaktır. Paneller, taraflarla danışarak aksini kararlaştırmadığı sürece, AHM Ek-3'te yer alan Çalışma Usullerine bağlı olarak faaliyet gösterirler (Madde 12.1).

DTÖ çözüm sürecinde görev yapan paneller dışında organlar da bulunmaktadır. Bunlardan birisi hakemlik kurumudur. Hakemlik yolu, GATT 1947'de düzenlenmiş bir usul olmayıp, 1989 değişiklikleri ile uyumsuzluk çözüm sistemine girmiştir. Hakemlik kurumu AHM'de iki farklı işlevle düzenlenmiştir: Birinci olarak, hakemlik, Madde 25 kapsamında, taraflar arasında açıkça tanımlanmış alternatif ve hızlı bir *ad hoc* çözüm yolu olarak öngörülmüştür. Bu yöntem için AHM, herhangi bir usul kuralı belirlememiş olup, hakemlik yolunun kabulü ve uygulanacak usullerin belirlenmesi tarafların mutabakatına bırakılmıştır (Madde 25.2). Hakemlik raporlarının AHO ile ilgili konsey ve komitelere bildirim gerekmektedir. Hakemlik kararları bağlayıcı ve nihai olup, temyiz yolu öngörülmemiştir. İkinci olarak, hakemlik, yine *ad hoc* temelde, Madde 21 ve 22'de panel sonrası bazı uygulama sorunlarını neticelendirmek üzere öngörülmüş bir usuldür. Bahse konu maddeler, izlenecek usul konusunda ayrıntılı düzenlemeler içermemekte olup, bu konu tarafların mutabakatına bırakılmıştır. Uygulama konularına dair hakemlik iki alt gruba ayrılabilir: (a) *Makul süre hakemliği*: Madde 21.3(c)'de, AHO karar ve tavsiyelerinin uygulanmasına yönelik "makul süre"ye dair tarafların anlaşamaması veya AHO'ya sunulmuş bir öneri bulunmaması durumunda, AHO karar ve tavsiyelerinin kabulü tarihinden itibaren en geç 90 gün içinde makul sürenin belirlenmesi amacıyla hakemlik yolu öngörülmüştür. (b) *Misilleme hakemliği*: Madde 22.6'da ise, davayı kazanan şikâyetçi tarafa misil-

leme hakkının doğduğu hallerde, bazı hususların sonuca bağlanması için hakemlik yolu öngörülmüştür. Madde 22.6 kapsamında, ilgili bir üye devletin, (i) misilleme olarak önerilen askıya alma düzeyine karşı itirazı ile (ii) şikâyetçi tarafın misilleme izni talebinin ele alınmasında uyulması gereken usul ve esasların (Madde 22.3(b) ve (c)) takip edilmediğine dair iddiaları hakemlik tarafından ele alınacaktır. Misilleme hakemliğinin kararları için de bir temyiz yolu öngörülmemiştir.¹⁴

Bunların dışında; iyi niyet görevi, uzlaştırma veya arabuluculuk talep edildiği hallerde DTÖ Genel Direktörü de sulh yoluyla çözüm yöntemlerinde rol oynamaktadır. Sulh yöntemleri AHO onayına tabi olmayıp, sonucundan AHO ve üye devletlerin bilgilendirilmesi yeterlidir. DTÖ Sekreteryasının ise, hukuki ve idari konularda gerek panel/temyiz süreçlerinde gerekse de alternatif çözüm süreçlerinde destek sağlama görevi bulunmaktadır. Ayrıca, paneller kendi oluşturacağı uzman gruplarının veya dışarıdan uzmanların bilgisine başvurma hakkına sahip bulunmaktadır.

Temyiz Organı

DTÖ uyuşmazlık çözüm sistemi, uluslararası alanda çok yaygın olmayan bir temyiz mekanizması öngörmüştür (Madde 17).¹⁵ TO, AHO'ya kararlarında yardımcı olmak üzere, uluslararası ticaret ve hukuk alanında uzmanlaşmış 7 kişiden oluşan ve panel kararlarının temyiz mercii olarak çalışan, *ad hoc* nitelikli panellerin ve hakemliğin tersine daimî nitelikte bir organdır. Esasen, panel gibi TO'nun da görevi, AHO'ya karar ve tavsiyelerini oluşturmada hukuki müşavirlik olarak nitelendirilebilir.

Temyiz, uyuşmazlık çözümüne Uruguay Müzakereleri ile getirilen en önemli yeniliklerden olup, sistemin legalistik özelliğine büyük katkı sağlamıştır. Böylece, GATT döneminde Âkid Taraflar'ın "siyasal" olarak yaptığı panel raporlarının gözden geçirilmesi işini DTÖ döneminde TO, "hukuksal" olarak yapmaya başlamıştır. Üye devletlerin, panel aşamasına kıyasla,

¹⁴ Diğer taraftan, hakemlik yolu, DTÖ Ek-1A antlaşmalarından Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Önlemler Antlaşması Madde 8.5'te, "dava edilemez" sübvansiyonların tespitine dair Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Önlemler Komitesi kararlarının temyiz mercii gibi bir işleve sahip olarak da öngörülmüştür. Bu tür hakemlik yoluna da AHM'nin hakemlikle ilgili usullerinin uygulanması hüküm altına alınmıştır.

¹⁵ MERCOSUR (Güney (Amerika) Ortak Pazarı Antlaşması) ve ASEAN (Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği) bünyesinde de temyiz kurumu bulunmaktadır. Ancak DTÖ temyiz mekanizması düzeyinde kurumsal bir örneğe rastlanmamaktadır. Örneğin MERCOSUR bünyesindeki temyiz işi *ad hoc* bir hakemlik şeklinde yapılmaktadır. Buna karşın, ASEAN, Haziran 2012'de kabul ettiği Güçlendirilmiş Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması İçin Protokol ile, gerek temyiz gerekse de diğer aşamalar için DTÖ sistemine oldukça benzer bir mekanizma kabul etmiştir. Bu kapsamda, ASEAN bünyesinde de daimî bir temyiz organı hayata geçirilmiştir (Bkz. <https://asean.org/asean-protocol-on-enhanced-dispute-settlement-mechanism/> Erişim tarihi: 26.10.2022).

temyiz işleyişinde, özellikle davayı ele alacak heyetin belirlenmesi, zaman limitleri ve tarafların sunumlarının kapsamı gibi usul konularında çoğu zaman söz hakkı bulunmamaktadır. Temyiz mekanizması, panel raporlarında olabilecek hukuki ve yorumsal hatalara karşı bir sigorta işlevi görmekte, bu şekilde, çözüm sürecinin güvenilirliğine ve meşruluğuna önemli katkı sağlamaktadır.

TO'nun 7 daimî üyesi, hukuk ve uluslararası ticaret konularında tanınmış otorite sahibi kişiler arasından, 4 yıllığına, üye devletlerce pozitif konsensüs kuralına göre¹⁶ seçilirler ve bir kez daha 4 yıllığına tekrar görevlendirilebilirler.¹⁷ Seçimlerinde, üye devletler arasında geniş bir temsil çeşitliliğine dikkat edilmelidir. Temyiz davaları, 7 kişi arasından rotasyonla görevlendirilen 3 kişilik bir heyet şeklinde ele alınır. TO üyeleri, hükümetlerden bağımsız olarak faaliyet gösterirler; DTÖ bünyesindeki güncel gelişmeleri takip etmek ancak davalarla ilgili çıkar çatışmasına yol açacak tartışma ve görüş açıklama işlerine müdahil olmamakla yükümlü kılınmışlardır. TO'ya kendi çalışma usullerini hazırlama yetkisi verilmiştir.¹⁸ Maaş, seyahat ve harcırah dâhil bütün giderleri DTÖ bütçesinden karşılanır. TO'nun kendi sekreteryası bulunmaktadır, ayrıca, DTÖ Sekreteryası'ndan her türlü idari ve hukuki destek sağlanır. Madde 16.4 ve 17.4 hükümlerine göre temyize gitme hakkına sadece esas dava tarafları sahip olup, üçüncü taraf katılımcıların böyle bir hakkı yoktur. Ancak üçüncü taraflar, yine üçüncü taraf statüsüyle, panelde olduğu gibi temyiz sürecine de katılım sağlayabilir. Keza, panel raporları sadece bir kez temyiz edilebilir ve temyiz raporu nihaidir.

Temyiz işi, sadece panel raporundaki hukuk konuları ve hukuki yorumlarla sınırlı olup, temyiz aşamasında ilave maddi olgu (kanıt) sunulamaz.¹⁹ Bu bağlamda, olguların tesisi bakımından panel aşaması önem taşımaktadır. TO'nun resen de ilave maddi olgu toplaması veya panel raporunda olmayan bir hukuki analize girmesi mümkün olmayıp, analiz o noktada kesilmelidir (Canada – Periodicals, s. 22). Bunun istisnası, panelin “objektif değerlendirme” yükümlülüğünde (AHM Madde 11) başarısız veya hatalı olduğuna dair

¹⁶ AHM Madde 2.4, AHO'nun genel karar alma yöntemi olarak pozitif konsensüsü belirlemiştir.

¹⁷ AHM Madde 17.2'ye istinaden, kura ile belirlenen üç üye (J. Lacarte-Muro, C.D. Ehlermann ve F. Feliciano) DTÖ Antlaşması yürürlüğe girdikten hemen sonra görevlendirilmiş ve görev süreleri 2 yıl ile sınırlanmıştır. Daha sonra, 1997 yılında bu üyelerin 4 yıllığına tekrar görevlendirilmeleri konusunda üye devletler arasında mutabakat sağlanmıştır (Bkz. DTÖ Dokümanı, WT/DSB/M/35, s. 7).

¹⁸ AHO Başkanı ve DTÖ Genel Direktörü ile danışarak hazırlanan ve bütün değişiklikleri içeren Temyize Dair Çalışma Usulleri için bkz. DTÖ Dokümanı, WT/AB/WP/6.

¹⁹ Panel raporunda; maddi bulgular, ilgili hükümlerin uygulanabilirliği ve bulgu ve tavsiyelerin arkasındaki gerekçelere yer verilmelidir. Şayet, panel raporu tamamlanmadan taraflar arasında sulh yoluyla çözüme ulaşılmışsa, panel raporu davanın kısa bir özeti ve ulaşılan çözümün raporlanması ile sınırlı tutulmalıdır (Madde 12.7).

bir iddiada bulunulması olup,²⁰ bunun haricinde, TO, panelin maddi olguları nasıl değerlendirdiğine bakamaz, olguları yeniden değerlendiremez ve yeni olgular toplayamaz.

Bunun yanı sıra, davaların çözümsüz kalmaması adına, belirli koşullarda TO'nun yeni olgu toplamamakla birlikte, kendi ilave bulgularına dayanarak panelin tamamlamadığı veya yapmadığı hukuki analizleri yapmaya başladığı gözlenmektedir.²¹ TO'nun yetkisi, temyiz süreci sonunda, panel raporundaki bulgu ve sonuçları teyit etmek (uphold), tadil etmek (modify)²² veya bozmak (reverse)²³ ile sınırlıdır (Madde 17.13). Buradan da, temyiz incelemesinin sınırlarının ve kapsamının panel raporundaki bulgularla sınırlı olduğu sonucu çıkmaktadır. Buna karşın, yeterli maddi olgunun var olduğu ancak panelin eksik bıraktığı hukuki analizleri TO'nun tamamlama pratiği, bu sınırlamaları uyuşmazlıkların çözümsüz kalmaması adına uygulamada aşması anlamına gelmektedir. Oysa TO'ya AHM'de açıkça tevdi edilen görev, panel raporundaki hukuk konuları ile sınırlı olup, panel raporunda ele alınmayan hukuk konularının genişletilmesi ve buna benzer diğer tutumlar, ileriki satırlarda ele alınacağı üzere, büyük sorunlara ve eleştirilere yol açmıştır.

Temyiz Süreci

Panel aşamasında olduğu gibi temyiz aşaması da belirli usul ve süre limitlerine bağlanmıştır. Temyiz sürecinin detayı, Temyize Dair Çalışma Usulleri'nde (DTÖ Dokümanı, WT/AB/WP/6) düzenlenmiştir. Bu doküman, temyiz tarafları ve üçüncü tarafların sunumlarına dair zaman limitleri ve içerik gerekleri gibi hususlarda kurallar içermektedir. Temyize Dair Çalışma Usulleri'ndeki zaman limitleri, AHM'de temyiz süreci için tanınan zaman

²⁰ EC – Poultry davasında, panelin objektif değerlendirme yapmada yetersiz kaldığına dair bir iddia TO tarafından ciddi bir iddia olarak değerlendirilmiş ve sistemin güvenilirliğini sarsacak bir konu olduğu belirtilmiştir (EC – Poultry, s.133).

²¹ Örneğin, Canada – Periodicals davasında TO, panelin GATT Madde III:2'deki "benzer ürünler" kapsamındaki bulgularını tadil etmiş ve kendi incelemesini yapmıştır (Canada – Periodicals, s. 23-24). Bazen de, panelin ele almadığı hukuk konularında TO tarafından yeni analizler eklendiği görülmektedir. US – Shrimp davasında TO, AHM Madde 3.7'deki pozitif çözüm sağlama amacına istinaden hukuki analizi tamamlama sorumluluğu olduğunu ifade etmiştir (US – Shrimp, s. 124).

²² Uyuşmazlıkla ilgili yeterli maddi olgunun var olduğu ancak panelin hukuki analizlerinin yanlış veya eksik olduğu durumlarda, TO bunları düzeltir ve/veya tamamlar. Burada TO'nun kendini panelin yerine koyması söz konusudur. Panel raporu, TO tarafından tadil edilmiş ve/veya tamamlanmış şekliyle AHO'ya sunulur.

²³ Burada, panelin hukuki bulgularının tümünden reddi söz konusudur. Bu tür durumlar, genelde panelin yetersiz maddi olgu üzerine hukuki yorum geliştirdiği hallerde söz konusu olur. Maddi olgu toplama işi panelin uhdesinde olup, TO, temyiz aşamasında ilave maddi olgu toplayamayacağından, bu durumda, tadil etmekten farklı olarak hiçbir analize girmeden konuyu boşlukta bırakır.

limiti ile uyumlu olacak şekilde belirlenmiştir. Nihai panel raporunun üye devletlere dağıtımından itibaren 60 gün içinde, davanın asıl taraflarından birisi, panel raporundaki hukuk ve yorum konularını temyize götürme hakkına sahiptir. Panel sonucunun bir bütün halinde temyiz edilmesi şart değildir. Hatta uygulamada, paneli kazanmış olan bir devletin, panel raporunun belirli bir bölümü veya panelin yöntem ve yaklaşımı nedeniyle temyize gittiği örnekler görülmüştür.²⁴

Temyiz için ilgili tarafın AHO'ya bildirim yapması yeterli olup, ilave bir izin veya onay süreci gerekmemektedir. Temyiz niyetine dair bildirim yapıldıktan sonra temyiz raporunun dağıtımını yine 60 gün içinde tamamlanmalıdır. Temiz üyeleri, bu sürenin uzatılmasına ihtiyaç duyarsa, gecikmenin nedenleri ve sürecin tahmini tamamlanma süresini de içerir bir bildirim AHO'ya yapmalıdır. Bu süre en fazla 30 gün uzatılabilir, başka bir ifadeyle, temyiz süreci her hâlükârda 90 günü geçmemelidir (Madde 17.5).

Temyiz aşamasındaki sunumlar, panel aşamasındaki sunumlardan farklılık arz etmekte olup, çalışma şekli mahkeme usullerine daha fazla benzetilmektedir. Örneğin, panellerde, taraflar bütün argümanlarını ve görüşlerini yazılı şekilde sunarken, temyiz aşamasında spontane tartışmalar olmaktadır. Ancak tarafların birbirine soru sorma imkânı bulunmayıp, sorular temyiz üyeleri tarafından sorulmaktadır (Hainsworth, 1997, s. 297). Temyize Dair Çalışma Usulleri'ne göre, TO, temyiz her hangi bir aşamasında taraflardan ilave yazılı sunumlar talep edebilir (DTÖ Dokümanı, WT/AB/WP/6, Kural 28.1). Panel gibi, temyiz süreci de ilgili tarafların katılımı ile kapalı yürütülür ve gizliliğe tabidir (AHM Madde 17.10 ve 18.2). TO, konuyu bir heyet olarak değerlendirir, başka bir ifadeyle, üyelerin görüşleri anonim olarak rapora yansır (Madde 17.11). Temyiz raporu, dava tarafları olmaksızın, ancak dava sürecinde sağlanan bilgiler ve yapılan açıklamaların ışığında yazılır (Madde 17.10).

Temyiz raporunda, panelin hukuki bulguları ve vardığı sonuçlar teyit edilebilir, tadil edilebilir veya bozulabilir. TO'nun panel raporlarını bozarak tekrar ele alınmak üzere panele iade etmesine dair bir usul öngörülmemiş olup, panel raporu, değişmiş haliyle AHO'ya iletilir. Bu şekilde, panel raporları, temyiz raporunun sonuçları ile birlikte hukuki sonuç doğurur.

²⁴ Örneğin, *US – Underwear, US – Wool Shirts and Blouses, Japan – Alcoholic Beverages II* ve *EC – Bananas III* davalarında, davayı kazanan tarafların belirli hususları veya panelin hukuk konularına ilişkin tutumunu temyize götürdükleri görülmektedir. Bu durumunun bir sonucu olarak, bir devletin aynı temyiz sürecinde hem temyiz eden hem de savunma yapan olduğu örneklerle de rastlanmaktadır (Örneğin; *Japan – Alcoholic Beverages II* davasında şikâyetçi taraf ABD'nin düştüğü durum gibi).

Raporların Kabulü ve Uygulanması

Panel/temyiz raporlarının taraflar bakımından bağlayıcılık kazanabilmesi için AHO'da negatif konsensüs kuralına göre kabul edilmesi gereklidir. Panel raporlarının dağıtımından itibaren üye devletlerin inceleme yapabilmesi için 20 gün süre verilir (Madde 16.1). Bu süre zarfında da tarafların hâlâ sulh yoluyla çözüme varma imkânı sürmektedir. İtirazı olan üyeler, panel raporunun ele alınacağı AHO toplantısından en az 10 gün önce itirazlarını yazılı olarak iletmelidir (Madde 16.2). Raporun dağıtımından itibaren en geç 60 gün içinde, şayet taraflarca temyize gidilmemişse, rapor kabul edilir (Madde 16.4). Temyiz raporları ise, AHO tarafından üyelere dağıtımından itibaren en geç 30 gün içinde (aksi yönde konsensüs oluşmadıkça), bir şarta bağlı olmaksızın yine negatif konsensüs yöntemi ile kabul edilir.

Çözüm sürecinin nihai amacı hukuka uygun olmayan bir tedbirin hukuka uygun olacak şekilde tadil edilmesi veya tümünden uygulamadan çekilmesidir. Bu bağlamda şikâyet konusu tedbir, tümüyle veya kısmen ilgili DTÖ kuralına uygun veya aykırı bulunur. Söz konusu tedbirin DTÖ hukukuna aykırı olduğuna karar verilmişse, savunma tarafının tedbiri ilgili DTÖ kuralına uygun hale getirmesi tavsiye edilir. Panel raporları, tavsiyelerin uygulanmasına yönelik yollar da önerebilir (Madde 19.1). Panellerin ve TO'nun çözüm sürecindeki bulguları ve tavsiyeleri (dolayısıyla AHO'nun karar ve tavsiyeleri) ekli antlaşmalarda belirlenmiş hak ve yükümlülüklerde artış veya azalışa yol açamaz (Madde 3.2 ve 19.2).

AHM Madde 20'de, AHO kararları için azami limitleri gösteren bir zaman çerçevesi belirlenmiştir. Uyuşmazlık tarafları aksi yönde kararlaştırmadıkça, AHO'nun panel kurulması kararından panel/temyiz raporunu kabul kararına kadar geçen süre, kural olarak, temyize gidilmemişse 9 ayı, temyize gidilmişse 12 ayı geçemeyecektir. Madde 12.8, panellerin incelemesini tamamlaması için normal koşullarda, panelistlerin seçilmesi ve panel görev belgesinin kabulü tarihinden başlamak üzere 6 aylık (kolay bozulabilir gıdalar vb. acil durumları içeren uyuşmazlıklarda 3 ay) bir süre tanımaktadır. Ancak, Madde 12.9, bu sürede tamamlanamayan raporlar için AHO'ya yazılı bilgi ve gerekçe sunulması şartıyla bu sürenin uzatılması imkânı tanımış ancak toplamda raporun tamamlanma tarihinin 9 ayı geçemeyeceğini belirtmiştir. Bu durumda 3 aylık bir azami ilave süre tanınmış olmaktadır. Keza, temyiz aşaması için, bir tarafın davayı temyize götürme kararını bildiriminden itibaren normalde 60 gün olarak belirlenen süre, bu süre zarfında raporun tamamlanamaması durumunda, yine TO tarafından AHO'ya yapılacak

gerekçeli bir bildirim ile süreyi uzatma imkânı getirilmiştir ancak toplamda temyiz süresi azami 90 gün olabilecektir (Madde 17.5). Böylece, toplamda panel aşaması için azami 9 ay, temyiz aşaması için de azami 3 ay olmak üzere, temyize gidilen davalarda raporların AHO'ya sunulması için toplamda 12 ay süre tanınmış olmaktadır. Diğer taraftan, ara aşamalardaki bazı belirsizlikler AHM hükümlerine göre kesin bir süre limiti hesaplamayı güçleştirmektedir. Örneğin, panel talebinin görüşülmesi ve karara bağlanması AHO'nun toplantı takvimine bağlıdır. Keza, panel raporu AHO'ya sunulduktan sonra AHO'nun en geç 60 gün içinde panel raporunu karara bağlaması düzenlenmiştir ancak temyiz başvurusu için bir süre düzenlemesi yapılmamıştır. Kaldı ki, Madde 16.1, AHO'nun kendisine sunulan panel raporunu, üye devletlere yeterli bir inceleme imkânı bırakmak için 20 gün geçmeden görüşmesini yasaklamaktadır.²⁵

AHM Madde 19.1, hukuka aykırı bulunan tedbirin AHO karar ve tavsiyelerine gecikmeden (promptly) uygun hale getirilmesini gerektirmektedir. AHM, uygulama aşaması için belirli mekanizmalar ve süre limitleri getirerek, sürecin gözetimini de üstlenmiştir. Öncelikle, AHO tarafından panel raporunun kabulünden itibaren 30 gün içinde, savunma tarafı, karar ve tavsiyeleri uygulamakla ilgili planlarına dair AHO'ya bilgi vermelidir. "Gecikmeden" uygulamanın mümkün olmadığı durumlarda, uygulama için "makul süre" belirlenmesi gerekmektedir. GATT döneminin tersine, AHM, bu sürenin nasıl belirleneceğine dair açık kurallar getirmiştir (Madde 21.3). Makul sürenin tespitine dair bir zaman limiti de belirlenmiştir (Madde 21.4). Panel ve TO kendi normal sürelerine (sırasıyla 6 ay ve 60 gün) uyarlarsa, panelin kuruluş kararından makul sürenin belirlenmesine kadar geçen süre 15 ayı aşmamalıdır. Panel ve TO'nun normal sürelerle ilave olarak kullandıkları süreler (sırasıyla, 3 ay ve 1 ay) buna ilave edilir. Buna göre, taraflar aksi yönde mutabık kalmadıkları takdirde, makul sürenin tespiti için toplam süre 18 ayı geçmemelidir.

Karar ve tavsiyelerin uygulanması konusunda ortaya çıkabilecek anlaşmazlıklar için de "uygunluk paneli (veya Madde 21.5 paneli)" adı verilen bir mekanizma öngörülmüştür. Madde 21.5'e göre, taraflar, orijinal panelin AHO tarafından onaylanan bulgu ve tavsiyelerine uygunluğun sağlanıp sağlanmadığı konusunda anlaşmazlığa düşerse konuyu panele sunabilir. Bu anlaşmazlığı ele alacak panel, mümkünse orijinal panel olmalıdır. Panel, ra-

²⁵ Tipik bir anlaşmazlık çözüm sürecinin aşamalarını ve zaman limitlerini gösteren bir şema için bkz. WTO Dispute Settlement System Training Module: Chapter 6.

porunu azami 90 gün içinde sunmalı veya ilave zaman ihtiyacı konusunda AHO'yu bilgilendirmelidir. Bu panel sürecinin de yine 60 günü aşmamak üzere temyiz edilmesi mümkündür.

Savunma tarafının AHO karar ve tavsiyelerine makul sürede uymakta başarısız olması halinde iki grup araç öngörülmüştür (Madde 22): (i) Tazminat (ii) Tavizlerin ve diğer DTÖ yükümlülüklerinin askıya alınması. Savunma tarafı, makul sürenin sonunda karar ve tavsiyelere uyum sağlamakta başarısız olmuşsa, şikâyetçi tarafın talebi üzerine sulh yoluyla bir tazminat belirlenmesi için müzakerelere girişmekle yükümlüdür. Tazminat, tarafların uzlaşmasına bağlı olup, ekli antlaşmalara uygun olmalıdır.

Makul sürenin sona ermesinden itibaren 20 gün içinde taraflar tazminat konusunda bir uzlaşmaya varamazsa, şikâyetçi taraf, ekli antlaşmalardan kaynaklanan tavizlerin veya öteki yükümlülüklerin askıya alınabilmesi için AHO'ya izin başvurusunda bulunabilir. AHO, misilleme yetkisi başvurusuna makul sürenin bitimi itibariyle 30 gün içinde negatif konsensüs kuralına göre karar verir. AHM, tavizlerin tipi ve düzeyine dair ayrıntılı düzenlemeler içermektedir. Buna göre, öncelikle misillemenin panelde ele alınan ekli antlaşmanın kapsadığı sektörden seçilmesi gerekmektedir. Ancak bunun uygulanamaz veya etkisiz olduğunun değerlendirildiği hallerde, diğer sektörleri de kapsayacak şekilde çapraz misillemeye imkân tanınmaktadır (Madde 22.3).²⁶ AHO, ilgili ekli antlaşmanın yasakladığı hususlarda askıya alma izni veremez (Madde 22.5). AHO'dan yetki alınan askıya almanın düzeyi, şikâyet konusu tedbirin yol açmış olduğu zarara (menfaat ortadan kalkması veya eksilmesi) denk olmalıdır (Madde 22.4). Daha önce de ifade edildiği üzere, misillemenin düzeyine veya çapraz misillemeye dair usul ve esaslara uyulmadığına dair savunma tarafının itiraz ve iddiaları hakemlik tarafından ele alınır (Madde 22.7). Gerek tazminat gerekse misilleme, çözüm sürecinin asıl hedeflenen çıktısı değildir. Sürecin asıl hedefi, şikâyet konusu tedbirin DTÖ kurallarına uygun hale getirilmesi ve/veya oluşan zararın bertaraf edilmesidir. Tazminat ve askıya alma, AHO karar ve tavsiyelerine uygunluğun sağlanması için geçici ve geleceğe dönük tedbirler olarak tasarlanmıştır.

²⁶ Çapraz misilleme, şikâyet konusu tedbirin düzenlediği sektörde misillemenin mümkün olmadığı veya etkisiz kaldığı durumlarda, etkilenen tarafın, diğer ekli antlaşmalardan birisinin kapsamına giren başka bir sektörde eşdeğer bir misilleme uygulayabilmesidir. Hatta misilleme Ek-1A'daki mal antlaşmalarının da dışına çıkıp Ek-1B ve Ek-1C'de yer alan Hizmetler Genel Antlaşması (GATS) ve Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları (TRIPS) Antlaşması kapsamındaki taviz ve yükümlülüklerle kadar uzanabilmektedir.

Temizye Dair Sorun Alanları ve Reform Önerileri

DTÖ uyuşmazlık çözüm mekanizmasının işleyişinde, bazı hukuksal ve prosedürel eksiklik, boşluk ve aksaklıklar muhakkak bulunmaktadır. Bunların hepsinin üzerinde durmak bu çalışmanın kapsamı itibariyle mümkün değildir. Ayrıntılı olarak ele alacağımız daha önemli bir husus bulunmaktadır: Mekanizmanın legalistik ayağını temsil eden TO'ya yönelik eleştiriler ve buna bağlı olarak ABD tarafından yeni üyelerin atanmasının bloke edilmesi sonucunda, 2019 sonu itibariyle TO'nun çalışamaz duruma gelmiş olması. Esasen, AHO'nun yapısı ve yetkileri, sistemin niteliğini, paneller ve TO'nun karakterize ettiği "hukuki/yargısal" alandan "diplomatik/siyasal" alana doğru kaydırmakla birlikte, uygulamada AHO'nun, son zamanlara kadar panellerin ve TO'nun işlevlerini aşındıracak tutum ve davranışlara girmedeği gözlenmektedir. Buna karşın, ABD'nin son yıllarda TO üyelerinin seçimini veto ederek nihayetinde temyiz mekanizmasını fiilen işleyemez hale getirmesi DTÖ'nün kuruluşundan bu yana sisteme yapılan en ağır siyasi müdahale olarak nitelendirilebilir.²⁷

Yukarıda bahsedildiği üzere, DTÖ uyuşmazlık çözüm mekanizması iki aşamalı bir süreç öngörmüştür: panel ve temyiz aşamaları. Panellerin ve TO'nun uyuşmazlık çözümündeki görevi, DTÖ antlaşmalarının kapsamına giren hak ve yükümlülükleri açıklığa kavuşturmak suretiyle, AHO'ya "yardımcı olmak" şeklinde belirlenmiştir. Ancak, TO'nun bu sınırlar dışına çıkarak yeni hak ve yükümlülükler yaratacak biçimde davrandığı yönünde başta ABD olmak üzere çeşitli çevrelerden uzun süredir dile getirilen eleştiriler bulunmaktadır. En nihayetinde ABD, Trump Yönetimi'nin iktidara gelmesiyle, görev süresi dolan eski TO üyelerinin yerine yenilerinin atanmasını bloke etmeye başlamıştır. Bu tutumun sonucu olarak, üye sayısı Ekim 2018'de 3'e, Aralık 2019'da ise 1'e düşerek TO çalışamaz hale gelmiştir.²⁸ Kalan son üye olan Çinli Prof. Hong Zhao'nun da görev süresinin 30 Kasım 2020 tarihinde dolmasıyla, TO üyelikleri tümüyle boşalmıştır.²⁹ Ancak, panel mekanizması faaliyetlerine ara vermeden çalışmaya devam etmektedir.

²⁷ ABD'nin, TO üyelerinin görevlendirme sürecini tek başına nasıl bloke ettiği anlamak için AHM'de düzenlenen karar alma usullerini hatırlatmakta yarar görülmektedir. Negatif konsensüs yöntemi öngörülen haller dışında, genel kural olarak AHO kararları pozitif konsensüs kuralına göre alınmaktadır (AHM Madde 2.4). TO üyelerinin 4 yıllığına atanmasını düzenleyen Madde 17.2'de herhangi özel bir karar alma yöntemi öngörülmediğinden, bu husus pozitif konsensüs kuralına tabidir. Bu da herhangi bir DTÖ üyesi devlete tek başına veto imkânı sağlamaktadır.

²⁸ Daimî olarak 7 üyesi bulunan TO'nun, bir temyiz başvurusunu ele alabilmesi için 3 üye ile, bir kurul olarak toplanması gerektiğini hatırlatalım.

²⁹ TO'nun üyelik yapısı ve geçmişten bugüne görev yapan üyelerine dair bilgiler için bkz. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/ab_members_descr_e.htm Erişim tarihi: 10.11.2022.

ABD, 20 yıldan fazla bir süredir DTÖ uyuşmazlık çözüm sisteminin, özellikle de TO'nun, ABD ve DTÖ üyelerinin üzerinde anlaştığı kurallara göre faaliyet göstermediğini dile getirmektedir. ABD Ticaret Temsilciliği (United States Trade Representative: USTR), Şubat 2020'de bu konudaki kaygı, eleştiri ve değerlendirmeleri içeren bir rapor yayımlamıştır (United States Trade Representative, 2020). Rapor, temel olarak; TO'nun, AHM hükümlerine aykırı şekilde, yetkisi olmayan konuları ele almak ve DTÖ antlaşmalarını, bu antlaşmaları hazırlayan DTÖ üyelerinin öngörmediği bir şekilde yorumlamak suretiyle, üyelerin yükümlülüklerine eklemeler yapıp haklarını aşındırdığını; bunun da TO'nun, DTÖ kuralları ile belirlenmiş olan yetki ve görev sınırlarına aykırı olduğunu; bu şekilde kendi yetki alanını genişletirken üye devletlerin yetki alanını daralttığını; bu tutumun DTÖ'yü bir tartışma ve müzakere forumundan bir yargılama forumuna dönüştürdüğünü öne sürmektedir. Rapor'da, TO'nun uygulamalarından kaynaklanan başlıca yakınma konuları şu şekilde özetlenebilir:

(1) AHM Madde 17.5'te temyiz süreci için öngörülen azami 90 günlük sürenin sistematik olarak ihlâl edilmesi ve böylece anlaşmazlık çözüm sürecinin etkinliğinin aşındırılması (2) Madde 17.2'nin ihlâl edilerek, görev süresi dolmuş olan TO üyelerinin, başlamış oldukları temyiz raporlarını tamamlamak üzere görevlerini sürdürmeleri (3) Madde 17.6'nun ihlâl edilerek, hukuk konularını ele almakla sınırlı olan temyiz yetkisinin aşılması ve bu bağlamda, üye devletlerin ulusal hukukunun anlamına ilişkin bulgular da dahil olmak üzere, panelin maddi bulgularının incelenmesi (4) AHM Madde 3.7 ve DTÖ Antlaşması Madde IX:2 hükümlerinin ihlâl edilerek, bir uyuşmazlığın çözümü için gerekli olmayan istişari görüşler verilmesi, bu şekilde uyuşmazlık çözümü ile sınırlı görev alanının dışına çıkılarak hukuk normu oluşturulması (5) İkna edici nedenler olmaksızın, temyiz raporlarının sonraki paneller için bağlayıcı içtihat oluşturduğunun ısrarlı şekilde iddia edilmesi (6) Madde 19.1 hükümlerinin ihlâl edilerek, panel kurulduktan sonra yürürlükten kalan tedbirlere dair tavsiyeler oluşturulması (7) Bakanlar Konferansı, Genel Konsey ve AHO da dahil DTÖ organlarının yetkisine giren konularda yetkilerin aşılması (8) DTÖ Antlaşması Madde IX:2 kapsamında kabul edilmemiş kararların bağlayıcı yorum dokümanı olarak kabul edilmesi (9) Bazı spesifik konulardaki hatalı yorumların önemli kaygılara yol açması ve DTÖ'yü aşındırması (Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Önlemler Antlaşması kapsamında "kamu otoritesi" kavramının yorumu; Ticarete Teknik Engeller Antlaşması ve GATT 1994 kapsamında "ayırıcı olmama" kuralının yorumu; damping marjının belirlenmesinde "sıfırlama" konusunun yorumu; sübvansiyonla-

rın değerlendirilmesinde ülke dışı kıstaslara dair sıkı ve realist olmayan bir test metodunun kullanılması; GATT 1994'ün XIX. Maddesinin ve Korunma Önlemleri Antlaşması'nın, DTÖ üyelerinin korunma önlemlerini kullanma yeteneğini aşındırarak şekilde metin bazlı olmayan yorumu; Sübvansiyonlar ve Telafi Edici Önlemler Antlaşması'nın, Çin gibi piyasa dışı ekonomilerin eş zamanlı dumping ve ticaret bozucu sübvansiyonlarını DTÖ üyelerinin ele alma yeteneklerini sınırlayacak şekilde yanlış yorumlanması).

ABD'nin kaygıları ve pozisyonu resmi olmayan ancak başka kanallardan da benzeri şekilde dile getirilmiştir. Örneğin; 10-11 Şubat 2022 tarihleri arasında ağ üzerinden gerçekleştirilen "Uluslararası Ticaret Antlaşmalarında Anlaşmazlık Çözümü Hakkında Konferans: Muhtemel Yollar" adlı etkinlikte konuşan ve Mart 2018 – Ocak 2021 yılları arasında ABD'nin DTÖ Nezdinde Daimî Temsilcisi olarak görev yapmış olan Büyükelçi Dennis Shea'nin görüşleri ABD'nin resmi görüşünü gayri-resmi olarak yansıtmaktadır. Büyükelçi'nin bu konferansta TO meselesine dair dile getirdiği hususların önemlileri şöyledir (Stewart, 2022):

"TO'ya dair aktardığım kaygılar sadece Trump Yönetimi'nin veya Cumhuriyetçi Parti'nin kaygıları olmayıp, ABD siyasal yelpazesinde geniş bir kesim tarafından paylaşılmaktadır. Biden Yönetimi'nin de TO üyelerinin seçimindeki vetoyu kaldırmamış olması ABD eleştirilerinin köklü, geniş tabanlı ve tarafsız olduğunu göstermiştir. TO'nun, mevcut veya reforme edilmiş haliyle, hiçbir şekilde geri dönebileceği inancında değilim, ABD'de ve konsensüs ile çalışan DTÖ'de bunu yapacak siyasal enerji yoktur. Bir reform ihtiyacı varsa, sadece TO değil, panel süre limitlerinde giderek artan fiili uzamalar da dâhil her şeyin masaya yatırılması gereklidir. Atılması gereken ilk adım 'müzakere (negotiation)' değil, 'tartışma (discussion)' olmalıdır. 'TO, ticaret konusunda küresel içtihat hukuku oluşturmakla görevli bir uluslararası mahkeme olarak mı tasarlanmıştır?' sorusu ABD'nin eleştirilerinin merkezindedir ve ABD'nin bu soruya cevabı net bir şekilde 'hayır'dır. AHM'de, ne TO bir mahkeme olarak ne de üyeleri birer yargıç olarak adlandırılmıştır. TO'nun işlevi açık ve net olup, paneller tarafından yapılan hukuk hatalarını düzeltmektir. AHM, TO'nun, panellerin görevi olan maddi olgu toplama işine (fact-finding) girmesini ve DTÖ antlaşmalarında belirlenmiş hak ve yükümlülüklerden artış veya azalışa yol açmasını açık şekilde yasaklamıştır. DTÖ üyeleri, anlaşmazlıkların halli sistemini bir içtihat külliyatı veya yeni kurallar yaratmak için değil, uyuşmazlıkların çözümüne yardımcı olmak üzere oluşturmuştur. Bağlayıcı yorumlar DTÖ üyelerinin yetkisindedir.

Temyiz süresi normal olarak 60 gün, her hâlükârda da 90 gün ile sınırlı olarak öngörülmesine rağmen, TO, uyuşmazlık taraflarına bile danışmadan 90 günlük süreyi ihlâl etmektedir, ki bazı temyiz süreçlerinin 1 yıldan fazla sürdüğü olmaktadır. TO'nun düzenli şekilde maddi olgu toplama işine girmesi gereksiz bir karmaşıklık ve zaman maliyeti getirmektedir. TO, raporlarının paneller için uyulması zorunlu içtihatlar yarattığında ısrarcı olmaktadır. Düzenli olarak, anlaşmazlıkların çözümü için AHO'ya yardımcı olmada gereksiz istişari görüşler oluşturmaktadır. Tek taraflı olarak, görev süresi dolan üyelere başlamış oldukları temyiz dosyalarını tamamlamaları için görevlerine devam etmeye izin verme yetkisi olduğunu iddia etmektedir. Kararların heyet olarak ve anonim şekilde alınması (collegiality), temyiz heyeti arasında "akran baskısı" yaratmakta; konsensüs yönünde aşırı bir çaba ön plana çıkarırken, bireysel görüş farklılıkları ve çeşitlilik caydırılmaktadır. TO'nun bu şekilde gücünün genişlemesi DTÖ'nün müzakere işlevinin azalmasına neden olmakta, 'istenilen bir sonucu uyuşmazlık yoluyla elde etmek varken neden müzakere edelim?' anlayışına yol açmaktadır, bu nedenle son yıllarda müzakerelerdeki başarısızlıklar şaşırtıcı değildir. İlerleme kaydetmeden önce uygun bir yapı ve DTÖ uyuşmazlık çözüm sisteminin rolü konusunda ortak bir anlayış gereklidir. Bunun için bazı soruların cevaplanması gereklidir: DTÖ'de anlaşmazlık çözümünün amacı nedir? Anlaşmazlık çözümünün, DTÖ'nün müzakere ve gözetim işlevlerini aşındırmak değil desteklemek olduğu konusunda mutabık mıyız? Karar vermede zaman unsuru önemli midir, eğer öyleyse, adalet ve kaliteden ödün vermeden karar almayı nasıl hızlandırabiliriz? DTÖ'de temyiz usulüne ihtiyacımız var mı? Varsa, neden? Geçen 25 yıllık tecrübenin ışığında, temyiz üyelerinin panel üyelerinden daha fazla uzmanlık ve yetkinlik sahibi olduğuna dair ortak bir gözlemimiz var mı? Öteki alternatif temyiz yapıları neler olabilir? Mesela sürekli üyelere ihtiyacımız var mı, bunun yerine panelist havuzumuzu genişletip bazılarını temyiz işi için görevlendiremez miyiz?. Bu soruların ötesinde, kural odaklı uluslararası ticaret sistemini destekleyen temel kurallar konusunda ortak bir anlayış olmalıdır....ABD için DTÖ'nün temel kuralları hukukun üstünlüğüne dayanan açıklık, şeffaflık, ayrımcı olmama ve pazar odaklılık hususlarını içermelidir....Eğer sistem etkin ve adil işleyecekse, ABD her zaman ticaret ortakları arasında piyasa odaklı politikalara bağlılığa inanmıştır...Fakat Çin gibi piyasa odaklılığın DTÖ'nün temel değerlerinden olduğuna inanmayan üyeler bulunmaktadır. Bu şekilde, piyasa ve piyasa ekonomisi olmayan devletler DTÖ'de eşit zemindedir. Oysaki Çin 2001'de DTÖ'ye girerken daha fazla liberalleşeceğine dair bir beklenti vardı. Maalesef bu beklenti gerçekleş-

memiştir. Bu devlet kontrollü piyasa dışı ekonomik sistem DTÖ ile uyumlu değildir. DTÖ'nün, mevcut kurallarla ve anlaşmazlık çözüm sistemiyle, bu sistemin ticaret bozucu etkilerini yönetebileceğine inanmak hayaldir.”

Yukarıda referans gösterilen her iki kaynak da benzeri hususları ön plana çıkarmaktadır. Özellikle, ABD'nin konuya, temyizle ilgili bazı yetki ve usul meselelerinin ötesinde baktığı anlaşılmaktadır. ABD, temelde devletlerin egemen yetkilerinin aşındırılmasına; kural odaklılık ve hukukun üstünlüğü adına rekabet zemininin kendisi aleyhine gelişmesine karşı çıkmaktadır. Bu bakımdan, konuyla doğrudan ilgili olmayan bazı yapısal ve temel meseleleri de tartışmaya açmak istemektedir. Bununla, mevcut küresel ticaret sisteminin kökten değişimine dair sinyaller vermektedir.

ABD, TO'ya karşı eleştirilerini fiili tedbirlere dönüştürüp temyiz üyelerinin seçimini bloke etmeye başlayınca reform önerileri de gündeme gelmiştir. AB, Çin, Kanada, Hindistan, Norveç, Yeni Zelanda, İsviçre, Avustralya, Kore, İzlanda, Singapur ve Meksika, reform önerilerini içeren bir bildirimini 26 Kasım 2018 tarihinde DTÖ Genel Konseyi'ne sunmuşlardır (DTÖ Dokümanı, WT/GC/W/752). Bu öneriler, ABD'nin somut şikâyetlerinin bir kısmını³⁰ ele almaktaydı. Ancak, Büyükelçi Shea'nin de yansıttığı üzere, ABD'nin tutumu daha geniş bir perspektife işaret etmekte olup; ABD, dile getirdiği somut sorun alanlarının reform düzenlemeleri ile ele alınmasına yönelik tedbirler yerine, üye devletler arasında ortak bir anlayış geliştirilebilmesini teminen, öncelikle TO'nun üye devletlerce AHM ile konulan sınırların dışına çıkma konusunda kendisini bu derecede serbest hissetmesinin ve bazı üye devletlerin bu sapmaları kabullenmesinin nedenlerinin tartışılmasını talep etmektedir. ABD ayrıca, daha genel olarak, piyasa odaklı bir felsefeye dayanan DTÖ kurallarının Çin gibi piyasa dışı bir ülkenin DTÖ'ye girerken daha fazla liberalleşme yönünde verdiği taahhütleri yerine getirilmeden nasıl çalışacağını da sorgulamakta, TO'nun tutumunun DTÖ'nün bu asli ilkesini arka plana attığını düşünmektedir.

Reform önerileri ABD'nin tutumunu değiştirmemiştir. Bu durumda, temyiz için söz konusu tikanıklık aşıncaya kadar, AHM Madde 25'teki hakemlik usulüne dayanan geçici bir temyiz mekanizması oluşturulması niyeti, AB ve ilave 16 DTÖ üyesi tarafından 24 Ocak 2020 tarihli Davos Bildirisi ile açıklanmıştır.³¹ Aynı ülkeler, 27 Mart 2020 tarihli Bakanlar Bildirisinde

³⁰ Görev süresi dolan TO üyelerinin, üstlenmiş oldukları tamamlanmamış temyiz dosyaları gerekçe gösterilerek görevlerinin sürdürülmesi; 90 gün limitinin aşılması; maddi olgu olarak ulusal hukukun anlamı; uyuşmazlığın çözümü için gerekli olmayan bulgular; TO raporlarının gelecekteki uyuşmazlıklar için panellere bağlayıcı içtihat olarak dayatılması.

³¹ Bildiri için bkz. https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2020/january/tradoc_158596.pdf Erişim tarihi: 11.11.2022.

mekanizmanın adını koymuşlardır: Çok Taraflı Geçici Temyiz Düzenlemesi (Multi-Party Interim Appeal Arrangement – MPIA).³² 30 Nisan 2020 tarihinde ise, AB ve ilave 18 DTÖ üyesi, mekanizmanın kuruluşunu ve çalışma usullerini içeren bir bildiriye DTÖ'ye iletmıştır (DTÖ Dokümanı, JOB/DSB/1/Add.12). Literatürde *stop-gap* olarak adlandırılan (Blenkinsop, 2020) mekanizmaya, bu satırların yazıldığı Kasım 2022 itibariyle, 164 DTÖ üyesinden, aralarında AB ülkeleri, Çin, Brezilya ve Kanada gibi önemli ekonomilerin yer aldığı 52'si taraf olmuş durumdadır.³³ 31 Ağustos 2020 tarihi itibariyle, mekanizmada görev yapmak üzere 10 adet uzmandan oluşan bir daimî hakem havuzu oluşturulmuştur (DTÖ Dokümanı, JOB/DSB/1/Add.12/Suppl.5).

Bu satırların yazıldığı Kasım 2022'ye kadar, taraflar 12 davada, MPIA mekanizmasını kullanma konusundaki mutabakat ve niyetlerini önceden AHO'ya bildirmiştir.³⁴ Ancak bunlardan sadece iki uyuşmazlıkta Madde 25'in hakemlik mekanizması temyiz amacıyla kullanılmıştır. Bunlardan ilki olan *Turkey – Pharmaceutical Products (EU)* davasında, uyuşmazlık taraflarından Türkiye MPIA mekanizmasına dahil olmadığı halde, taraflar (Türkiye ve AB) AHM Madde 25 hakemlik usulü temelinde bir temyiz antlaşmasına varmışlar ve 3 hakemden 2'si MPIA havuzundan görevlendirilmiştir. Nihai panel raporu 11 Kasım 2021 tarihinde tamamlanmış ve panel, raporun 2022'nin Ocak ortalarında dağıtılacağına dair tarafları bilgilendirmişken, AB tarafı, 20 Aralık 2021 tarihindeki başvurusu ile panelin AHM Madde 12.12 hükümlerine göre rapor sürecini 21 Ocak 2022 tarihine kadar askıya almasını³⁵ talep etmiştir. Türkiye, aynı gün, bu talebe itiraz etmeyeceğini iletmıştır. Daha sonra 21 Ocak, 10 Şubat ve 24 Şubat tarihlerinde askıya alma süresinin uzatılmasına dair ilave talepler gelmiştir. Hakem raporu, 25 Temmuz 2022 tarihinde tamamlanmış ve Türkiye, 22 Ağustos 2022 tarihli bildiri ile, panel ve hakem raporlarındaki karar ve tavsiyeleri uygulama niyetini iletmıştır (DTÖ Dokümanı, WT/DS583/15). Bu süreci AB, MPIA'ye alternatif işlevsel temyiz süreçlerinin varlığını göstermesi nedeniyle memnuniyet verici olarak değerlendirmiştir.³⁶ Bir yorumcu da, Türkiye ile AB arasında Madde 25 temelli bu başarılı temyiz uygulamasının MPIA ile öngörülen *stop-gap* tedbiri

³² Bildiri için bkz. https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2020/march/tradoc_158684.pdf Erişim tarihi: 11.11.2022.

³³ https://wtoplurilaterals.info/plural_initiative/the-mpia/ Erişim tarihi: 11.11.2022. Buna karşın, ABD, Japonya, Kore, Hindistan, Rusya Federasyonu gibi ülkeler mekanizmanın dışında kalmışlardır.

³⁴ Bkz. https://wtoplurilaterals.info/plural_initiative/the-mpia/ Erişim tarihi: 11.11.2022.

³⁵ Süreç devam ederken, şikâyetçi tarafın başvurusu üzerine, panel, 12 ayı geçmemek üzere süreci askıya alabilir. Bu durumda, daha önce belirlenmiş olan zaman çizelgeleri askıya alma kadar uzatılır. 12 aydan fazla süren askıya almalarda panel düşmüş sayılır (AHM Madde 12.12).

³⁶ https://www.wto.org/english/news_e/news22_e/dsb_29aug22_e.htm Erişim tarihi: 11.11.2022.

yerine daimi temelde bir temyiz incelemesini mümkün kılacak üçüncü bir olasılığı gündeme getirdiğini ve bunun ABD'nin de açık bir desteğini almış görüldüğünü bildirmektedir (Qin, 2022).

Madde 25 temelli temyiz yoluna başvurulmuş diğer uyuşmazlık ise *Colombia – Frozen Fries* davası olup,³⁷ burada her iki taraf da (AB ve Kolombiya) MPIA katılımcısı olduğundan, dava, *stop-gap* mekanizmasına başvurulmuş tek uyuşmazlık olarak nitelendirilebilir.³⁸ 15 Kasım 2019 tarihinde, AB, bazı ürünlere Kolombiya tarafından uygulanan anti-damping vergilerine ilişkin olarak anılan ülkeden danışmalar talebinde bulunmuş, danışmalar aşamasından çözüm çıkmayınca 17 Şubat 2020 tarihinde AHO'ya panel talebini iletmıştır. AHO, 29 Haziran 2020 tarihli toplantısında panel talebini karara bağlamış ve panel kurulmuştur. 13 Temmuz 2020 tarihinde ise, taraflar AHO'ya, AHM Madde 25'in hakemlik yolunu bu uyuşmazlıkta kullanma konusunda anlaşmalarını iletmıştır. Üzerinde anlaşmaları usuller daha sonra, yukarıda da değinilen 20 Nisan 2021 tarihinde JOB/DSB/1/Add.12 simgeli DTÖ dokümanı ile revize edilerek MPIA'nin usul ve esasları haline getirilmiştir. Bunu müteakip, 24 Ağustos 2022 tarihinde panelistler belirlenmiştir. Uzatma ile birlikte panelin nihai raporunun 19 Eylül 2022 tarihinde üye devletlere dağıtımını öngörülmüşken Kolombiya, daha önce bildirilen usullere uygun hakemlik yolunun kullanılmasını teminen, AHM Madde 12.12 hükümleri kapsamında panel sürecinin askıya alınmasına dair talebini panele iletmıştır. Panel de, aynı gün raporun dağıtım sürecini durdurmuştur. Kolombiya, 6 Ekim 2022 tarihinde, MPIA kapsamında hakemlik usulünü başlatma kararını AHO'ya bildirmiştir (DTÖ Dokümanı, WT/DS591/7). DTÖ Sekreteryası'nın 12 Ekim 2022 tarihli notuyla, tamamı 10 kişilik mevcut hakem havuzundan seçilen 3 hakemin ismi açıklanmıştır (DTÖ Dokümanı, WT/DS591/8). Bu uyuşmazlıkta MPIA temyiz süreci bu satırların yazıldığı Kasım 2022 itibarıyla henüz tamamlanmamıştır.³⁹

Sonuç ve Değerlendirme

Dünya ticaret sistemindeki anlaşmazlıkların haline dair kurallar yavaş fakat istikrarlı bir gelişme göstermiştir. Bu bağlamda, DTÖ mekanizması GATT döneminin üzerine kurulmuştur ancak GATT çözüm mekanizmasının eksik ve parçalı yapısı geliştirilmiştir. GATT döneminden DTÖ dönemi-

³⁷ Dava sürecine ilişkin özet bilgiler için bkz. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds591_e.htm Erişim tarihi: 11.11.2022.

³⁸ Taraflarca uzlaşmaya varılan usuller için bkz. DTÖ Dokümanı, WT/DS591/3/Rev.1

³⁹ Dava ile ilgili gelişmelerin takibi için bkz. DTÖ anlaşmazlıkların halli sayfası https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds591_e.htm Erişim tarihi: 11.11.2022.

ne, daha esnek ve müzakereye dayalı bir sistemden kural odaklı ve hukuki bir sisteme doğru evrim olmuştur. Böylece, küresel kurallardan kaynaklanan anlaşmazlıkların çözüm sisteminde ağırlık diplomatik/siyasal alandan hukuki alana kaymıştır. Bu karakter değişiminin en önemli unsurlarından birisi Uruguay Müzakerelerinin bir ürünü olarak DTÖ döneminde hayata geçirilen temyiz mekanizmasıdır. Bu mekanizma, panel raporlarındaki olası hukuk hatalarına karşı bir sigorta işlevi görmesi amacıyla geliştirilmiştir. Bu bağlamda, görev alanı, panel raporlarındaki hukuk konuları ile sınırlı tutulmuştur. Gerek panelin gerekse de TO'nun görevi uyuşmazlık çözümünde AHO'ya karar ve tavsiyelerini oluşturmada "yardımcı olmak" şeklinde belirlenmiştir.

Buna karşın, mekanizmanın temyiz ayağı, üye devletlerin antlaşmalara yansıyan iradesine aykırı şekilde kendisine çizilen sınırın dışına çıkarak, öngörülen esas işlevinden saptığı ve raporlarıyla hak ve yükümlülüklerde değişikliğe yol açtığı gerekçesiyle, özellikle ABD tarafından hedef haline getirilmiştir. TO'nun kendisini, raporları sonraki paneller için bağlayıcı içtihat niteliğinde olan bağımsız bir dünya ticaret mahkemesi gibi gördüğü ve bazı DTÖ üyelerinin de bu durumu kabullendiği konusundaki eleştirilerin haklılık payı vardır ancak AHM Madde 17'de, TO'nun kendisini özerk olarak görmesine dayanak olacak hükümler de bulunmaktadır (TO üyelerinin hükümetlerden bağımsız çalışmasının öngörülmüş olması; TO'ya kendi çalışma usullerini hazırlama yetkisi verilmiş olması; üyelerin uluslararası ticaret ve hukuk alanında tanınmış otorite kimseler arasında seçilmesi şartı; üyelerin açıkladıkları bireysel görüşlerin anonim olarak kalması ve temyiz raporlarında karşı görüş olarak yer almaması;⁴⁰ vb.).

ABD'den gelen eleştiriler son yıllarda yerini aktif tutuma bırakmış, bu kapsamda ABD'nin, görev süreci dolan temyiz üyelerinin yerine yeni görevlendirmeleri veto etmesiyle temyiz işi tamamen durmuştur. ABD'nin tutumunun sadece temyiz sürecinin günlük işleyişine yönelik hususlarla sınırlı olmadığı, dünya ticaret sisteminin temel ilkeleri ve piyasa odaklılığı bağlamında daha geniş bir perspektif içerdiği anlaşılmaktadır. Bu durum, sistemin reforme edilmesine yönelik önerileri sonuçsuz bırakmıştır. Ayrıca, önceleri DTÖ sistemine karşı olan tutumun Trump Yönetimi'nin bir politikası olduğu düşünülürken, aynı tutumun Biden Yönetimi zamanında da sürdürülmesi, ABD'de daha sistematik ve köklü bir kurumsal duruşun varlığını ortaya çıkarmıştır.

⁴⁰ Bu kural, uyum için konulmuş olup, TO'nun, uyumu daha geniş bir perspektifte yorumlayarak, kendi raporlarındaki hukuki analizleri sonraki paneller için göz önüne alınması gereken içtihatlar olarak görmesi buradan kaynaklanmaktadır.

DTÖ üyeleri, reform önerilerinin yanı sıra alternatif yöntem arayışına da yönelmiştir. Bu kapsamda, üyelerin 3 farklı yol takip ettiği görülmektedir: (i) Panel raporlarını olduğu şekliyle kabul etmek ve temyiz arayışına girmemek (ii) Nihai çözümün askıda kalmasını kabullenerek panel raporlarını hâlihazırda fiilen çalışamaz durumda bulunan temyiz mekanizmasına götürmek (iii) MPIA mekanizması veya başka türlü usul kuralları üzerinde anlaşmak suretiyle AHM Madde 25 kapsamındaki hakemlik yolunu temyiz amacıyla kullanmak.

Her ne kadar MPIA mekanizması TO tekrar işlevsel hale gelinceye kadar geçici surette öngörülmüş olsa da, ABD'nin tutumunun daha derin bir arka planının olması ve şu ana kadar ki reform önerilerinin sonuçsuz kalması, bu uygulamanın sürekli olabileceği izlenimi vermektedir. Esasen, ABD de, temyiz usulünün ikili düzeyde devletlerin iradesine bırakılması konusunda rahatsız değildir. Ancak bu, kurumsal olarak 1995 öncesi parçalı yapıya dönüş anlamına gelmektedir.

Kaynakça

AB Komisyonu, <https://trade.ec.europa.eu>

Berthelot, J. (2019, January 4). The Havana Charter is not the model to reform the WTO [Web log post]. Retrieved from https://www.wto.org/english/forums_e/ngo_e/the_havana_charter_is_not_the_model_to_reform_the_wto_sol_4_january_2019_e.pdf Erişim tarihi: 30.09.2022.

Blenkinsop, P. (2020, March 27). EU, China and 14 others agree stop-gap fix for WTO crisis. Reuters. Erişim adresi: <https://www.reuters.com/article/us-trade-wto-idUSKBN21E2I0> Erişim tarihi: 11.11.2022.

Çağırın, M.E. (2019). *Uluslararası Örgütler (4. Bası)*. Ankara: Turhan Kitabevi.

DTÖ Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması, https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dispu_e.htm

DTÖ Dokümanı, JOB/DSB/1/Add.12: Multi-Party Interim Appeal Arbitration Arrangement Pursuant To Article 25 of the DSU. <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/Jobs/DSB/1A12.pdf&Open=True> Erişim tarihi: 11.11.2022.

DTÖ Dokümanı, JOB/DSB/1/Add.12/Suppl.5: Multi-Party Interim Appeal Arbitration Arrangement Pursuant To Article 25 of the DSU. <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/Jobs/DSB/1A12S5.pdf&Open=True> Erişim tarihi: 11.11.2022.

DTÖ Dokümanı, WT/AB/WP/6: Working Procedures for Appellate Review https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/ab_e.htm Erişim tarihi: 26.10.2022.

- DTÖ Dokümanı, WT/DS583/15: Turkey – Certain Measures Concerning the Production, Importation and Marketing of Pharmaceutical Products, Communication from Türkiye <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/DS/583-15.pdf&Open=True> Erişim tarihi: 11.11.2022.
- DTÖ Dokümanı, WT/DS591/3/Rev.1: Colombia – Anti-dumping Duties on Frozen Fries From Belgium, Germany and the Netherlands, Agreed Procedures for Arbitration Under Article 25 of the DSU (Revision). <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/DS/591-3R1.pdf&Open=True> Erişim tarihi: 11.11.2022.
- DTÖ Dokümanı, WT/DS591/7: Colombia – Anti-dumping Duties on Frozen Fries From Belgium, Germany and the Netherlands, Notification of an Appeal by Colombia Under Article 25 of the DSU. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/591-7_e.pdf Erişim tarihi: 11.11.2022.
- DTÖ Dokümanı, WT/DS591/8: Colombia – Anti-dumping Duties on Frozen Fries From Belgium, Germany and the Netherlands, Constitution of the Arbitrator. <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/DS/591-8.pdf&Open=True> Erişim tarihi: 11.11.2022.
- DTÖ Dokümanı, WT/DSB/M/35: Minutes of Dispute Settlement Body Meeting Held in Centre William Rappard on 25 June 1997. <https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=q:/WT/DSB/M35.pdf&Open=True> Erişim tarihi: 26.10.2022.
- DTÖ Dokümanı, WT/GC/W/752: Communication from the European Union, China, Canada, India, Norway, New Zealand, Switzerland, Australia, Republic of Korea, Iceland, Singapore and Mexico to the General Council. https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2018/november/tradoc_157514.pdf Erişim tarihi: 11.11.2022.
- Gallagher, P. (2002). *Guide to Dispute Settlement*. The Hague: Kluwer Law International.
- GATT Dokümanı, BISD 7S/24: GATT Dispute Settlement System, Revision on Note by the Secretariat, MTN.GNG/NG13/W/4/Rev.1, 4–6. <https://www.worldtradelaw.net/document.php?id=history/urdsu/W4R1.pdf&mode=download> Erişim tarihi: 06.10.2022.
- GATT Dokümanı, BISD 14S/18: GATT Dispute Settlement System, Revision on Note by the Secretariat, MTN.GNG/NG13/W/4/Rev.1, 6–7. <https://www.worldtradelaw.net/document.php?id=history/urdsu/W4R1.pdf&mode=download> Erişim tarihi: 06.10.2022.
- GATT Dokümanı, BISD 26S/210: GATT Dispute Settlement System, Revision on Note by the Secretariat, MTN.GNG/NG13/W/4/Rev.1, 7–14. <https://www.worldtradelaw.net/document.php?id=history/urdsu/W4R1.pdf&mode=download> Erişim tarihi: 06.10.2022.
- GATT Dokümanı, BISD 29S/13: GATT Dispute Settlement System, Revision on Note by the Secretariat, 14–15. <https://www.worldtradelaw.net/document.php?id=history/urdsu/W4R1.pdf&mode=download> Erişim tarihi: 06.10.2022.

- GATT Dokümanı, BISD 31S/9: GATT Dispute Settlement System, Revision on Note by the Secretariat, s. 16–17. <https://www.worldtradelaw.net/document.php?id=history/urdsu/W4R1.pdf&mode=download> Erişim tarihi: 06.10.2022.
- GATT Dokümanı, BISD36S/61: Decision of 12 April 1989 on improvements to the GATT dispute settlement rules and procedures. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/disp_settlement_cbt_e/a3s1p1_e.htm Erişim tarihi: 07.10.2022.
- GATT Dokümanı, MTN.TNC/W/FA: Draft Final Act Embodying The Results of The Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations. https://www.wto.org/gatt_docs/English/SULPDF/92130093.pdf Erişim tarihi: 11.10.2022.
- GATT Newsletter Focus, 1986, October. <https://docs.wto.org/gattdocs/q/GG/GATTFOCUS/41.pdf> Erişim tarihi: 30.09.2022.
- Hainsworth, S. M. (1997). *The World Trade Organization and the Evolution of International Economic Law* (Doctoral Dissertation, York University in Ontario).
- Pauwelyn, J. (2001). The Role of Public International Law in the WTO: How Far Can We Go? *The American Journal of International Law*, 95(3), 535–578.
- Qin, J. (2022, September 25). DSU Article 25 Arbitration: A Long-Term Solution for the Appellate Body Crisis? [Web log post]. Retrieved from <https://ielp.worldtradelaw.net/dsu-25-interim-appeals/> Erişim tarihi: 11.11.2022.
- Qureshi, A.H. & Ziegler, A.R. (2011). *International Economic Law (Third Edition)*. London: Sweet & Maxwell.
- Shaw, M.N. (2018). *Uluslararası Hukuk (Sekizinci Baskı)* (İ. Kaya, Çev. Ed.). Ankara: TÜBA.
- Stewart, T.P. (2022, February 14). Current Thoughts on Trade [Web log post]. Retrieved from <https://www.wita.org/blogs/dispute-settlement-reform-wto/> Erişim tarihi: 11.11.2022.
- United States Trade Representative (2020). *Report on the Appellate Body of World Trade Organization*. https://ustr.gov/sites/default/files/Report_on_the_Appellate_Body_of_the_World_Trade_Organization.pdf Erişim tarihi: 10.11.2022.
- VanGrasstek, C. (2013). *The History and Future of the World Trade Organization*. Geneva: WTO Publications.
- Van Den Bossche, P. (2005). *The Law and Policy of the World Trade Organization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WTO Dispute Settlement System Training Module: Chapter 2. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/disp_settlement_cbt_e/c2s1p1_e.htm#fnt4 Erişim tarihi: 06.10.2022.
- WTO Dispute Settlement System Training Module: Chapter 6: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/disp_settlement_cbt_e/c6s1p1_e.htm Erişim tarihi: 10.11.2022.

DTÖ Yargı Kararları

- Canada – Periodicals: *Canada – Certain Measures Concerning Periodicals (United States v. Canada)* (1997). WTO Appellate Body Report, WT/DS31/AB/R.
- Colombia – Frozen Fries: *Colombia – Anti-Dumping Duties on Frozen Fries from Belgium, Germany and the Netherlands (European Union v. Colombia)*. WT/DS591.
- EC – Bananas III: *European Communities – Regime for the importation, sale and distribution of bananas (Ecuador, Guatemala, Honduras, Mexico, United States v. European Communities)* (1997). WTO Appellate Body Report, WT/DS27/AB/R.
- EC – Poultry: *European Communities – Measures Affecting Importation of Certain Poultry Products (Brazil v. European Communities)* (1998). WTO Appellate Body Report, WT/DS69/AB/R.
- Japan – Alcoholic Beverages II: *Japan – Taxes on alcoholic beverages (European Communities v. Japan)* (1996). WTO Appellate Body Report, WT/DS8/AB/R, WT/DS10/AB/R, WT/DS11/AB/R.
- Turkey – Pharmaceutical Products (EU): *Turkey – Certain Measures concerning the Production, Importation and Marketing of Pharmaceutical Products (European Union v. Turkey)* (2019). WT/DS583.
- US – Shrimp: *United States – Import Prohibition of Certain Shrimp and Shrimp Products (India, Malaysia, Pakistan, Thailand v. United States)* (1998). WTO Appellate Body Report, WT/DS58/AB/R.
- US – Underwear: *United States – Restrictions on Imports of Cotton and Man-Made Fibre Underwear (Costa Rica v. United States)* (1997). WTO Appellate Body Report, WT/DS24/AB/R.
- US – Wool Shirts and Blouses: *United States – Measures Affecting Imports of Woven Wool Shirts and Blouses from India (India v. United States)*(1997). WTO Appellate Body Report, WT/DS33/AB/R.

REKABET KURUMU KARARLARI ile TÜRKİYE'DE HAVAYOLU PİYASASININ REKABET ANALİZİ

Ferhat AKYÜZ*
Tuğçe ERÇALIK**
Zeyd ALTINTOP***

Giriş

Piyasa/Pazar yoğunlaşması, belirli bir piyasanın bir veya daha fazla firma tarafından kontrol edilebilmesi anlamında kullanılmaktadır. Yoğunlaşma derecesi ya da endeksi ise belli bir pazardaki firmaların sayısına ve pazara ait ekonomik kaynak ve faaliyetler toplamının firmalar arasındaki dağılımına bağlıdır. Piyasadaki firma sayısı ile yoğunlaşma derecesi arasında ters yönlü bir ilişki söz konusudur (Yaşar ve Kiracı, 2018). Piyasadaki firma sayısının artması piyasa/pazar yoğunlaşma oranını azaltmaktadır. Bu durum piyasada daha rekabetçi bir yapının temellerini oluşturmaktadır. Piyasa rekabet düzeyi birkaç yöntemle ölçülmektedir. Piyasadaki yoğunlaşma düzeyini ölçmenin en bilinen yöntemleri, piyasadaki en büyük firmaların pazar paylarının toplamından oluşan N-firma yoğunlaşma oranı¹ ve endüstrideki rekabetçi olmayan davranışları belirlemede kullanılan H-H endeksi'dir (Saribaş ve Tekiner, 2015).²

* Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi Bölümü, akyuzferhat@yahoo.co.uk, Orcid:0000-0001-6825-294X

** Samsun Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi Bölümü, Orcid: 0000-0003-2508-8793

*** Samsun Üniversitesi, Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi Bölüm, Orcid: 0000-0001-7976-8562

¹ N-Firma Yoğunlaşma Oranı endeksi (CR_n) endüstride yer alan n sayıdaki firmanın piyasa paylarının toplamını ifade eder. N firma yoğunlaşma endeksinde, ölçümde ele alınan ilk n tane firmanın neye göre belirlendiği ile ilgili genel bir ölçüt bulunmamaktadır (Saribaş & Tekiner, 2015). Türkiye İstatistik Kurumu sanayi ve hizmet sektörlerinde yoğunlaşma düzeyini CR_4 olarak hesaplamaktadır. Yoğunlaşma düzeylerine göre; $CR_4 < 0,3$ ise düşük derecede yoğunlaşma, $0,3 \leq CR_4 < 0,5$ ise orta derecede yoğunlaşma, $0,5 \leq CR_4 < 0,7$ ise yüksek derecede yoğunlaşma, $CR_4 \geq 0,7$ ise çok yüksek derecede yoğunlaşma olarak belirlenmektedir (Saridoğan, 2021).

² H-H endeksi çok yaygın bir şekilde kullanılmasının yanı sıra, hesaplanması ve yorumlanması da kolay bir yoğunlaşma ölçüsüdür (Saribaş & Tekiner, 2015). H-H endeksi sektörde bulunan firmaların paylarındaki sayısal ve oransal dağılışı göstermek için kullanılan bir yöntemdir. İlave olarak endeks

1978 yılında ABD’de başlayan deregülasyon (serbestleşme) süreci ile havayolu sektöründe yeni bir durum başlamıştır. Sektördeki devlet kontrolleri azaltılmış ve havayolu pazarına girişin önündeki yasal engellerin etkisi azaltılmıştır. Bunun sonucunda havayolu piyasasında süregelen tekel/monopol piyasası dışındaki piyasa türleri de görülmeye başlanmıştır. Türkiye’de havacılık alanında serbestleşme/deregülasyon adımları 1983 yılında atılmıştır. Ancak 2003 yılına kadar piyasaya giriş düzenlemeleri, bu piyasada rekabeti başlatacak kadar yeterli değildi. 2003 yılından sonra piyasaya giriş önündeki mevzuat engelleri azaltıldı ve piyasaya firma girişleri başladı. Söz konusu piyasada firmalar belirli aralıklarla faaliyette bulunup sonra da iflas edip piyasadan çekildiler. Mevcut durumda iki firma Türkiye iç hat tarifeli havayolu piyasasında faaliyette bulunmaktadır.

Türkiye’de havacılık sektörüne hem rekabet endeksleri hem piyasa gözlemleri çerçevesinde bakıldığında rekabetin işlemediği söylenebilir. 1983 yılındaki yasal düzenleme ile başlayan ve 2003’te piyasaya giriş önündeki mevzuata ilişkin düzenlemelere rağmen bu piyasada etkin rekabet söz konusu olamamıştır. Türkiye’de 1994 yılı 4054 sayılı kanun ile rekabetin işlerliği için yasal düzenleme yapıldı. Amaç, mal ve hizmet piyasalarındaki rekabeti engelleyici, bozucu veya kısıtlayıcı anlaşma, karar ve uygulamaları ve piyasaya hâkim olan teşebbüslerin bu hâkimiyetlerini kötüye kullanmalarını önlemek, bunun için gerekli düzenleme ve denetlemeleri yaparak rekabetin korunmasını sağlamaktır (Resmî Gazete, 1994, No:22140). 1997 yılında da Kanun’un uygulanmasını gözetme amacıyla Rekabet Kurum’u kuruldu. Bu kurum, rekabetin ihlal edilip edilmediğini tespit ve rekabetin işlerliği için gerekli önlemleri almak ile sorumludur. 2003 yılında havacılık sektörüne firma girişleri ile rekabet kurumuna rekabet ihlaline ilişkin başvurular başlamıştı.

Bu çalışmada, Türkiye Havayolu sektöründeki rekabet analizi, endeksler yerine Rekabet Kurumunun aldığı kararlar üzerinden niteliksel bir yöntemle yapılacaktır. 2003 yılından 2022 yılına kadar havacılık sektörü ile ilgili

---

piyasaya özgü yeni firma girişi ve çıkışı hakkında hassastır. H-H endeksi, sektör veya piyasada yer alan tüm birimlerin piyasa paylarının kareleri toplamı olarak hesaplanır ve şu şekilde formüle edilir;

$HHI = \sum_{i=1}^n e_i^2$; i: Firma. Bu hesaplama biçimi, piyasa payı büyük olan firmalara küçük olanlara göre daha fazla ağırlık vermektedir (Rhoades, 1993). H-H endeksi 0 ila 10.000 arasında değerler alırken tam rekabetten tekeli yapıya doğru gider. Eğer yüzdelik paylar, yüze bölünmüş değerler olarak alınırsa en düşük ve en yüksek değer 0 ve 1 olur (Sarınbaş & Tekiner, 2015). Bir piyasada en yüksek H-H endeksi değeri 10.000’dir. Dünya çapındaki birçok rekabet hukuku rejimi tarafından genel kabul gören ABD Federal Ticaret Komisyon’unca 1982 tarihli “Şirket Birleşmeleri Rehberi” ne göre piyasalar 3 kısımda incelenmekteydi. Buna göre; yoğun olmayan piyasalar: HHI değeri 1000’den az; az yoğun piyasalar: HHI değeri 1000-1800 arası çok yoğun piyasalar: HHI değeri 1800’den çok ele alınmaktaydı (Pehlivanoğlu & Tekçe, 2013).

yayınlanan kararlar dikkate alınacaktır. THY, Pegasus Havayolları, Devlet Hava Meydanları İşletmesi ve diğer havacılık firmaları hakkındaki kararlar analizde kullanılacaktır. Fakat yine de H-H, N- Firma ve CR4 gibi endeksler ile yapılan çalışmaları dikkate alarak bir literatür taraması yapılacaktır. Daha sonra ise Türkiye de havayolu piyasasındaki rekabet durumu genel olarak incelenecektir. Son bölümde ise sektörün rekabet analizi, Rekabet Kurumunun sektör için aldığı kararlar üzerinden yapılacaktır.

Literatür Taraması

Türkiye’de büyük firmalar/holdinglerin ürün piyasalarının çoğunluğuna hâkim olması nedeniyle rekabet eksikliği olağan bir durumdur. Rekabet endeksleri kullanılarak bisküvi, çikolata ve şekerlemeli mamuller pazarı³, bankacılık⁴, beyaz eşya⁵, ilaç⁶ gibi sektörler için yapılan rekabet analizleri sonucunda oligopolistik veya monopolcü rekabet piyasa yapılarının olduğu görülmektedir.

Türkiye’de havacılık sektörüne ilişkin yapılan rekabet analizleri az sayıda olsa da sektörün rekabetçi yapısı hakkında temel öngörü sunmaktadır. Sarıbaş ve Tekiner (2015), piyasa yoğunlaşma oranlarını ve havayolu firmalarının rekabet düzeyini bulabilmek için N- firma endeksi ve H-H endeksinden yararlanmışlardır. N- Firma endeksi ve H-H endeksi kullanılarak analiz edilen havacılık sektöründe, piyasa yoğunlaşma oranı oldukça yüksek çıkmıştır. Piyasa yoğunlaşma oranının yüksek çıkmasının en temel sebebi; THY’nin havacılık sektöründeki pazar payının yüksek olmasıdır. Türkiye’de havacılık sektöründen, THY hariç tutulduğunda piyasadaki yoğunlaşma oranlarının düştüğü gözlemlenmiştir (Sarıbaş ve Tekiner, 2015). Havacılık sektöründe yoğunlaşma oranlarının artması, birbirleriyle rekabet eden şirketlerin sayısının azalmasına ve mevcut şirketlerin anlaşarak yıkıcı fiyat rekabetini bırakmalarına veya yasada belirtilen diğer rekabet ihlallerini yapmalarına sebep olabilmektedir (Sarıbaş ve Tekiner, 2015).

³ Piyasaya sürülen ürünler, insan sağlığını doğrudan ilgilendirmesinden dolayı bakanlıktan onayların alınması ve üretilen ürünlerin üretiminde kullanılan makinelerin dışarıdan tedarik edilmesi nedeniyle işletmelerin yüksek sermaye ihtiyacı bulunması, sektörde monopolcü bir yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır (Önder, 2016).

⁴ Bankacılık sektörünün rekabet yoğunlaşması analizleri, geleneksel yaklaşımlardan farklı olarak ciro, mevduat, bilanço aktifleri ve krediler ele alınarak yapılmıştır (Yayla, 2007). Serel ve Akşehirli (2020) ise bankacılık sektörünün zayıf oligopol piyasa yapısına sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

⁵ Türk beyaz eşya pazarında yoğunlaşma oranı oldukça yüksek, rekabet düzeyi düşük ve piyasa yapısının oligopol piyasası olduğu saptanmıştır (Tatlı, 2018).

⁶ Türk İlaç Sektöründe yoğunlaşma yüksek ve oligopolistik bir piyasa yapısı söz konusudur (Kaynak, 2016).

Yaşar ve Gerede (2018), havacılık sektöründeki piyasa yoğunlaşma oranlarını bulmak için yaygın olarak kullanılan N- Firma, H-H endeksi ve ek olarak da entropi endeksi kullanmışlardır. Analizin sonucuna göre iç hat havayolu taşımacılığının pazar çifti⁷ temelinde rekabetten uzak olduğu görülmüştür (Yaşar ve Gerede, 2018). 2003 yılında havacılık sektöründe ortaya çıkan serbestleşme hareketi ile havayolu işletmelerinin sayısı ve taşınan yolcu sayıları daha önceki yıllara göre artış göstermiştir. Sektöre giriş yapan havayolu firma sayısının artması ile Türkiye iç hat pazarında rekabetin arttığı gözlemlenmiştir. Yaşar ve Gerede (2018), firma sayısı artmasına rağmen havacılık sektörünün 2012-2014 yılları arasında monopol ve monopole yakın bir özellik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 1. Türkiye’de Havayolu Piyasasına İlişkin Rekabet Çalışmaları

Çalışma	Ülke/ sektör	Yöntem	Bulgular
Yaşar ve Gerede (2018)	İç Hat Şehir Çiftleri	N- Firma, H-H, Entropi endeksi	İç hat şehir çifti pazarın çok büyük bir bölümü monopol ve/veya düopol olduğu ve çok aza sayıda şehir çiftinin ise oligopol ve oligopole yakın özellikler taşıdığı anlaşılmıştır.
Kıracı (2017)	İç Hat Hava Taşımacılığı	M- Firma, H-H endeksi	Piyasa, rekabetçi yapıdan uzaktır.
Sarıbaş ve Tekiner (2015)	Sivil Havacılık Sektörü	N- Firma, H-H endeksi	Araştırma sonucunda Havacılık Endüstrisinde yoğunlaşma oranının oldukça yüksek olduğu tespit edilmiştir ve rekabet düzeyi oligopol piyasalarına yakın bir düzeyde seyretmektedir.

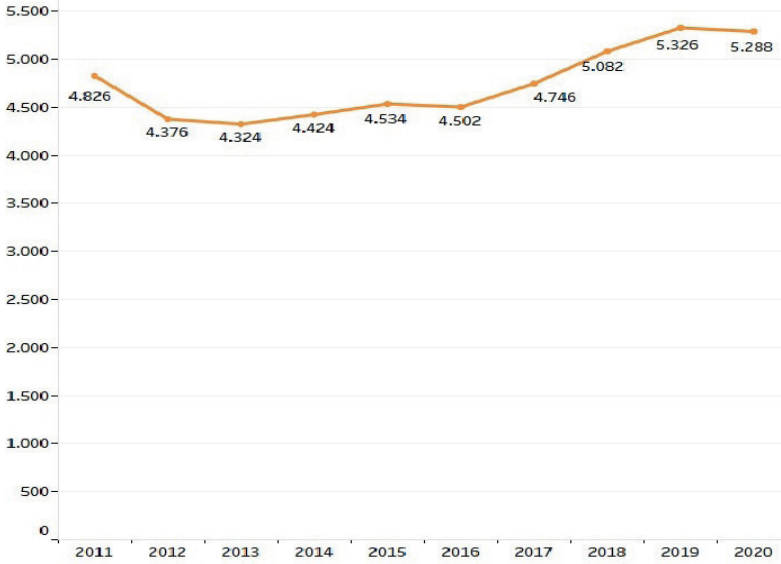
Türkiye’de Havayolu Piyasasında Rekabetin Genel Görünümü

Türkiye’de havayolu piyasası, 1983 tarihli 2920 sayılı kanun ile yeniden düzenlenmiştir. Söz konusu kanun ile özel sektör firmalarına havayolu piyasasında yer alabilmelerine imkân tanınmıştır. Piyasada THY’nin yanında havayolu firmaları iç hat tarifeli ve charter uçuş faaliyetine başlamışlardır. Ancak Körfez Savaşı süresince rezervasyon ve seferlerin iptal edilmesi nedeniyle söz konusu firmaların faaliyetleri sektöre uğramıştır. Körfez Savaşının etkisi haricinde firmaların faaliyetlerini etkileyecek bir diğer husus da Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü’nün 1996 yılında sektöre ilişkin aldığı kararlar olmuştur. Söz konusu kararlar ile sektördeki özel firmalara ciddi yaptırımlar uygulanmıştır. Bu yaptırımlar ile, sektördeki özel firmaların faaliyetleri THY’ye endeksli hale getirilmiş ve THY’nin sektördeki konumunu dolaylı olarak güçlendirmişti. Çünkü firmalar bu kararları yerine getirdiğinde firmaların maliyetlerinin artması söz konusuydu (Sağbaş ve Çelik, 2019). THY’nin

⁷ İki şehir arasındaki havayolu piyasası (örneğin İstanbul-Kayseri iç hat pazarı).

sektördeki konumunu güçlendiren başka bir durum ise 1992'de Ulaştırma Bakanlığı'nın slot⁸ dağıtımını THY'ye vermesiydi.⁹

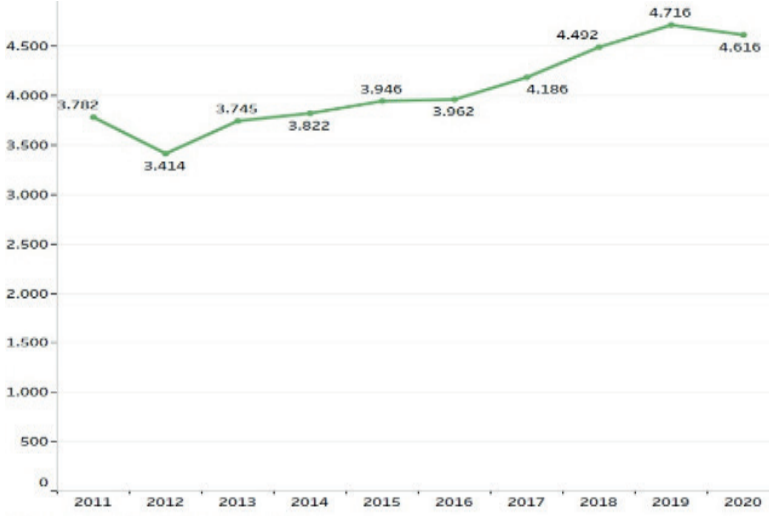
1983 yılındaki serbestleşmeye karşın 1996'daki THY'yi kayırcı yaptırımlar ile sektörün monopol yapısı korunmuştur. Fakat yine de ölçeği küçük olan havayolu firmaları, kısa sürelerde de olsa sektörde faaliyette bulunarak havayolu piyasasının serbestleşmesine katkıda bulunmuştur. 2003 yılındaki mevzuat düzenlenmesi ile bağımsız bir slot koordinasyon merkezi kurulmuştur. Bunun yanında daha önce THY'ye verilen slot hakları bu koordinasyon merkezine devredilmiştir. Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü (SHGM) iç hat pazarına girişi kısıtlayan 1996 yılında almış olduğu kararı, 2003 yılında geri çekmiştir. Bu sayede, serbestleşmenin en önemli bileşeni olan pazara firma girişlerinin önündeki engeller azaltılmıştır (Gerede, 2011). Serbestleşme etkisiyle yeni firmalar pazara girerken bu maceraya ilk atılan firma Fly Havayolları olmuştur. Fly Havayolları diğer işletmeler için öncü olsa da 2007 yılında iflas ederek pazardan çekilmiştir. Fly Havayolları sonrası Onur Havayolları, Atlas Jet, Pegasus Havayolları, Sunexpress, Anadolu Jet ve Borajet Havayolu gibi firmalar sırasıyla pazara girmiştir.

Grafik 1. Hava Trafik Verilerine Göre H-H Endeksi (Sunexpress Dahil)

⁸ Bir Havaalanında bir uçağa ayrılmış kalkış veya varış saati

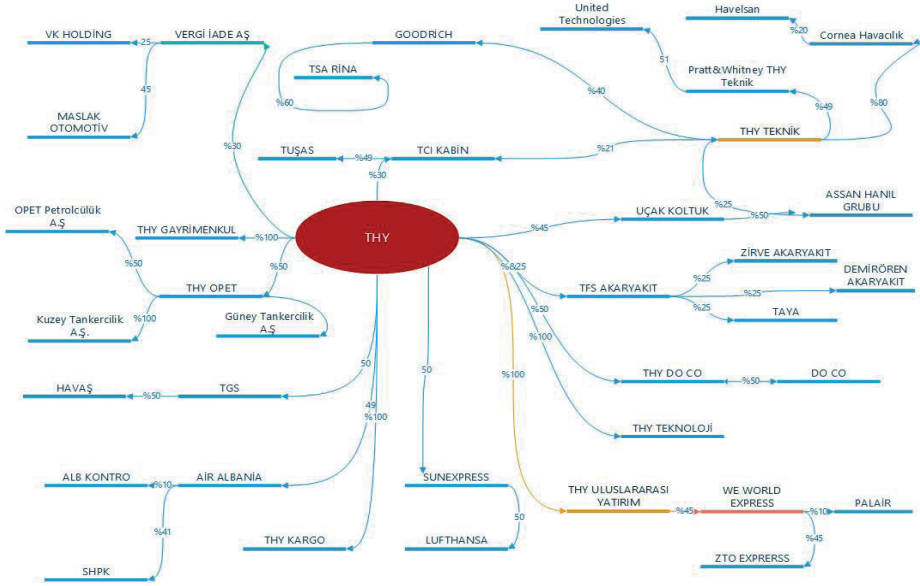
⁹ Ulaştırma Bakanlığı'nın 7.1.1992 tarih, B.11.00.02/66 sayılı Talimatı gereği 28.3.1993 tarihinden itibaren başlatılmıştır. Slot uygulaması yerli ve yabancı havayolu şirketlerinin, yolcu ve/veya kargo taşımacılığı için tarifeli, charter ve ilave uçuşlar ile planlı teknik inişlerini kapsamaktadır. İstanbul, Antalya, Ankara, İzmir, Dalaman ve 240 Bodrum havalimanlarında başlatılan slot uygulamasına ileriki dönemlerde Kayseri Havalimanı da dâhil edilerek uygulama alanı genişletilmiştir (Rekabet Kurumu, 2008, No: 08-28/322-106)

Grafik 2. Hava Trafik Verilene Göre H-H Endeksi (Sunexpress Dahil Değil)

Türkiye havacılık sektörü için H-H endeksi kullanılarak yoğunlaşma oranlarının/rekabet düzeyi hakkında yargılara varılabilir. H-H endeksinde, DHMİ'nin resmî sitesinde yayınlamış olduğu yıl sonu faaliyet raporlarında yer alan iç hat yolcu trafik payları ve havayolu şirketlerinin sektördeki payları esas alınarak hesaplamalar yapılmıştır. Sektör için iki ayrı indeks hesaplanmıştır. THY'nin Sunexpress'in %50 ortaklığına sahip olması nedeniyle sektördeki rekabet avantajı elde ettiğini söyleyebiliriz. Grafik.1'de sektördeki firmalar ayrı ayrı dikkate alınarak indeks hesaplanmıştır. Grafik.2'de ise Sunexpress'e ait veriler THY'nin bünyesinde sayılarak indeks hesaplanmıştır.

Sektör için hesaplanan her iki grafikteki H-H endeks verilerine bakıldığında; endeks değerinin 1800'den fazla olması nedeni ile sektörün rekabet düzeyi çok düşüktür. Hatta sektörün oligopolistik bir yapıda olduğu söylenebilir. Covid-19 pandemi sonrası ise sektördeki firmaların iflas veya faaliyet durdurması nedeniyle THY ve Pegasus Havayolları gibi iki firma aktif olarak faaliyette bulunmaktadır. 2020 yılı H-H endeksine bakıldığında 4000 civarında olduğu ve sektörün duopolistik yapıda olduğu vurgulanabilir. Fakat 2011-2016 arasında, sektöre dahil olan firma sayıları artmış ve H-H endeks değeri de 3000 civarındadır. Bu durumu dikkate alarak ilgili dönemde gerekli de olsa yoğunlaşmanın azaldığı ve rekabetin arttığı söylenebilir. THY'nin Sunexpress'in %50 ortaklığına sahip olması durumu dikkate alınarak yapılan Grafik 1'deki hesaplamada ise rekabetin daha da azaldığı görülmektedir. H-H endeks oranı hiçbir yılda 4300'ün altına düşmemiştir. Bu, sektörün monopole yakın yapıda olduğunun göstergesidir.

Şekil 1. THY'nin Ortaklık ve İştirakleri

Türkiye’de havacılık sektörünün rekabet yapısını anlamak için THY’nin havayolu piyasasının bileşeni olan diğer alanlardaki baskın konumuna bakmak gerekir. THY sektördeki yer hizmetleri, uçak yakıtı, bakım ve onarım hizmetleri, hava kargo, uçak içi ikram, uçak içi tasarım, bilişim hizmetleri gibi maliyet fonksiyonu artııcı unsurların her biri için ortaklık veya şirketler kurarak sektördeki konumunu güçlendirmiştir. Bununla beraber Anadolujet gibi bir marka ile ürün farklılaştırması yaparak tekel benzeri bir davranış biçimi sergilemiştir. Şekil.1’de THY’nin söz konusu alanlardaki ortaklık payları verilmiştir. Fakat THY’nin sektördeki rakibi Pegasus Havayolları ise bu anlamda çok az girişimde bulunabilmiştir.

Rekabet Kurumu Kararları Üzerinden Rekabet Analizi

Rekabet Kurumu, şirketler arasında rekabeti engelleyici anlaşma, uyumlu eylem ve kararlarının 4054 sayılı kanuna istinaden rekabet ihlali yaratıp yaratmadığını inceleyip karara bağlar. Bununla beraber sözü edilen durumların bazı şartlarda muafiyetinin olabileceğine dair kararlar da vermektedir. Kurum, aynı zamanda hâkim durumun kötüye kullanılması ile rekabeti aksatıcı birleşme veya devralmanın engellenmesine veya iznine dair kararlar da almaktadır. İlgili şirketler veya bunların birliklerinin başvurusu üzerine kurum, elinde bulunan bilgiler çerçevesinde bir anlaşmanın, kararın, eylemin veya birleşme ve devralmanın söz konusu kanuna aykırı olmadığını

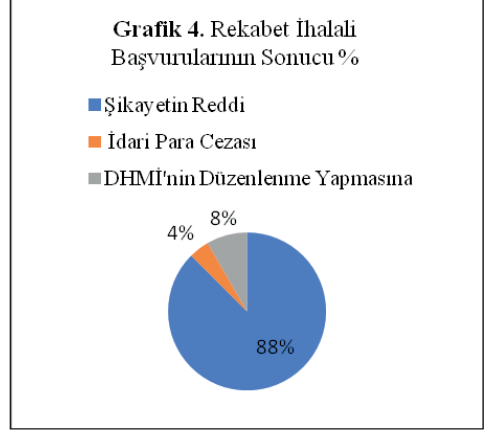
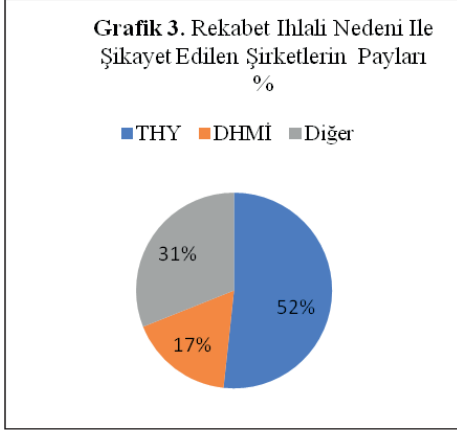

gösteren bir menfi tespit belgesi verebilir (Resmî Gazete, 1994, No:22140). 2001-2022 yılları arasında havacılık sektöründen rekabet ihlali, menfi tespit-muafiyet ve birleşme-devralma hususlarında rekabet kurumuna yapılan başvurular bu bölümde incelenmiştir. Metnin sonunda verilen Tablo 2, 3 ve 4'te bu kararlara ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bu kararlar çerçevesinde bu bölüm rekabet ihlali, birleşme- devralma ve menfi tespit ve muafiyet gibi üç alt başlıkta incelenecektir.

Rekabet İhlali

Havacılık sektöründen Rekabet Kurumu'na rekabeti engelleme, bozma ya da kısıtlama amacı taşıyan faaliyetler için başvurular yapılmıştır. Rekabet ihlali gerekçesi ile kuruma 2022 yılına kadar 26 başvuruda bulunulmuştur. Başvurularda; THY ve ortaklıklarının %56 ile rekabet ihlali nedeniyle şikâyet edilme bazında en çok paya sahip olduğu görülmektedir. DHMİ de rekabeti ihlal ettiği gerekçesiyle kuruma şikâyet edilmiştir. Bu şikâyetlerin gerekçesi, havalimanlarında havacılık şirketlerine yer ve slot tahsisi konusunda DHMİ'nin rekabet ihlali yarattığıydı. Bu başvuruların kurum tarafından nasıl sonuçlandırıldığı da dikkat edilmesi gereken bir noktadır. DHMİ'ye yer ve slot tahsisi konusunda düzenleme tavsiyesi ve bir tane de para cezası dışında neredeyse bütün ihlal başvuruları reddedilmiş ve soruşturma açılmasına gerek olmadığı yönünde karar verilmiştir. THY ve ortaklıklarının/iştiraklerinin rekabet ihlali nedeniyle şikâyet edilip de soruşturma açılan bir başvuru yoktur.

Kuruma çeşitli nedenlerle rekabet ihlali başvurularında bulunulmuştur. Maliyetler, piyasaların bölüşülmesi ve piyasaya sunulan mal ve hizmetlerin fiyatı ile miktarının piyasa dışı araçlarla belirlenmesi gibi nedenler çoğunluktadır. Havacılık özelinde yapılan şikâyetler ise uçak yakıtı, Global Dağıtım/ rezervasyon Sistemleri ve havalimanlarında yer ve slot tahsisleri gibi başlıklardan oluşmaktadır.

Uçak Yakıtı

Uçak/jet yakıtı konusunda Rekabet Kurumuna gizlilik talebi ile Petrol Ofisi Havacılık Operasyonları A.Ş.'nin (PO AIR), THY Opet ve Triple Star Aviation ortaklığının rekabeti sınırlayıcı etkilerde bulunduğu iddiası ile başvuruda bulunulmuştur. Başvuruda;

- PO AIR'in jet yakıtı tedariki pazarında hâkim durumda olduğu ve aracı şirketler arasında ayrımcı davranışlarda bulunarak yüksek fiyattan sattığı,
- Jet yakıtı tedariki pazarında yer alan BP Petrolleri A.Ş. (BP), Shell&Turcas Petrol A.Ş. (SHELL) ve THY OPET Havacılık Yakıtları A.Ş.'den (THY OPET) [SOCAR Turkey Petrol Enerji Dağıtım Sanayi ve Ticaret A.Ş. (SOCAR) hariç] piyasa fiyatlarıyla yakıt almasının engellendiği,
- PO AIR'in Triple Star Aviation Ltd lehine ayrımcılık yaptığı,
- İddia edilen uygulamalardan BP, SHELL, TRIPLE STAR ve THY OPET çalışanlarının da haberdar olduğu ve bunu gösteren e-postaların bulunduğu,

gibi nedenlerle rekabeti ihlal ettikleri iddiasında bulunulmuştur (Rekabet Kurumu, 2019, No: 18-41/652-318). Rekabet kurumu, sektöre yeni firmaların girdiği bu durumun ise rekabete engel teşkil edecek bir durum oluşturmadığı gerekçesi ile 4054 sayılı Kanun'un 4. maddesi kapsamında bir anlaşma veya uyumlu eylemden kaynaklandığına ya da aynı Kanun'un 6. maddesi kapsamında bir kötüye kullanma teşkil ettiğine dair herhangi bir bulgu veya emareye ulaşılmaması nedenleriyle Petrol Ofisi Havacılık Operasyonları A.Ş., THY Opet ve Triple Star hakkında soruşturma açılmasına gerek olmadığı kanaatine varmıştır.

Uçak/jet yakıtı konusunda bir diğer şikâyet ise Exxon Mobil'in hissedarı olan Mobil Oil Türk A.Ş.'in THY Opet'e devri konusunda yapılan şikâyetlerdir. Şikâyet, Mobil Oil Türk A.Ş.'nin Türkiye Havalimanlarında Depolama ve Uçaklara Yakıt İkmali için Havacılık Operasyon Sözleşmesi'ne konu varlıklardaki %25 mülkiyet hakkının THY-Opet Havacılık Yakıtları A.Ş. tarafından devralınması işlemine izin verilmesi talebinin değerlendirilmesi hakkındadır (Rekabet Kurumu, 2013, No: 14-24/482-213). Kurum, THY'nin bu hususta taahhütler sunmasından ötürü Mobil Oil Türk A.Ş.'in haklarının devredilmesinin bir rekabet ihlali yaratmayacağı kararına varmıştır. Yukarıda ele alınan her iki karar da THY-Opet'in uçak yakıtı konusundaki konumunu güçlendirmiştir. Bunun yanında şekil 1'de de görüldüğü gibi THY'nin Petrol Ofisi ve Triple Star ortaklıkları da söz konusudur. THY'nin uçak yakıtı faaliyetleri, ölçeğini genişleterek havacılık sektörünün hâkimi olmasını sağlayan unsurlardan biri olmuştur.

Global Dağıtım/Rezervasyon Sistemleri

Türkiye'de bazı seyahat acenteleri, THY'nin internet sitesi üzerinden düşük fiyatlarla bilet satışı gerçekleştirerek Türkiye'de bulunan diğer küçük havayolu şirketlerini ve kendilerini zor durumda bıraktığı iddiasıyla rekabet kurumuna başvuruda bulunmuşlardır. Bu iddialar sonucunda THY'nin Rekabet Kurumuna gönderdiği yazıda bilet satışlarında, uçuş operasyonu hizmet bedeli ve bilet düzenleme hizmet bedeli olmak üzere temel olarak iki unsurdan oluştuğu belirtilmiştir. Uçuş operasyonu hizmet bedelinin bütün satış ofislerinde benzer fiyatlar uygulandığı; bilet düzenleme hizmet bedelinin ise, seyahat edecek yolcuya verilen hizmete bağlı olarak değişiklik gösterebildiği belirtilmektedir. İnternet üzerinden yapılan bilet satışlarının havayolu şirketleri için ciddi bir maliyet avantajı sağladığından dolayı farklı kanallardan yapılan satışlara göre bilet fiyatlarının daha düşük olduğu ifade edilmiştir. Rekabet Kurumunun değerlendirmesi sonucu şikâyetin rekabet ihlali yaratmadığından ötürü soruşturmaya gerek olmadığına oybirliği ile karar verilmiştir.

Yer Tahsisleri

Rekabet kurumuna yapılan bir diğer şikâyet konusu da havalimanı yer ve slot tahsisleriyle ilgilidir. Akpet Akaryakıt Dağıtım A.Ş. ve SAS havacılık bu konuda DHMİ'yi rekabeti ihlal ettiği gerekçesiyle kuruma şikâyet etmiştir. Yapılan şikâyette DHMİ'nin 31.12.2005 tarihinden önce yapılan slot

taahsisleri ve sonraki slot tahsisleri arasında fiyatların farklı olduğu/yüksek olduğu ve bu durumun pazara sonradan giren şirketler için dezavantaj oluşturacağı ifade edilmiştir. Yapılan şikâyet incelediğinde DHMİ'nin pazardaki hâkim durumunu kötüye kullanarak 4054 sayılı kanunun 6. maddesini ihlal ettiği ve DHMİ yer ve slot tahsisleri konusunda yeniden düzenlenme yapması kararına varılmıştır.

Fiyatlama

THY bir alt markası olan Anadolujet aracılığı ile iç hatlarda uyguladığı fiyatlar nedeniyle rekabeti ihlal ettiği yönünde Rekabet Kurumuna bireysel bir başvuruda bulunulmuştur. Yapılan bu fiyatlama politikası, THY ile uçamayan yolcuların Anadolujet markası ile uçuş gerçekleştirmesine aynı zamanda uçuş hatlarının daha aktif bir şekilde kullanılabilmesine olanak tanımaktadır. Rekabet Kurumun aldığı karar neticesi Anadolujet'in fiyatların düşük olmadığı indirimli biletlerin az olduğu ve bunların acenteler tarafından önceden kapatıldığı belirtilmiştir. THY'nin, aleyhine ayrımcılık yapmak suretiyle hâkim durumunu kötüye kullandığı iddiasının ise 4054 sayılı Kanun kapsamında ihlal niteliğinde olmadığına ve şikâyetin reddine oybirliği ile karar verilmiştir.

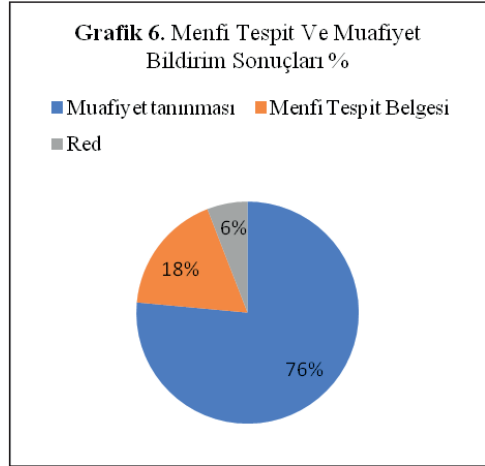
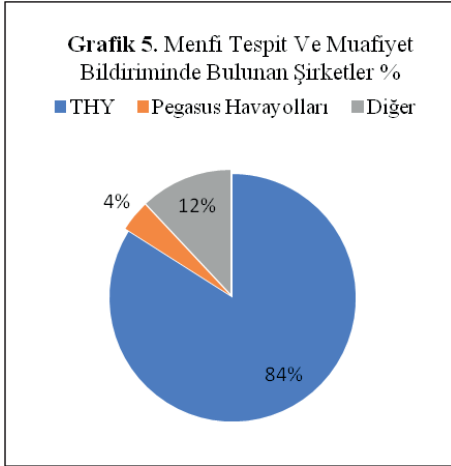
Pegasus Havayolları, THY'nin rekabeti ihlal ettiği gerekçesiyle Rekabet Kurumu'na şikâyette bulunmuştur. Söz konusu şikâyette, THY'nin İstanbul merkezli yurt içi ve yurt dışı hatlardaki tarifeli yolcu taşımacılığı pazarında hâkim durumda olduğu belirtilmiştir. Ayrıca THY bu gücünü rakip firmaların yeni pazarlara girmesine engel olmak ve mevcut pazarlardaki faaliyetlerini zorlaştırmak şeklindeki dışlayıcı eylemleri ile kötüye kullandığı iddia edilmiştir (Rekabet Kurumu, 2012, no:11-65/1692-599). İnceleme sonucunda THY'nin rakip firma aleyhine dışlayıcı eylemlerde bulunarak hâkim durumunu kötüye kullandığı iddiası için soruşturmaya gerek olmadığı kanaatine varılmıştır.

THY ile Azerbaycan Havayollarının (AZAL)Türkiye-Azerbaycan arasındaki bazı hatlarda piyasayı kontrol ettikleri ve birlikte fiyat belirledikleri, bu durumun rekabeti ihlal ettiği gerekçesiyle Rekabet Kurumunca resen soruşturma başlatılmıştır. Bahsi geçen rotalar, İstanbul-Bakü, Antalya-Bakü ve Bodrum-Bakü hatlarıdır. THY'nin Bakü seferleri incelendiğinde aynı rotada uçan AZAL Havayollarından daha yüksek fiyatta müşterilerine fiyat sunduğu hatta AZAL Havayollarına nazaran müşterilerine daha fazla fiyat seçeneği sunduğu da görülmüştür. Bu durumda herhangi bir şekilde bir fiyat

birlikteliği yoktur. THY ile AZAL arasındaki görüşmeler sonucunda aralarındaki Centilmenlik Anlaşması¹⁰ gereği yeni rota açılması konusunda uzlaşma sağlanamamıştır. Her ne kadar AZAL Bodrum-Bakü ve Antalya-Bakü seferlerin tarifeli olmasını istese de THY charter seferlerinde ısrarcı olsa da bir anlaşmaya varılamamıştır. Bu görüşlerin AZAL ile yapılma sebebinin henüz serbestleşmemiş Azeri havacılık sektörünün negatif dışsallığından kaynaklandığı söylenebilir. Bu göstergeler ışığında Rekabet Kurumu, şikâyetin reddine oybirliğiyle karar vermiştir. Ayrıca AZAL'ın rekabet kurallarına uyması yönünde görüş bildirilmesi hususunda rekabet kurumunun görevlendirilmesine oybirliği ile karar verilmiştir.

Menfi Tespit ve Muafiyet

Rekabet Kurumu 4054 sayılı kanuna dayanarak mal veya hizmet piyasasında oluşacak rekabet ihlallerine bazı şartlar altında muafiyet kararı verebilir. Muafiyet, belirli bir süre, şartların ve/veya belirli yükümlülüklerin yerine getirilmesi koşuluyla verilmektedir. Bunun yanında şirketlere, konsorsiyumlara ve birliklere her türlü faaliyetlerinin rekabete aykırı olmadığını gösteren bir menfi tespit belgesi de verilebilir. Söz konusu belge, şirketlerin, konsorsiyumların ve birliklerin rekabet kurumuna başvurusu sonucunda verilir.

Kuruma 2001 -2022 yılları arasında sektörden menfi tespit ve rekabet ihlalinin muafiyeti için 24 başvuru yapılmıştır. THY %83 gibi oranla en çok menfi tespit ve muafiyet için başvuruda bulunan şirket olmuştur. Yapılan

¹⁰ THY'nin Bakü'den İstanbul dışında Türkiye'deki başka bir güzergâha sefer düzenleme talebinde bulunmaması ve bunun karşılığında THY'ye tarifeli İstanbul-Bakü seferlerinde slot bakımından zorluk çıkarılmaması söz konusu olan anlaşmadır.

başvuruların sadece %6'sı reddedilmiş diğer başvurulara ya menfi tespit belgesi verilmiş ya da ihlal muafiyeti tanınmıştır.

Rekabet Kurumunun havacılık sektörüne ilişkin verdiği menfi tespit ve muafiyet kararları iki şekilde incelenebilir. İlk olarak alınan kararlara havayollarının müşteri havuzunu genişletme imkânı açısından bakılabilir. Bankacılık sektörü ile yapılan sık uçan yolcu programı/sadakat programı anlaşmaları müşteri havuzunu genişletme avantajı sağlamaktadır. İkinci olarak ise sektör işletmelerinin maliyet avantajı elde edip etmemesi açısından değerlendirilebilir. Sektörün en önemli maliyet kalemi olan yakıt ve bakım maliyetleri için ortaklıklar kurulmasında muafiyet için başvuruda bulunulmuştur.

Talep

THY, 2005'te Garanti Bankası, 2020'de QNB Finansbank ve 2021'de de Kuveyt Türk ile sık uçan yolcu programı/sadakat programı anlaşması için rekabet kurumuna menfi tespit ve muafiyet başvurusunda bulunmuştur. Sık uçan yolcu programı/sadakat programı, mülkiyeti THY'ye ait Shop&Miles hizmet markasını taşıyan kredi kartlarını kullanan müşterilerin puan kazanacakları bir düzenlemedir. Yapılan başvurular sonucunda QNB Finansbank, Garanti Bankası ve Kuveyt Türk Katılım Bankası ile yapılan söz konusu anlaşmanın sektörde rekabeti ihlal etmediği gerekçesiyle bireysel muafiyetine karar verilmiştir. THY'nin 2020 yılında sık uçan yolcu programını üç banka ile gerçekleştirmesinin, müşteri havuzunu genişletme anlamında büyük bir avantaj sağladığı söylenebilir. Çünkü sözü edilen sadakat program kapsamında yolcular, THY ve Star Alliance¹¹ üyesi havayolu firmalarıyla yaptıkları uçuşlardan ve harcamalardan mil kazanmakta ve bunları aynı kanallardan harcayabilmektedir (Rekabet Kurumu, 2020, no: 21-29/369-185).

Pegasus Havayolları da havacılık sektöründe yolcu elinde tutmak ve daha çok müşteri portföyüne sahip olmak adına HSBC Bankası ile sık uçan yolcu programı/sadakat programı anlaşması için rekabet kurumuna, menfi tespit belgesi vermesi ve muafiyet tanınması için talepte bulunmuştur. Rekabet Kurumu Pegasus Havayolları'nın muafiyetten yararlanabileceğine oyçokluğu ile karar vermiştir.

Maliyetleri İçselleştirme

Havayolu firmaları için yakıt, ikram ve bakım-onarım gibi giderler havayolu yolcu ve yük taşımacılığının en yüksek maliyetleridir. Bu nedenle hava-

¹¹ Star Alliance, 26 havayolu şirketinin üye olduğu dünyanın en büyük küresel havayolu ittifakıdır.

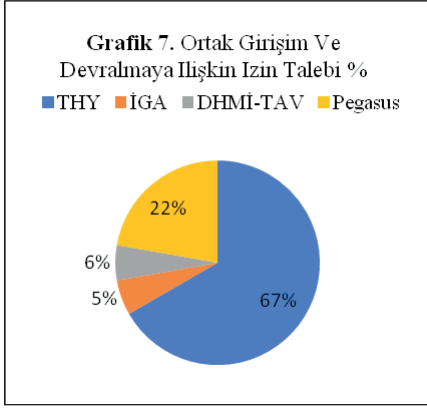
yolu firmaları bu maliyetleri azaltmak amacıyla söz konusu alanlarda ortaklık, iş birlikleri ve iştiraklerde bulunmaya çalışmaktadırlar. Bu gibi durumların rekabet ihlali yaratmadığına dair rekabet kurumundan onay almaları gerekmektedir. Özellikle uçak yakıtı havayolu şirketleri için büyük bir maliyet kalemidir. THY bu durumu lehine çevirmek adına Rekabet Kurumuna THY OPET Havacılık Yakıtları A.Ş. ile uçak yakıtı satış anlaşması yapmak için menfi tespit ve muafiyet başvurusunda bulunmuştur. Rekabet Kurumu da THY OPET'in pazar payının %40'ın üzerinde olduğu havalimanlarında uçak yakıtı satışı için bireysel muafiyet tanınmasına karar vermiştir.

THY, uçuş esnasında yolculara sunduğu ikram maliyetlerini içselleştirmek için DO&CO ile ortak şirket kurmuşlardır. Rekabet Kurumu'na da menfi tespit ve muafiyet belgesini almak için başvuruda bulunmuştur. Yapılan başvuru ele alındığında rekabet ihlali teşkil ettiği için menfi tespit belgesi verilemeyeceği vurgulanmıştır. Fakat DO&CO ile münhasır alım şartının kaldırılması durumunda yani ikram hizmetleri için diğer firmalardan da hizmet alımı yapılması durumunda menfi tespit belgesi verilmesi kararlaştırılmıştır (Rekabet Kurumu, 2008, No: 08-52/784-313). Bir diğer önemli maliyet kalemi bakım ve onarım maliyetleridir. THY, Goodrich firması ile bakım onarım faaliyetleri için iş birliği yapmıştır. Bunun için de Rekabet Kurumu'na başvuruda bulunmuştur. Başvuru değerlendirildikten sonra menfi tespit belgesi verilemeyeceği fakat 4054 sayılı Kanun'un 8. maddesi gereğince oybirliği ile muafiyet belgesi verilmesi kararlaştırılmıştır.

Birleşme ve Devralma

Rekabet Kurumundan ortak girişimler, şirket birleşmeleri ve devrinin rekabet ihlali yaratıp yaratmadığı konusunda izin alınması gerekmektedir. Türkiye'de havacılık sektöründe yakıt, ikram hizmetleri, yer hizmetleri, uçak içi tasarım ve bakım-onarım gibi alanlarda ortak girişimler gerçekleştirilmiştir. Bununla beraber yine bu alanlarda sektörde devralma ve birleşme de söz konusu olmuştur. Bu gibi faaliyetleri rekabet kurumu izne tabi tutmuştur. Özellikle ortak girişime ilişkin %63 ile en çok başvuruyu THY yapmıştır. Pegasus Havayolları ise devralmaya ilişkin başvuruda bulunmuştur. Ortak girişim ve devralma sonuçlarına bakıldığında başvuruların %94'üne rekabet ihlali yaratmadığı gerekçesi ile izin verildiği görülmüştür. Havayolu Şirketlerinin Rekabet Kurumuna birleşme ve devralma için yaptıkları başvuruları dört şekilde inceleyebiliriz. Bunlar; Yakıt, bakım, ikram ve havayolu taşımacılığıdır.

Yakıt

THY OPET, 2016 yılında Sabiha Gökçen Havalimanında bulunan akaryakıt tesislerinin 5 yıl süre ile kendisine tahsisi ve 2011 yılında ise Mobil Oil Türk AŞ'ye ait Ankara Esenboğa, Kayseri, Dalaman ve Çorlu havalimanlarında bulunan bazı varlıkların kendisine devredilmesi için rekabet kurumuna başvuruda bulunmuştur. Rekabet Kurumu söz konusu devir ve tahsis işlemlerinin hâkim durum yaratarak veya mevcut hâkim durumu güçlendirerek rekabet ihlali yaratmayacağı kararını vermiştir. Sabiha Gökçen Havalimanında bulunan Akaryakıt tesislerinin işletme hakkının 5 yıl süre ile THY OPET'e devredilmesine karar verilmiştir. Fakat Mobil Oil Türk A. Ş'den THY OPET'e devri söz konusu olan varlıkları daha önce Mobil Oil Türk A.Ş DHMİ'nden kiralamıştı. Bu kira sözleşmelerinin feshinden sonra THY OPET ve DHMİ arasında sözleşme imzalanarak varlıkların devri gerçekleştirilmiştir.

Teknik

THY ve THY Teknik 2011 yılında TUSAŞ-TAİ ile uçak içi tasarım alanında ortaklık kurmak için Rekabet Kurumuna başvuruda bulunmuştur. Bunun yanında THY tarafından kontrol edilen Uçak Koltuk Üretim Sanayi ve Ticaret A.Ş. ile Assan Hanil Otomotiv Sanayi ve Ticaret A.Ş ortak girişim için de başvuruda bulunmuştur. Ortak girişim faaliyet alanı, "uçak koltuklarının dizaynı, fabrika seviyesi imalatı ve pazarlanması" olarak belirlenmiştir (Rekabet Kurumu, 2011, 11-60/1558-551). Yapılan başvuru incelendiğinde oluşacak olan birleşme ve devralma işleminin piyasada rekabeti önemli ölçüde azaltmadığı ve sektörde hâkim durum oluşturmamasından dolayı işleme izin verilmesine oybirliği ile karar verilmiştir.

THY, 2010 yılında Goodrich, 2011 yılında da Zorlu Teknik ile uçak bakım ve onarım ortak girişimi için Rekabet Kurumuna başvuruda bulunmuştur. Yapılan başvuru incelendiğinde THY Teknik ve Zorlu Bakım işletmesi arasında yapılacak olan ortak girişimin 4054 sayılı kanunun 7. Maddesi çerçevesinde piyasadaki rekabeti önemli derecede azaltmadığı için işleme izin verilmesine oybirliği ile karar verilmiştir. Goodrich-THY tarafından yapılan başvuruda ise tarafların pazar paylarının ve cirolarının toplamının mevzuata aykırı olmadığı ve bu nedenle izne gerek duyulmadığına oybirliği ile karar verilmiştir.

İkram

THY 2006 yılında Do&Coile ortaklık girişimi için Rekabet Kurumuna başvuruda bulunmuşlardır. Ortak girişimin faaliyet alanı, uçak içindeki ikram hizmetleri, havayolu şirketine ikram hizmetlerinin sunulması, ikramların uçağa taşınması, yiyeceklerin hazırlanması ve depolanması gibi birçok ek hizmetleri içermektedir. THY, uçak içi ikram hizmetlerinde maliyet avantajı kazanmak için bu hizmetleri farklı işletmelerden değil tek bir işletmeden almak amacıyla bu ortak girişimde bulunmuştur. 4054 sayılı kanunun 7. Maddesine göre rekabeti önemli derecede azaltacak birleşme ve devralma işlemi kanuna aykırıdır. Fakat piyasada rekabeti sınırlamayacak bir birleşme ve devralma işlemi 4054 sayılı Kanun'un 7. Maddesi gereğince kabul edilmektedir. Yapılan başvuru bu konu kapsamında değerlendirildiğinde şirketler arasında ortak girişime izin verilmesine oybirliği ile karar verilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

ABD'de 1970'li yılların sonlarında başlayan havacılık sektöründeki deregülasyon süreci, Türkiye'de ise 1983 yılında 2920 sayılı kanun ile başlamıştır. Fakat 1983 yılından günümüze sektöre giriş yapan firma sayılarına bakıldığında bazı ara dönemlerde firma sayısı artsa da birkaç firmanın ötesine geçememiştir. Özellikle havayolu piyasasına bakıldığında hali hazırda Pegasus Havayolları ve THY dışında sektörde faaliyette olan firma yoktur. Sektörlerin/piyasaların rekabet analizi, CR4, H-H gibi endeksler ile yapılmaktadır. Türkiye'de havayolu piyasası rekabet analizi için az sayıda da olsa yapılmış çalışmalar mevcuttur. Söz konusu çalışmalarda sektörde rekabetin olmadığı önemle vurgulanmıştır. Bu çalışmada da sektörün 2011-2021 yılları

arasında rekabet durumu H-H endeksi hesaplaması ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hesaplanan endekse bakıldığında rekabetçi bir sektörle karşı karşıya olmadığımız aşikardır. Bununla beraber sektörün faaliyette olan firma sayısı ve bu firmaların pazar payları gibi niceliksel verileri de ele alarak rekabetçi olmadığı gözleme dayanarak da anlaşılabilir. Bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak Türkiye’de havacılık sektöründen Rekabet Kurumuna yansıyan şikâyetler ve talepler baz alınarak niteliksel bir rekabet analizi yapılmaya çalışılmıştır. Bunun için 2001-2022 yılları arasında sektörden kuruma yapılan rekabet ihlali, menfi tespit-muafiyet ve birleşme-devralma başvuruları incelenmiştir.

Rekabet Kurumu, yapılan başvuruları, bağlı olduğu mevzuat çerçevesinde inceleyerek rekabeti aksatıcı bir faaliyet olup olmadığına karar verir. Çalışmada sektörden kuruma yansıyan 28 adet rekabet ihlali, 25 adet menfi tespit-muafiyet ve 18 adet birleşme-devralma başvurusu incelenmiştir. THY’nin faaliyetleri, rekabet ihlali gerekçesi ile en yüksek oranla şikâyete konu olmuştur. İhlal başvurularının sonuçlarına bakıldığında ise %88 oranla soruşturmaya gerek olmadığı kararı verildiği görülmektedir. Bunun yanında kuruma sektörden gelen menfi tespit-muafiyet başvurularının %80’i THY’den gelmiş ve %80’ine yakını için de muafiyet kararı verilmiştir. Şirket birleşmeleri veya devralmaya ilişkin kararlar ele alındığında ise %67 ile THY’nin izin başvurusunda bulunduğu ve izinlerin alındığı görülmektedir. THY tarihsel olarak sektörde hâkim konumda bir firmadır. 2001-2022 yılları arasında rekabet kurumu kararları bir bütün olarak ele alındığında THY’nin hâkim konumu bozulmamış aksine söz konusu kararlar ile güçlendirildiği de söylenebilir.

Ulaştırma veya taşımacılık sektörünün önemli kolu olan hava taşımacılığı sektöründe faaliyette bulunan firmaların maliyet fonksiyonlarındaki sabit maliyet çok yüksektir. Bunun yanında değişken maliyetler de sunulan hizmet miktarının artışına bağlı olarak geometrik olarak artmaktadır. Bu nedenle bu sektör, doğal tekel ya da tekele yakın oligopol piyasa türlerinin özelliğini taşımaktadır. THY’nin yanında ya da karşısında Pegasus Havayolları gibi bir firmanın olması ancak büyük bir sermaye grubu olan Sabancı Grubunun doğrudan desteği ile mümkün olmuştur. 1983 yılından günümüze çok sayıda küçük sermaye grupları tarafından sektöre giriş yapılmış ancak hepsi başarısız olmuştur. Sonuç olarak mevcut durumda Türkiye’de havayolu piyasasının düopolistik bir yapıda olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Gerede, E. (2011). Türkiye'deki havayolu taşımacılığına ilişkin ekonomik düzenlemelerin havayolu işletmelerine etkisinin değerlendirilmesi. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 505-537. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/45955>
- Işık, C. (2013). Türkiye imalat sanayiinde rekabet derecesi ve yoğunlaşma düzeyi. *EKEV Akademi Dergisi*, 17, 247-253. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2546453>
- Kaynak, S. (2016). Türk ilaç sektörünün rekabet yapısı ve yoğunlaşma analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 49-66. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/382464>
- Önder, K. (2016). Türkiye bisküvi, çikolatalı ve şekerli mamuller sektörü: firma yoğunlaşma analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31(2), 179-208. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/627290>
- Pehlivanoglu, F. ve Tekçe, E. (2013). Türkiye elektrik enerjisi piyasasında herfindahl-hirschman ve CRm endeksleri ile yoğunlaşma analizi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 363-385. Erişim Adresi: https://www.researchgate.net/publication/274370037_TURKIYE_ELEKTRIK_ENERJISI_Piyasasinda_Herfindahl-Hirschman_Ve_CRm_Endeksleri_Ile_Yogunlasma_Analizi
- Sağbaş, İ. ve Çelik, E. (2019). Türk sivil havayolu taşımacılığında regülasyonların sektöre etkisi (2003-2017). *Maliye Dergisi*, (176), 152-171. Erişim Adresi: <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/176-08.pdf>
- Sarıbaş, H. ve Tekiner, I. (2015). Türkiye sivil havacılık sektöründe yoğunlaşma. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (610), 21-33. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/788144>
- Sarıdoğan, H. Ö. (2021). Piyasa yoğunlaşması: yapısalci yaklaşım bağlamında bilişim sektörü üzerine bir uygulama. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21), 67-81. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1355402>
- Tatlı, H. (2018). Piyasa yoğunluğunun ölçülmesi: beyaz eşya sektörü üzerine bir uygulama. *Journal Of Management and Economics Research*, 16(1), 64-84. <http://dx.doi.org/10.11611/yead.441971>
- Uzun, A. M. (2019). Deregülasyon ve ekonomik etkileri: ABD ve Türkiye havayolu taşımacılığı deneyimi üzerine bir inceleme. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 474-489. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/749552>
- Yaşar, M. ve Gerede, E. (2018). Türkiye havayolu iç hat şehir çiftlerindeki pazar yapılarının piyasa yoğunlaşması ölçütleri ile belirlenmesi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal*

Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 25(1), 171-197. Doi: <https://doi.org/10.18657/yonveek.332119>

Yaşar, M. ve Kiracı, K. (2018). Dünya pazarlarında piyasa yapısı: havayolu sektöründe rekabetin ampirik olarak analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14 (3), 731-744. <http://dx.doi.org/10.17130/ijmeh.2018343120>

Rhoades, S. (1993). The Herfindahl-herschman index. *Federal Reserve Bulletin*, 79(3), 188- 189. Erişim Adresi: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0165410198000445>

Yayla, M. (2007). Türk bankacılık sektöründe yoğunlaşma ve rekabet: 1995-2005. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 1(1), 35-59. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1352527>

Serel, A. ve Akşehirli, N. (2020). Türk bankacılık sektöründe yoğunlaşma. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (48), 175-204. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1181513>

Rekabet Kurumu Kararları (<https://www.rekabet.gov.tr/tr/Kararlar>)

Resmî Gazete, <https://resmigazete.gov.tr/>

Tablo 2. Rekabet Kurumunun Havacılık Sektörü ile İlgili Verdiği Rekabet İhlali Kararları

Kararı Tarihi	Karar No	Taraflar Şikâyet Eden- Edilen	Ürün/Pazar	Karar Sonucu	Oy Birliği / Oy Çokluğu
1.07.2022	22-01/4-1	Gizlilik talebi- THY OPET	Jet Yakıt/Jet Yakıtı Tedarik Pazarı	Şikâyetin Reddi	Oy Birliği
15.02.2019	18-41/652-318	Gizlilik talebi- Petrol Ofisi, THY Opet, Triple Star Aviation LTD	Jet Yakıt/Jet Yakıtı Tedarik Pazarı	Şikâyetin Reddi	Oy Birliği
27.10.2016		AT Avrupa Turizm-THY	Biletleme pazarı	Şikâyetin Reddi	Oybirliği
24.12.2015	15-36/559-182	DHMİ-Total Havacılık	Havalimanlarında yer ve slot tahsisi	Şikâyetin Reddi	Oy Çokluğu
27.10.2015	15-34/512-160	Gizlilik talebi –AZALve THY	Dış hatlar ve kod paylaşımı	Şikâyetin Reddi	OyÇokluğu
9.10.2015	15-29/427-123	Pegasus- THY	Havayolu ile tarifeli yolcu taşımacılığı hizmetleri	Şikâyetin Reddi	Oy Birliği
29.4.2015	14-54/932-420	Pegasus- THY	Bilet fiyatları	Şikâyetin Reddi	Oy Birliği
14.05.2014	14-11/212-86	Odrap İnşaat -DHMİ	Havalimanlarında yer ve slot tahsisi	Şikâyetin Reddi	Oy Birliği
30.12.2013	13-55/768-327	Bireysel başvuru- Borajet	Bilet fiyatları	Şikâyetin Reddi	Oy Birliği
28.01.2013	12-21/561-159	SAS Havacılık-DHMİ	Havalimanlarında yer ve slot tahsisi	Şikâyetin Reddi	Oy Çokluğu
26.12.2012	12-48/1421-481	Gizlilik talebi-THY veSunexpress	Bilet fiyatları	Şikâyetin Reddi	Oy Birliği
5.11.2012	12-22/578-171	Gizlilik talebi-CondorFlugdienstSunexpress	Condor ve Sunexpress bilet satışlarına yönelik acentecilik hizmetleri pazarı	Şikâyetin Reddi	Oy Birliği
8.10.2012	11-65/1692-599	Pegasus-THY	Bilet fiyatları	Soruşturmaya Gerek Yok	Oy Birliği
10.09.2012	11-54/1431-507	CondorFlugdienst -Sunexpress	Tarifeli ve charter dış hat 'seatonly' yolcu taşımacılığı hizmetleri pazarı	İdari Para Cezası	Oy Birliği

27.08.2012	12-33/940-295	Bireysel başvuru- Pegasus	Bilet Fiyatları	Şikayetin Reddi	Oy Birliği
13.01.2012	11-47/1163-409	Re'sen – THY,AzerbeycanHavayolları	Tarifeli ve tarifersiz yolcu taşımacılığı pazarı	Soruşturmaya Gerek Yok	Oy Birliği
13.9.2011	11-40/846-267	Bireysel- THY, PegasusAtlasjet, Onurair	Bilet Fiyatları	Soruşturmaya Gerek Yok	Oy Birliği
8.01.2011	14-24/482-213	THY Opet -Mobil Oil Türk	Yakıt/ Havaçılık Yakıt Pazarı	İşleme İzin Verilmesine	Oy Çokluğu
3.01.2011	10-69/1464-562	Onur Air-Yes Oto Kiralama	Motorlu araç kiralama pazarı	Şikayetin Reddi	Oy Birliği
22.07.2010	10-31/466-172	Re'sen- THY, Suudi Havayolları	Havayolu ile yolcu taşımacılığı hizmetleri pazarı	Şikayetin Reddi	Oy Birliği
15.06.2010	10-36/578-208	Bireysel başvuru- Pegasus	Gizli koltuk satış anlaşması	Şikayetin Reddi	Oy Birliği
8.03.2010	09-60/1469-387	75 Turizm Seyhat Acentesi THY	Yolcuların karayolu ile taşınmasına yönelik yolcu taşımacılığı pazarı	Şikayetin Reddi	Oy Birliği
27.04.2009	09-07/126-37	Susis Travel- Benzer uygulamalarda bulunan havayolu firmaları ve THY	İnternet üzerinde yapılan bilet satışı/Havayolu taşımacılığı acentelik hizmetleri pazarı	Şikayetin Reddi	Oy Birliği
17.09.2008	08-47/668-262	ATO-THY	Havayolu ile tarifeli yolcu taşımacılığı pazarı	Şikayetin Reddi	Oy Birliği
2.10.2007	07-63/793-290	DHİMİ	Yer kiralama ve tarife	Yeniden Değerlendirme Gerekeceğine	Oy Çokluğu
25.09.2007	07-62/737-265	Akpet Akaryakıt-DHİMİ	Havalimanlarında yer ve slot tahsisi	DHİMİ'nin Yeniden Düzenleme Yapmasına	Oy Birliği
19.09.2007	07-56/668-231	SAS Havacılık-DHİMİ	Havalimanlarında yer ve slot tahsisi	DHİMİ'nin Yeniden Düzenleme Yapmasına	Oy Birliği
29.11.2006	06-63/863-253	Bireysel başvuru- THY, SHGM	Havayolu ile iç hat yolcu taşımacılığı pazarı	Şikayetin Reddi	Oy Birliği

Tablo 3. Rekabet Kurumunun Havaçılık Sektörü ile İlgili Verdiği Birleşme ve Devralma Kararları

Karar Tarihi	Karar No	Taraflar	Ürün/Pazar	Karar Sonucu	Oy Birliği / Oy Çokluğu
21.4.2020	19-46/786-343	İGA Havalimanı Akaryakıt Hizmetleri A.Ş., THY, Zirve Holding	İGA Havalimanı Akaryakıt Hizmetleri A.Ş. hisselerinin devir alınması	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Birliği
25.11.2019	19-33/486-209	DO&CO-THY	İkram Hizmetleri	Red	Oy Birliği
28.03.2016	16-02/32-11	THY Opet Havaçılık Yakıtları	Jet Yakıt Dağıtım Pazarı	Red	Oy Birliği
26.04.2014	14-08/155-66	HEAŞ-THY Opet	Jet Yakıt Dağıtım Pazarı	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Birliği
16.2.2012	11-60/1558-551	THY- Assan Hanil Otomotiv	hava araçlarının koltuk dizaynı, üretimi, yedek parça üretimi, modifikasyonu, tamir/bakımını, pazarlanma ve satış	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Birliği
10.01.2012	11-57/1465-522	Mobil Oil Türk A.Ş.-THY Opet Havaçılık Yakıtları	Jet Yakıt Dağıtım Pazarı	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Birliği
12.07.2011	11-23/430-130	TUSAŞ-THY-THY Teknik	Uçak İçi Dizayn	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Birliği
20.05.2011	11-16/295-95	THY Teknik-Zorlu Enerji	Uçak Parçası Yapımı, Uçak Bakımı	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Birliği
11.02.2011	10-67/1414-532	THY Teknik TSA-Rina Holdings	Bakım Tamir Ve Onarım Hizmetleri Pazarı	İzne Tabi Değildir/İşleme İzin Verilmiştir	Oy Birliği
26.01.2010	09-40/986-248	THY Havaalanı Yer Hizmetleri	Havaalanı Yer Hizmetleri Pazarı	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Birliği
10.09.2008	08-37/503-183	UTICTHY Teknik	Ticari Jet Motorlarına Yönelik MRO Hizmetleri Pazarı	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Birliği
15.02.2007	06-96/1224-369	THY-DO&CO	Uçak İçi İkram Hizmetleri Pazarı	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Çokluğu
29.12.2014	14-40/737-329	İGA Havaalanı İşletmesi	Havalimanı İnşası	Menfi Tespit Belgesi Verilmiştir	Oy Çokluğu

05.08.2005	05-41/578-146	DHMI-TAV	Havalimanı Terminal Hizmetleri Pazarı	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Çokluğu
24.10.2017	17-19/290-127	Pegasus-İzAir	Havayolu Firması	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Birliği
10.09.2012	12-35/995-308	AirBerlin -Pegasus	Uçak Kiralama Ve Havayolu İle Taşımacılık	İşleme İzin Verilmiştir	Oy Birliği
19.04.2005	05-05/23-11	ESAS Holding -Pegasus	Tarifeli Ve Tarifersiz İç Hatlar-Dış Hat pazarı	Hisse Devri İşlemine İzin Verilmiştir	Oy Birliği
08.06.2017	17-19/290-127	PEGASUS-IZAIR	Havayolu Firması	Ortak Kontrolenden Tam Kontrole İzin	Oybirliği

Tablo 4. Rekabet Kurumunun Havaçılık Sektörü İle İlgili Verdiği Menfi Tespit ve Muafiyet Kararları

Karar Tarihi	Karar No	Taraflar	Ürün/Pazar	Karar Sonucu	Oy Birliği / Oy Çokluğu
7.03.2022	21-29/369-185	THY-- Kuveyt Türk	Sık Uçan Yolcu Programı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
15.11.2021	21-13/175-76	THY -ERKA A.Ş.	Tatil Paketi Satışı İşbirliği	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
10.11.2021	21-24/282-126	THY-THY DOCO	Uçak İçi İkram Hizmetleri Pazarı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
5.10.2020	20-27/329-154	AirFrance - KLM S.A.	kod paylaşımı, fiyat ve gelir koordinasyonu gibi işbirliklerini	red	Oy Birliği
21.04.2020	20-11/122-71	QNB Finansbank-THY	Sık Uçan Yolcu Programı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
21.4.2020	19-46/786-343	İGA Havalimanı Akaryakıt Hizmetleri A.Ş-THY	yakıt tedarik sözleşmesi	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
18.02.2020	19-40/653-279	THY-Garanti Bankası	Sık Uçan Yolcu Programı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
9.9.2019	19-14/190-86	THY	Türkiye-Hindistan hattında havayolu ile yolcu taşımacılığı pazarında işbirliği	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
16.01.2019	18-34/562-277	THY Opet-THY	Jet Yakıt/Jet Yakıtları Pazarı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
02.01.2018	17-28/465-204	Garanti Bankası-THY	Sık Uçan Yolcu Programı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği

13.3.2017	16-44/707-320	THY VETGS	Yer Hizmetleri Sözleşmesi'ne menfi tespit/muafiyet	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
22.01.2013	12-53/1511-529	Garanti Bankası-THY	Sık Uçan Yolcu Programı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
31.7.2012	12-20/517-153	THY ve Sunexpress	wet-lease uçak kiralama anlaşması	Menfi Tespit Belgesi verilmesine	Oy Birliği
01.02.2012	11-47/1167-413	Godrich-THY Teknik -THY	Bakım Tamir ve Onarım Hizmetleri Pazarı	Menfi Tespit Belgesi	Oy Birliği
11.01.2012	11-50/1257-446	THY-Kantara Havayolları - 25 girişimci	Tarifeli ve Tarifersiz Yolcu ve Yük Pazarı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
02.11.2011	01-08/73-21	THY -İsrail Havayolları- Mısır Havayolları	Tarifeli Havayolu Pazarı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
30.10.2009	09-41/994-251	THY-Garanti Bankası	Sık Uçan Yolcu Programı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
28.11.2008	08-52/784-313	THY/THY DO&CO	Uçak İçi İkram Hizmetleri Pazarı	Menfi Tespit Belgesi (münhasır alım şartının kaldırılması durumunda)	Oy Birliği
25.11.2008	: 08-50/743-299	Petrol Ofisi A.Ş ve SIK-AY havacılık	Jet yakıtı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Çokluğu
22.08.2008	08-37/497-178	HSBC-Pegasus Havayolları	Sık Uçan Yolcu Programı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Çokluğu
12.05.2005	04-50/678-172	THY-Garanti Bankası	Sık Uçan Yolcu Programı	Menfi Tespit Belgesi verilemesine	Oy Çokluğu
15.04.2004	03-70/843-365	MNG Havayolları -DHMI	Havaalanlarında Sunulan Yer Hizmetleri Pazarı	Ret	Oy Çokluğu
24.7.2003	99-35/341-212	THY	acenteleri ile yaptığı sözleşmelere ilişkin menfi tespit talebi.	Menfi Tespit Belgesi verilmesine	Oy Birliği
14.03.2003	02-13/124-51	THY-GateGourment Holding	Havayolu İkram Servisi Pazarı	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği
2.11.2001	01-08/73-21	THY	İsrail, Ürdün ve Mısır Hava Yolları ile imzaladığı havuz anlaşmaları	Muafiyet Tanınmasına	Oy Birliği

TÜRK GASTRONOMİSİ ÜZERİNE YAPILMIŞ GÜNCEL ÇALIŞMALARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Zühal ÖZDEMİR YAMAN*

Mehmet GÜLLÜ**

Giriş

İnsan varlığının sürdürülebilmesi için beslenme şeklinin önemli bir faktör olduğu, canlının doğal ortamıyla ilişkisinde gıda tüketimi, besin arama ve besinlerin canlının gereksinimleri için kullanımı gibi etkenlerin öncelik kazandığı bilinmektedir (Arslan, 2010, s.32). Beslenme tüm canlılar için göz ardı edilemeyecek derecede fiziksel bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Yiyecek temin etme ve hazırlayıp tüketme işlemi en eski çağlardan beri insanoğlunun hayatının çok önemli kısmını kapsamış ve bununla kalmayıp zaman içinde bu fiziksel gereksinim kültürel olarak farklı şekillerde biçimler kazanmıştır (Samancı, 2013, s.27). Kültürel çeşitlilik davranış çeşitliliğinin ortaya çıkış sebebidir. Bundan dolayı yemeklerin seçimi, hazırlanışı, yeme şekli, zamanı, öğünlerin sayısı ve tüketilen porsiyon miktarı gelenek ve göreneklerin rol aldığı kültürel karakterle iç içedir (Beşirli, 2012, s.125).

Kültürün önemli özelliklerinden birisi de öğrenilen davranışlardan oluşmasıdır. Kültür doğuştan edinilmediği gibi biyolojik kalıtımla nesilden nesile geçme özelliğine de sahip değildir. Dolayısıyla topluma katılan her yeni bir kişi o toplumun kültürünü benimseyip öğrenerek geliştirmek durumunda kalmaktadır (Duran, 2011, s.293). Toplumların sahip olduğu kültürel miraslar, o toplumun yaşam biçimlerine göre değil aynı zamanda bir kültür aktarım aracı olan yeme-içme davranışları üzerinde de oldukça etkindir. Bundan

* Dr. Öğretim Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Beslenme ve Diyetetik Bölümü
ozdemir_z@ibu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8027-1948

** Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Zile Dinçerler Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik
Yüksekokulu, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü mehmet.gullu@gop.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0001-6060-1842

dolayı farklı toplumlarda değişik yeme-içme davranışları, özgün lezzetler ile çok çeşitli pişirme ve saklama yöntem ve tekniklerine rastlamak mümkündür (Albayrak, 2013, s.5052). Kùltürler sürekli etkileşim içindedirler, bundan dolayı bir toplumun toplam kùltürünün ayrılmaz bir parçası olan yemek kùltürü de diğer kùltürlerin etki alanından uzak kalması mümkün olmamaktadır (Bilgin, 2002, s.35).

Mutfak kùltürü toplumların beslenmesini sağlayan yiyecek ve içecek çeşitlerinin pişirilmesi, hazırlanması, saklanması ve tüketilmesini içeren bir süreçtir. Aynı zamanda bu basamakların uygulandığı mekân, yeme-içme gelenekleri, donanım ve inançlardan oluşan kendine has kùltürel bir yapıyı da içerdiği bilinmektedir. Türk mutfağında bulunan çeşitliliğin nedeni birçok faktöre bağlıdır. Türkiye'nin bulunduğu coğrafi konumu ve sahip olduğu tarihi geçmiş, Türk mutfak kùltürünün meydana gelmesinde, çeşitliliğinin artmasında ciddi derecede rol alan etkenler arasında yer almaktadır (Durlu-Özkaya, 2009, s.253-266). Türk mutfağı, Orta Asya'dan bugüne uzanan tarihsel bir sürece dayanmakta olup; Asya ve daha sonra Anadolu topraklarının verimliliğinden kaynaklanan geniş ürün yelpazesi, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde saraylarda yeni lezzetlerin meydana çıkması, tarihsel süreç içerisinde farklı kùltürlerle etkileşim, Mezopotamya bölgesindeki Anadolu mutfağının zenginliği gibi faktörler Türk mutfağının çeşitliliğini ve renkliliğini oluşturan etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır (Güler, 2010, s.25). Türk gastronomisi özelde ise Türk mutfağına ilişkin yapılmış bilimsel araştırmaların son on yılda hız kazanması, Türk mutfağının zenginliğini, rafine özelliğini, gelişim sürecini ve turizm açısından potansiyelini ortaya koymasından oldukça önemli görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada Türk gastronomisi ile ilgili son on yılda (2012-2022) turizm alanında yapılmış kavramsal ve deneysel çalışmaların değerlendirilerek, gelecekte yapılacak olan araştırmalar için bibliyometrik olarak derlenmiş bir literatür sunmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda literatürde yer alan çalışmaların kapsamaları, amaçları ve bulguları ele alınarak, Türk mutfağına ilişkin yapılan çalışmaların çerçevesi ve dönemsel olarak değişimi değerlendirilmiştir. Ayrıca bu çalışmada Türk mutfağı, Orta Asya, Anadolu Selçuklu ve Beylikler, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi olmak üzere dört ana döneme ayrılarak incelenmiş olup; Türk mutfak tarihine ilişkin kavramsal çerçeve sunulmuştur.

Orta Asya Dönemi Türk Mutfağı

Türkler ana yurt olarak seçtikleri Altay Dağları ile Ural Dağları arasındaki bölgeye cilalı taş devrinde yerleşmiştir. Atlı göçebe kültürü burada ortaya çıkmış ve gelişme göstermiştir. Yer değiştirme dönemlerinde sıkıntı yaşamalarını çadırlarda oturmalarından ve yatak, örtü, giyecek gibi ihtiyaç ürünlerini kendileri dokumalarından kaynaklanmaktadır (Arslan, 2010, s.35). Orta Asya Türkleri aynı zamanda tarım ve hayvancılıkla uğraşmıştır (Güler, 2010, s.26). Orta Asya Türk mutfağı ile ilgili bilinenler, MÖ. 220' den itibaren Hunlarla başlamaktadır. Orta Asya et ve süt hayvanlarını evcilleştiren ve geliştiren bölgelerin başında gelmektedir. Dolayısıyla temel besin maddeleri hayvansal gıdalara dayanmaktadır. Tarihi Orta Asya mutfağının en önemli süt ürünleri, yoğurt, kurut ve sadeyağdır. Ayrıca yağlı ve unlu yemekler başlangıçtan beri Türklerin en önemli yiyeceklerini teşkil etmiştir. Yağ, Türk hayatı ve Türk mitoloji ve inançlarında büyük öneme sahiptir ve hayvancı Türkler için 'ana sermaye'dir (Ögel, 1978, s.17). Sadeyağ, tereyağının uzun süre saklanabilmesi için kaynatılarak suyunun azaltılması, tortularının alınması ve çömek veya işkembede saklanması yoluyla elde edilmekteydi. Süt, doğrudan süt olarak tüketildiği gibi; yoğurt, kımız, ayran, kurut, tereyağı, kaymak ve çökelek şeklinde işlenerek veya yemeklerde, çorbalarda bileşen olarak da kullanılmıştır (Ciğirim, 2001, s.54). Eski Türklerde bozulmamacak şekilde kurutulmuş bütün süt ürünleri kurut olarak adlandırılmaktadır. Bunlar bir nevi kışlık ve yolluk gibi azık cinsinden dayanıklı gıda ürünleridir. Her cinsten kurut bir ordunun aylarca sıkıntı çekmeden savaşmasına imkân vermiş, konar-göçer Türklerin göç yolunda azıkları olmuş ve göçülen yere kolayca taşımalarına olanak sağlamıştır. Kurutu olan kimsenin açlık çekmeyeceği ve kimseye muhtaç olmayacağı düşünülmektedir. Günümüzde kurut veya Farsça keş adıyla bilinen kurutulmuş yoğurt, Anadolu'nun çoğu ilinde kışlık yiyecek olarak hala üretilmekte, genellikle parmesan peyniri gibi erişte ve mantının üzerine rendelenerek ve su ile karıştırılarak ayran olarak tüketilmektedir. Türk yemeklerinde önemli bir katık haline gelen yoğurt, kurut yapımında da kullanılmış, yemeklerde bir nevi tuz görevi görmüştür. Bundan dolayı çorba ve yemeklere eklenen yoğurt 'tuzluk' adıyla anılmıştır. Orta Asya'da yoğurt çorba terbiyelerinde sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin yoğurtlu yarma çorbası, yoğurtlu un çorbası, toyga aşı (bulgurlu-pirinçli yoğurt çorbası) gibi çorbalar yoğurtla terbiyelenerek hazırlanan çorbalardandır. Katık ifadesi de çoğu zaman yoğurt yerine kullanılmıştır (Ögel, 1978, s.3,17, 24, 25; Işın, 2020, s.90-94).

Orta Asya Türklerinin besin maddeleri genellikle süt ve süt mamulleri, süt veya etle birlikte pişirilen lapa şeklinde tahıl (darı, buğday, pirinç) yemekleri, yağlı hamurlardan yapılan ürünler, at ve koyun etidir (Koşay, 1982, s.47; Işın, 2020, s.92-101). Orta Asya dönemindeki göçebe Türklerin et ve fermente süt mamullerini tüketmeleri, Mezopotamya'dan kaynaklanan tahıl ürünleri, Akdeniz çevresindeki sebze ve meyveler, Güney Asya'dan gelen baharatlar ortaya ihtişamlı bir mutfak kültürü çıkmasında etkili olmuştur (Baysal, 1993, s.12). Aynı zamanda darıdan elde edilen boza, Orta Asya döneminde yaşayan Türklerin ilk besin maddeleri arasında yer almıştır (Argılı, 2005, s.14). O dönemde at etkin bir ulaşım aracı ve besin kaynağıdır. Ayrıca kısrak sütünden yapılan kırmızı yaygın tüketilen bir Türk içeceği. Büyükbaş hayvanların bakımının güç olması, kışın çok miktarda yeme ihtiyaç duyması ve konargöçer hayata dayanıklı olmamalarından dolayı Orta Asya döneminde büyükbaş hayvan yetiştiriciliği sınırlı şekilde yapılmıştır (Közleme, 2012, s.104). Orta Asya'da tüketilen et çeşitleri, koyun, at, sürek avları sonucunda elde edilen av hayvanları ve balık olarak sayılabilir. Keçi ve sığır genellikle süt üretimi için yetiştirilmiştir. Koyun etinden yapılan ve bugün pastırmanın atası olarak görülen 'yazok et' (kurutulmuş et) önemli bir kış yiyeceği ve yol erzağı olmuştur.

Orta Asya'da tabiat ve iklim şartları hayvancılığa olduğu kadar tarıma elverişli olmadığı halde, tabiat ve iklim şartlarının uygun olduğu alanlarda ve yerleşik hayata geçildikçe tarım ürünlerinin geliştiği de görülmektedir. Türklerin yetiştirdiği ürünlerin başında buğday, çavdar, arpa ve darı gelmektedir. Pirinç özellikle Uygur Türkleri tarafından kullanılmaktadır. Sebzelerden havuç, pancar, kabak, soğan, dağ ıspanağı, patlıcan, ılgun ve salatalık gibi bitkiler bilinmekte; bakla ve bezelye gibi bitkiler ise börülce veya burçak olarak topluca isimlendirilmekteydi. Türklerde meyve üretimi çok önemli olup; erik kelimesi yalnızca bir meyveyi ifade etmeyip erik, şeftali ve kayısı gibi meyvelerin tümüne karşılık gelen sözcüktü. Zerdali ve kayısı bölgenin yerel meyveleri arasındaydı. Dönemin mutfak kültürü hakkında önemli bilgiler içeren Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugat-it Türk adlı eserinde, elma, kavun, karpuz, şeftali, iğde, dut, fıstık, armut, üzüm, fındık ve ceviz gibi ürünlerden bahsedilmektedir. Meyvelerden hem yaş hem kuru olarak faydalandıkları bilinmektedir. İlgili eserde dikkat çeken en önemli husus, tahıl ürünlerinden yapılan yemeklerin dışında, bitkisel kökenli özellikle tam bir sebze yemeğine hemen hemen yer verilmemesidir. Sebzeyle dayalı yemek

alışkanlığının zirai üretimle alakası olduğu söylenebilir (Kaşgarlı Mahmud, 1986; Alpargu, 2008). Yerleşik hayata geçilmesi ve zirai faaliyetlerin artması ile Selçuklu ve Osmanlı döneminde sebze yemeklerinin şaşırtıcı derecede arttığı ve çeşitlendiği ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.

Orta Asya'da yenen ekmek türleri olarak yufka, çörek, külde pişirilen kömeç, bazlama, fırın ekmeği, kakurgan (yağlı hamur işi) ve buharda pişirilen çükmin sayılabilir. Orta Asya'da parça etler veya bütün halindeki kuzu, oğlak veya tavuk şişte veya kuyu kebabı gibi çukur içinde ateş yakılarak pişirilirdi. Eski Orta Asya Türk yemeklerinde sakatat kullanımı yaygındır. Hayvanın hemen her parçası kıymetli görülmekte ve değerlendirilmektedir. Mumbar dolması gibi bağırsağa doldurulmuş baharatlı et, bağırsağa doldurulmuş kıyılmış işkembe, baharat ve yoğurtla hazırlanan kelle eti yapılan sakatat yemekleridir. Börek, kavurma, hamur parçalarının suda haşlanması ile yapılan salma, tutmaç, mantı bilinen yemeklerdir. Orta Asya'da tüketilen tatlı gıdalar, şeker, bal, üzüm pekmezi ve 'yandaki şekeri' adıyla bilinen bir tür kudret helvasıydı. Bugün Anadolu'da özellikle Doğu Marmara bölgesinde yapılagelen kavut ve uhut tatlısı yapılmaktaydı. Yoğurtlu kesme hamur çorbası olan tutmaç, Orta Asya Türkleri tarafından en çok sevilen ve tüketilen çorba çeşidiydi. Kaşgarlı Mahmud'a göre tutmaç çorbası insanların yüzünde renk ve canlılık etkisi yapmakta ve Türkler için mitolojik bir yemek olarak görülmektedir. Günümüzde Anadolu'da yapımı devam eden tutmaç çorbasının et ile doldurulmuş hali de mantı olarak adlandırılır (Ögel, 1978; Kaşgarlı Mahmud, 1986; Işın, 2020). Salma yemeği ise Anadolu'da kaşık mantısı olarak adlandırılmakta, tıpkı Orta Asya'daki gibi, basit hamur suda haşlanarak ve üzerine sarımsaklı yoğurt ve nane dökülerek tüketilmektedir.

İncelenen dönem içinde Türklerin Bozkır imkanlarının el verdiği ölçüde beslenme sistemlerinde hayvansal gıdaların başta rol oynadığı, öncelikle buğday olmak üzere hububat kaynaklı yiyecekleri de kısmi şekilde kullandıkları, meyve çeşitliliğine karşılık sebze yemeklerinin sınırlı olduğu söylenebilir. Türklerin İç Asya'da geliştirip sonraki nesillere intikal ettirdikleri yemek kültürünü Selçuklu ve Osmanlılar da sürdürmüş ve bu mirası geliştirerek günümüze aktarmışlardır. Bugün Orta Asya'nın izlerini taşıyan yoğurt, ayran, kıymız, mantı, pastırma ve kurut gibi sert ve dayanıklı mamullerin dünyanın pek çok ülkesinde bilinmesi ve tüketilmesi dünya yemek kültürüne katkıda bulduklarını göstermektedir.

Anadolu Selçuklu Devleti ve Anadolu Beylikleri Dönemi Türk Mutfağı

Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler dönemi mutfağı, geleneksel Türk mutfağının bir devamı olarak tanımlamak mümkündür. Bununla beraber, Orta Asya'dan başlayan göç sürecinde geçtikleri coğrafyaların ve göç sonunda yerleştikleri Anadolu topraklarının yemek kültüründen de etkilenmişlerdir. Anadolu'nun sahip olduğu coğrafi konum ve bu konumun sağladığı avantajlar, Selçuklu mutfağına artı zenginlik kazandırmıştır (Şahin, 2008, s.39). Büyük güçlüklerle Anadolu'ya hâkim olan Selçuklular, bu bölgede İslami ve milli niteliklere sahip zengin bir kültürün ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Meydana gelen bu kültürde en önemli ve en uzun devam eden unsurlardan biri de mutfak kültürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Selçuklu dönemi mutfağında, İslamiyet'le birlikte geleneksel besin maddelerinin kullanımında ve israfın önlenmesinde dinin meydana getirdiği sadelik ve kısıtlama göze çarpmaktadır (Kızıldemir vd., 2014, s.196). Selçuklu dönemi; Türk tarihi ve İslam tarihi açısından bir dönüm noktası sayılabilir. Türkler geçmişte ve günümüzde olduğu şekliyle Selçuklular zamanında da besinlerini tarım ve hayvancılıktan elde etmişlerdir. Beslenme ihtiyaçlarını, yenilebilen küçükbaş ve büyükbaş hayvanların etlerinden ve sütlerinden, kümes hayvanlarından, çeşitli tarımsal bitkilerden, yabani otlardan ve meyvelerden sağlamışlardır (Şanlıer vd., 2012, s.154).

Selçuklu mutfağı, göçebe yaşamın doğal bir sonucu olan et ve süt gibi hayvansal kaynaklı ürünler ve yerleşik hayatın ana kaynağını oluşturan tarımsal ürünler olmak üzere iki ana bölümden meydana gelmektedir. Orta Asya, İran, Arap ve Bizans mutfaklarının etkilerinin görüldüğü Selçuklu mutfağında et, tahıl, süt ürünleri, baklagil, sebze ve meyveler önemli yer tutmuştur. Tüketilen başlıca et kaynakları, koyun, keçi, at, tavuk, kaz, ördek, horoz gibi kümes hayvanları, balık, sakatatlar, pastırma, sucuk ve kavurmadır. Ayrıca bu dönemde savaş tatbikatı ve spor olarak görülen avcılık hem kırsal kesimde hem iktidar zümreleri arasında önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla av etleri mutfağa ayrı bir lezzet ve çeşitlilik katmıştır. Av etlerinin özellikle kuşların şişte çevrilerek elde edilen yemekler bu dönemde bir hayli revaçtadır. Özellikle keklik çok kıymetli görülmüş, hükümdarların sofralarında sıkça yer almış ve hediye aracı olarak da kullanılmıştır. Pirinç, buğday, arpa ve çavdar tahıl kaynaklarıdır. Süt ürünleri olarak, yoğurt, kurut, tereyağı, sadeyağ, peynir ve ağız (kolostrum) sayılabilir. Bugün Anadolu'da hayvandan sağılan ilk süt de ağız/ağız sütü olarak adlandırılmakta, üstüne bal, pekmez veya toz şeker dökülerek tüketilmektedir. Bu sütün çok besleyici olduğu dü-

şünülmemektedir. Selçuklu mutfağında kebab/büryan, köfte, yağ ördeği (şirden dolması), yahni, keşkek/herise, pilav, tutmaç, börek, borani, kalye, turşu, ıspanak yemekleri, kaygana (omlet), bulgur aşı, bulamaç çorbası, çorba (mercimek, tarhana), ekmeğe aşı ve tirit gibi yemek çeşitlerinin yapıldığı bilinmektedir. Sakatat yemeklerinden özellikle kelle paça çorbası çok rağbet gören çorba çeşididir. Selçuklu mutfağında tahıllı/unlu yiyeceklerin yanı sıra sebze kullanımı da oldukça yaygındır. Bu dönemde patlıcan, kabak, haşhaş, havuç, biber, pırasa, kereviz, marul, hıyar, nane ve tere gibi sebzeler yetiştirilmekte, soğan ve sarımsak da yaygın biçimde kullanılmaktadır. Selçuklu mutfağında çok sevilen ıspanaktan yapılan borani, patlıcan ve kabaktan yapılan kalya yemekleri günümüzde Anadolu'da halen yapılmaktadır. Selçuklu hakimiyeti boyunca Anadolu'da neredeyse her çeşit meyve yetiştirilmektedir. Kayısı, nar ve üzüm bu dönemde en fazla tüketilen meyvelerin başında gelmektedir. Ceviz, badem, fındık, Şam fıstığı ve kestane eğlencelerde önemli mezeler arasında yer almaktadır. Selçuklu döneminde Anadolu'da İran ve Abbasi etkisiyle tatlılar büyük önem kazanmıştır. Tatlandırıcı olarak şeker, bal ve pekmez kullanılmıştır. Helva, kadayıf, senbûse/samsa, pâlûze/pelte, zerde, gülbeşeker, reçel çeşitleri, ballı kaymak, nokul (badem şekeri), hoşaf, pişmaniye, akide bilinen tatlı çeşitleridir. Şerbet bu dönemde sıkça tüketilen bir içecek çeşididir. Orta Asya'dan miras kalan at eti ve kırmızı tüketimi bir süre daha devam etmişse de İslam dininin hükümlerince bu beslenme alışkanlıkları zamanla terkedilmiştir (Şahin, 2008; Trèpanier, 2008; Çetin, 2008; Işın, 2020).

Türk mutfak kültürü Selçuklular döneminde, yemek çeşitlerinden farklı olarak yemek pişirme ve muhafaza teknikleri gibi konularda da gelişimini sürdürmüştür. Sirke kullanılarak yapılan turşular mutfakta önemli bir yer tutmaktadır. Şalgam turşusu, en yaygın tüketilen turşular arasında yer almıştır. Mevlânâ, evlerin bahçelerinde şalgam ekimi için mutlaka yer ayrılması gerektiğini belirtmiştir (Şahin, 2008, s.52). Selçuklularda yemekler kuşluk (kahvaltı) ve akşam yemeği olarak iki öğün şeklinde yenilirdi. Kuşluk öğünü sabah ile öğlen arasına denk gelecek şekilde hazırlanarak tüketilmiştir. Bu öğünde çoğunlukla tokluk hissi veren yiyecekler tercih edilmiş ve yiyecekler arasında mutlaka bir hamur işi yer almıştır. Akşam yemeğinde ise yemek çeşitleri oldukça fazla sayıdadır ve hava kararmadan önce tüketilmiştir. Ayrıca Selçuklular döneminde yağ, et ve un yemek alışkanlığının sembolü konusunda değerlendirilmiştir (Kızıldemir vd., 2014, s.196).

Ekmeğe, Selçuklu mutfağında oldukça önemli bir yer tutmakta ve her yemekte başlıca besin kaynağı olarak tüketilmektedir. Selçuklu döneminin ünlü

düşünürü Mevlânâ 'ekmek olmazsa sofraya benzemez' sözüyle ekmeğe verilen önemin altını çizmiştir. Selçuklularda tandır ekmeği en yaygın tüketilen ekmeğe olup; Orta Asya kökenli yufka, bazlama, gömeç, çörek de tüketilmiştir. Somun ekmeği ve peksimet gibi Bizans etkisi gösteren ekmeğin çeşitleri de bulunmaktadır. Orta Asya mutfak alışkanlıklarının, gelenek ve göreneklerin devam ettiği Selçuklu döneminde, sofraya düzeninde nimete saygı ve israftan kaçınmak esas alınmaktadır. Buna yönelik olarak yemeklerin, yere bir örtü serildikten ve üzerine altlık yerleştirildikten sonra sini üzerinde tüketildiği görülmektedir (Közleme, 2012, s.115; Işın, 2020, s.202).

Osmanlı Dönemi Türk Mutfağı

Selçukluların Anadolu'ya gelmeleriyle ana hatları belirlemeye başlayan Türk mutfağı, Osmanlılar döneminde 14. ve 15. yüzyıllarda gelişimini sürdürmüş, 16. ve 17. yüzyıllarda ise saray ve konaklardaki aşçıbaşlıları tarafından uzmanlaşma yoluyla gelişimini devam ettirerek dünyanın önde gelen mutfakları arasında kendine yer edinmiştir (Sürücüoğlu ve Özçelik, 2008, s.1302). Türk mutfağının bu konuma gelebilmesindeki etkenler arasında geçmişlerinin köklü olması, çok geniş bir coğrafi alana yayılmış olmaları ve Osmanlı İmparatorluğunun çok uluslu bir yapıya sahip olması sıralanabilir (Güler, 2010, s.28). Osmanlı dönemi Türk mutfağının gelişiminde Arap ve İran kültürlerinin etkisi, Orta Asya'dan gelen et ve süt/süt ürünleri bazlı mutfak, İslam kültürünün etkisi, Anadolu topraklarında yetişen ürünlerin çeşitliliği ve bu coğrafyada yaşayan yerli kültürlerin etkisi öne çıkmaktadır (Kızıldemir vd., 2014, s.199). Osmanlı mutfağının yükselmesini sağlayan en önemli unsurlardan biri aşçılara sağlanan imkanlardır. Suriye ve Mısır'dan rafine şeker, Edirne'den gül suyu, Gelibolu'dan nar ekşisi, Viranşehir'den safran, Tibet'ten misk ve Uzak Doğu'dan baharat gibi imparatorluğun sınırları içinden ve dışından gelen en iyi ve en pahalı malzemeleri kullanan ve aynı zamanda emirlerinde, yoğun emek isteyen işleri yapacak çok sayıda mutfak elemanı bulunan aşçılar, bilinen yemekleri kusursuzlaştırmaya ve yeni yemekler tasarlamaya öncelik verebilmişlerdir. Her şeyin en iyisini yemeye alışık olan padişah ve ileri gelenlerin aşçıları, onları memnun etmek için bütün hünelerini göstermiştir (Işın, 2020a, s.43).

Osmanlı İmparatorluğu devrinde mutfak, Osmanlı saray mutfağı ve halk mutfağı olarak iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Saray mutfağı kadar gösterişli olmayan halk mutfağı, yine de çeşit ve lezzet açısından zenginliğe sahiptir. Misafirperverliği oldukça üst düzeyde olan halk, hazırladıkları

yiyecekleri misafirlerine beğendirmek adına çok çaba harcamış ve bunun için özel lezzetler meydana getirmiştir (Erdoğan-Aracı, 2016, s.125). Osmanlı mutfağında zirve olarak kabul edilen saray mutfağı; damak zevkinde incelik, örgütlenme, yiyeceklerde çeşitlilik ve yeme kültürü açısından üst düzeyde yer almaktadır (Közleme, 2012, s.131).

Türklerin Orta Asya'dan gelen yaşam biçimi ve coğrafyadan kaynaklanan et ve süt ürünleri temelli beslenme alışkanlıkları, birçok yeni ve farklı unsura rağmen Osmanlılar döneminde de sürmüştür. Ancak Osmanlı sarayındaki beslenme alışkanlıkları temel besin maddelerinden bir ya da birkaçına dayanmamış, mevcut besin maddelerinin tamamının dengeli bir şekilde tüketilmesi esas alınmıştır. Buğday, et, sadeyağ ve pirinç menülerde başrol oynasa da saray halkı ulaşabildiği diğer bitkisel ve hayvansal ürünleri de tüketmişlerdir (Bilgin, 2008, s.71-81). Osmanlı döneminde en çok tüketilen ve kullanılan tahıllar ve baklagiller; un, pirinç, bulgur, mercimek, nohut, buğday nişastası olmuştur. Sebzeler ise; pırasa, ıspanak, pazı, lahana, hıyar, soğan ve şalgam şeklindedir. Zeytinyağı, sadeyağ ve kuyruk yağı başlıca yağ kaynaklarıdır. Selçuklu döneminde genellikle kandillerde yakıt olarak kullanılan zeytinyağının mutfakta kullanımı Osmanlı döneminde artmıştır. Anadolu'da yaşayan Hristiyanların perhiz dönemlerinde tükettikleri zeytinyağlı sebze yemeklerinin öğrenilmesi ile zeytinyağlı sebze yemekleri de çeşitlenmiştir. Osmanlılarda 15. yüzyıl, yemeklerinde hiç olmadığı kadar sebze, meyve ve yeşillik kullandıkları dönemdir. Baharat ve ot olarak misk, zeytin, safran, maydanoz, sarımsak, hardal, nane, kişniş, eflak tuzu, kimyon, fülful (karabiber), sakız, sirke, anber, tarçın ve karanfil sıklıkla kullanılmıştır. Son olarak hayvansal besinler; tavuk, yumurta, süt, kaymak, peynir, yoğurt, karides, istiridye, paça, sığır işkembesi, kaz, balık, bal, av kuşları olarak sıralanabilir (Güler, 2010, s.26).

Osmanlı saray ve halk mutfağında çorbalar ve aş denen sulu yemek çeşitleri oldukça fazladır. Menülerde çorba ilk sırada yer almış, özellikle şehriyeli tavuk çorbası ve buğday çorbası imarethanelerde her gün pişirilip halka dağıtılmıştır. İşkembe ve paça çorbaları ise başta saray ve hanedan üyeleri dahil olmak üzere, tüm Osmanlıda sevilen ve ziyafet sofralarından eksik edilmeyen yiyeceklerdir (Yerasimos, 2011, s.133). Kökeni Orta Asya ve Arap mutfaklarına dayanan hamurlu yemekler bu dönemde de önemini korumuştur. Orta Asya'da Türkler tarafından oldukça sevilen bir diğer yemek ise böreklerdir. Börek, bu dönemde çeşitlenmiş zamanla Osmanlı mutfağının önemli bir yemeği konumuna gelmiştir. Osmanlı mutfağında pirince özel bir itibar yük-

lenmiştir. Pirinçten yapılan yemekleri yemek ve misafire yedirmek oldukça önemsenmiştir. Bu nedenle hem sarayda hem de toplu yemek verilen imarethanelerde neredeyse her gün pirinç çorbası ve pirinç pilavı tüketilmiştir. Osmanlı mutfağında pilav ve dolma çeşitleri oldukça dikkat çekici sayıdadır. Et yemekleri arasında tandır kebabı olan büryan, söğüş denen çevirme kebabı, şiş kebabı, kavurma, yahni, köfte, herise/keşkek, paça sayılabilir. Yine kapama türü yemekler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Sebze yemeklerinde et ve et suyu kullanımı yaygın olsa da ana malzemeyi sebzeler oluşturmaktadır. Selçuklu döneminde yapılagelen turşu çeşitleri, Osmanlı döneminde artarak devam etmiştir. Bu dönemin yeniliklerinden olan baklava ve tel kadayıf, erken Osmanlı mutfağının yaratıcılığını çarpıcı biçimde yansıtan, Türkiye ve Ortadoğu mutfaklarında en sevilen hamur tatlıları arasındadır. Helva ve reçel çeşitleri de bu dönemde çoğalmaya başlamıştır. Selçuklularda olduğu gibi Osmanlılarda da tatlılar, mutluluk ve iyi niyet gibi kavramların simgesi sayılmış ve kutlamaların vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Su, şerbet, ayran, boza ve şarap en yaygın tüketilen içeceklerdir. Orta Asya'nın en sevilen içkisi olan kımız, sadece erken Osmanlı döneminde içilmiştir (Bilgin, 2008; Işın, 2020; Işın, 2020a; Sarı, 1982; Samancı ve Croxford, 2006; Yerasimos, 2010).

Selçuklu dönemindeki gibi Osmanlı döneminde de ekmek tüketimi fazla olup, has un ve fodula unu şeklinde sınıflandırılan iki çeşit undan üretilmektedir. Has undan yapılan has ekmek saray mensuplarının önde gelen zümresi tarafından tüketilirken; fodula unundan üretilen has ve harcî ekmek ise Valide Sultandan acemi oğlanlarına uzanan geniş bir kesime dağıtılmaktadır (Bilgin, 2008, s.83). Halk mutfağında Orta Asya ve Selçuklu etkisi devam etmiş olup; yufka, bazlama, çörek, gömeç, tandır pidesi tüketiminin yanı sıra Rumların pidesi ve somunu eklenmiştir (Işın, 2020, s.229).

Osmanlıda yemekler saray ve konaklarda yere oldukça yakın olan sofralarda yenilmiştir. Yemek zamanı geldiğinde, hizmet edenler, dövülmüş ve kalaylanmış bakırdan oluşan genellikle motiflerle süslenmiş, sini adını alan büyük yuvarlak tepsileri küçük sehpa üzerine yerleştirmişler ve sininin altına da yerler kirlenmesin diye büyük bir örtü sermişlerdir. Daha sonra yemek yiyecek olanlar bu sininin etrafında ya ayaklarını sininin altına uzatarak ya da sağ dizi dik sol dizi yatık bir şekilde bağdaş kurarak oturup yemeklerini yemişlerdir (Yar, 2008, s.6). Sofralarda ekseriyetle gösteriş ve lüksten kaçınılmış fakat yabancı devlet temsilcilerine verilen ziyafetlerde durum farklı olmuştur (Bilgin, 2002, s.44).

Cumhuriyet Dönemi Türk Mutfağı

Türk toplumunun Cumhuriyet dönemi mutfağını temel anlamda İstanbul mutfağı ve Anadolu mutfağı olarak iki kısımda incelemek doğru bir davranış olacaktır. İstanbul'un tarihsel süreç boyunca önemli devlet ve milletlere başkentlik yapmış olması çok uluslu bir kültüre sahip olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı kültür bakımından İstanbul'un çeşitliliği mutfak kültürüne de etkileyerek kültür zenginliğine neden olmuştur (Kızıldemir vd., 2014, s.202). Osmanlı yemek kültürü, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde varlığını nadiren de olsa sürdürmüştür. Bir toplumun kültürünü oluşturan öğeler kısa zaman dilimlerinde değişim göstermezler. Bu öğelerden mutfak ise en uzun sürede değişebilenlerden olduğuna göre, Cumhuriyet döneminde Türk mutfak kültürünün kısa sürede değişim gösterememişi tabii bir durum olarak görülebilir (Közleme, 2012, s.164).

Osmanlı döneminin son dönemlerinde, Tanzimat dönemi ve Batılılaşma hareketi etkisiyle, Avrupa ve özellikle Fransız mutfağı saray ve saray çevresinde benimsenmeye başlamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren alaturka olan sofr düzeninin yerini alafranga usulü masada çatal ve bıçak eşliğinde porselen takımlarda yemek yeme şekli almıştır. Anadolu'da hala alaturka yeme düzeni var ise de şehirleşme ve kente göç nedeniyle alafranga usul daha çok benimsenmiştir. Cumhuriyet dönemi, Osmanlı mutfağının zirvede olduğu 19. yüzyılın hemen ardından başlamaktadır. Dolayısıyla Cumhuriyet dönemi, zengin bir birikime sahip Osmanlı saray mutfağının bir uzantısıdır. Aynı zamanda mutfaklarda batı etkisi de görülmektedir. Cumhuriyet dönemine miras kalan Osmanlı'nın seçkin yemek kültürü, tarihsel süreç içinde gelişerek farklılaşmış ve çeşitliliği artmıştır. Cumhuriyet döneminde yayınlanan yemek kitaplarında Osmanlı mutfağına ilişkin tarifler yer alırken, alafranga tariflere de geniş yer verilmeye başlanmıştır. Türk mutfağına sirayet eden alafranga modası, daha çok şehir merkezlerinde gelişimini göstermiştir. Zamanla kabak graten, patates püresi, ekler, salçalı biftek, kek ve pasta gibi Batılı yemek ve tatlı çeşitleri toplumda kabul görmüş ve Türk mutfak kültürüne entegre olmuştur. Anadolu mutfağında ise geleneksel yemeklerin ve uygulamaların varlığı sürdürülmektedir (Samancı, 2018). Anadolu mutfağının, pişirme yöntemleri, sofr düzeni ve kışık hazırlık için üretilen yiyecekler bakımından oldukça zengin bir mutfak olduğu söylenebilir. Halk mutfağını Anadolu mutfak kültürü ve yemek anlayışı oluşturmaktadır (Kızıldemir vd., 2014, s.202). Anadolu mutfağı incelendiğin-

de yörelere göre farklılıklar gösterdiği görülmektedir. Ayrıca geçmişte günde iki öğün olarak yenen yemek yeme alışkanlıkları günümüzde üç öğüne çıkmıştır. Ayrıca, eğitim-öğretimde, gıda sanayisi ve teknolojiye meydana gelen gelişmeler, geleneksel mutfak kültürlerini değiştirmiştir. Rafinasyon sistemlerindeki gelişmeler yemeklerde hayvansal yağların yerine bitkisel yağların ve margarinin kullanımını arttırmıştır. Benzer şekilde, rafine şeker, bal ve pekmezin yerini, beyaz un da tam buğday ununun yerini doldurmaya başlamıştır. İçecek sanayisinin gelişmesi şerbet, boza, salep gibi geleneksel içeceklerin yerine gazlı içeceklerin ve çayın tercih edilmesine neden olmuştur. Tüketime hazır gıdaların ve gıdalarda kullanılan katkı maddelerinin piyasada varlıkları mutfak kültürünü ve yeme-içme davranışlarını etkilemiştir (Akın vd., 2015, s.45).

Günümüz şartlarında Türkiye’de halkın %70’ten fazlası şehirlerde yaşamaktadır. Bu durum birçok temel yiyecek-içecek malzemesinin üretilerek tüketilmesi yerine satın alınmasını zorunlu hale getirmektedir. Bununla birlikte Anadolu tüketim kültürü de çeşitli değişikliklere uğramaya başlamıştır. Koyun ve keçi gibi küçükbaş eti tüketiminin yerini yoğunlukla büyükbaş hayvan etleri almaya başlamıştır. Değişen pazar şartları ile birlikte gıda seçiminde çeşitlilik meydana gelmiş ve birçok gıda maddesinin yılın her zamanında temin edilebilmesine olanak sağlamıştır. Mevsiminin dışında bulunabilen yiyecekler, toplumların yeme-içme alışkanlıklarında değişimlere yol açmada etkili olmaktadır. Türk mutfağında da bu etkiyi görmekle beraber, mevsime göre beslenme alışkanlıklarının kısmen devam ettirildiğini söylemek mümkündür (Közlme, 2012, s.164).

Yöntem

Yapılan bu çalışma nitel araştırma olup; tarama ve doküman analizi metodlarından faydalanılmıştır. Bu kapsamda, Türk gastronomisi üzerine yapılmış güncel çalışmaların seçilmesi ve değerlendirilmesine karar verilmiştir. Çalışmaların sayıca fazla olması ve güncellik sağlayabilmek amacıyla yalnızca 2012-2022 yılları arasında gerçekleştirilen araştırmalara yer verilmiş ve bu çalışmaların konu/içerikleri ile ilgili bir indeks çalışması çıkarılmıştır. Araştırma; yerli tez, kitap ve makalelerin taranması ile devam ettirilmiştir. Taramada “Türk mutfağı, Türk Gastronomisi, Orta Asya Mutfağı, Selçuklu Mutfağı, Osmanlı Mutfağı, Cumhuriyet Dönemi Mutfağı” gibi anahtar kelimeler kullanılmıştır. Araştırmaya dahil edilen çalışmaların belirlenmesi için öncelikle konuyla ilgili tüm yayınlar saptanmış, çeşitli bilimsel veri tabanları

taranmış, elektronik olarak elde edilebilen bütün çalışmalar araştırma kapsamında değerlendirilmiştir. Ulaşılan çalışmalar içerisinde çalışılan konuların benzerliğine göre elemeler yapılmış, 25'i makale, 3'ü tez ve 2'si kitap olmak üzere toplam 30 çalışma belirlenip incelenmiştir. Hazırlanan çalışmalarda Türk gastronomisinde en çok hangi konulara yer verildiği ve çıktılarını kronolojik sıraya göre listelenmiş, Türk gastronomisi literatürünün günümüze kadarki gelişim sürecinin yakından incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada Türk gastronomisi alanında çalışan araştırmacıların çalışma türü, çalışma konusu, elde ettikleri temel bulgular yanıtlanmaya çalışılan soruların başında gelmektedir. Tablo 1.'de 2012-2022 yılları arasında Türk gastronomisine yönelik çalışmaların bibliyometrik analizi sunulmuştur.

Tablo 1. 2012-2022 Yılları Arası Türk Gastronomisine Yönelik Çalışmaların Bibliyometrik Analizi

Sıra	Yazar/ Yazarlar	Çalışma Türü	Yıl	Çalışma Konusu	Çalışma Bulguları
	Temizkan ve Ayvalı	Makale	2022	İbn Sina Eczanesinde ŞifanınB Kaynağı; Yemek Reçeteleri	Yemeklerde bileşimlerin sağlık üzerindeki etkilerinden bahsedilmektedir. Bu kapsamda İbn Sina'nın görüşlerinden hareketle, Anadolu'da var olan yemek-şifa ilişkisi ele alınmıştır. İbn Sina'nın teorileri doğrultusunda vücuda şifa olan yiyecek ve içeceklerin üretim ve tüketim amaçlarından söz edilmektedir.
	Aydın vd.	Makale	2021	Türk Mutfağının Uluslararası Bilinirliğindeki Engeller ve Aşçıların Konu Hakkındaki Görüşleri	Türk mutfağının tanıtılması ve bilinir olmasının sebepleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda; yeterli tanıtım faaliyetinin yapılmadığı, işletmelerin menülerinde Türk mutfağına ait ürünlere çok fazla yer vermediğine vurgu yapılmaktadır.
	Güllü	Kitap	2020	Yenilebilir Çiçekler: Mutfakta Alternatif Yaklaşımlar	Tarihi süreç içerisinde; Türk yeme-içme kültüründe çiçeklerin nasıl yer aldığı, nasıl kullanıldığı ve kullanılırken nelere dikkat edilmesi gerektiği gibi konular ele alınmış; yenilebilir çiçeklerden yapılan çeşitli yiyecek ve içecek reçetelerine dikkat çekilmiştir.
	Güllü ve Karagöz	Kitap	2019	Türk Mutfak Kültüründe Geleneksel Besin Saklama Yöntemleri	Türk mutfağında geçmişten günümüze kullanılan geleneksel besin saklama yöntemlerine geniş bir bakış açısı getirilmiştir. Kurutma, tuzlama, kavurma ve baharatla saklama gibi geleneksel yöntemlerin geçmişi ve günümüzde bölgelere göre uygulanış biçimlerine detaylı yer verilmekte; söz konusu yöntemlerin orijinal halleriyle birçok yörede devam ettirildiği görülmektedir.
	Demirgöl	Makale	2018	Çadırdan Saraya Türk Mutfağı	Türk mutfağı ve tarihsel süreç içerisindeki yolculuğu ele alınmıştır. Farklı kültürlerin etkisiyle zenginleşen Türk mutfağına ait unutulmaya yüz tutmuş yiyeceklerinin ortaya çıkarılması ve Türk mutfağında yeniden canlandırılmaları amaçlanmıştır.

	Töret	Makale	2017	Türk Halk Mutfağı Ekseninde Beslenme Alışkanlıklarının Bozuk İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme	Türk mutfağının, dünya mutfaklarına göre konumuna, Türk mutfağındaki lezzet ve çeşitliliğe dikkat çekilmektedir. Türk toplumunda yiyecek üretiminde kullanılan pişirme yöntemlerinin, beslenme bilgi tutum ve alışkanlıklarının olumsuz etkilerinin olduğu görülmektedir.
	Çakıcı ve Eser	Makale	2016	Yabancı Mutfak Şefleri Gözüyle Türk Mutfağına İlişkin Değerlendirme	Türk mutfağının zengin, tarihsel bir geçmişe sahip ve Dünya mutfakları arasında özel bir yere sahip olduğunu, fakat yeterince iyi bilinmediğini ve tanıtılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Türk mutfağının dünya mutfakları arasındaki ayırt edici özellikleri belirlenerek, Türk turizminin tanıtımında birer sembol olarak kullanılabilir.
	Bülbül vd.	Makale	2016	Osmanlı Mutfak Kültüründe Kullanılan Yemek Kapları İznik Örnekleri	Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş bir coğrafyaya hâkim olması farklı toplumların kültürleri ile tanışmasını sağlamıştır. Bu etkileşim mutfağının zenginleşmesine neden olmuş ve yemek kaplarında da aynı etkiyi göstermiştir.
	Aksoy vd.	Makale	2016	Mevlevilikte Ateşbaz-ı Makamı ve Mutfak Kültürü	Mevleviler yemek yapılacak malzeme ve pişirme yöntemlerini sembolik anlamlar ile dini motiflerle tanımlamışlardır. Bu şekilde gerçekte dünyevi bir iş olan yemeği, ibadet tarzına dönüştürmüşlerdir. İşte bu dolayı aşçılık, Mevlâna döneminde en çok itibar edilen meslek haline almış ve hatta ruhani bir makam olarak değerlendirilmiştir.
	Gündüzöz	Makale	2016	Osmanlı Tekke Mutfak Kültürü ve Mecmuâ-i Fevâid	Osmanlı'nın zengin mutfağını kendine referans alan Mecmuâ-i Fevâid, râhatü'l-hulkûm, papaz yahnisi, helvâ-yı sâbûnî, mülûkî sakız helvası, yengem duymasın helvası, kaymaklı saray etmeği ve pelteşin gibi özgün tariflerle Osmanlı tekke mutfağının damak zevkini yansıtmaktadır. Bunun yanı sıra kızartma-haşlama-fırınlama gibi değişik pişirme yöntemlerinin bazı yemeklerde bir arada kullanıldığı görülmektedir.
	Akın vd.	Makale	2015	Geçmiş Tarihlerden Günümüze Geleneksel Olan Anadolu Mutfağının Gelişim Süreci	Geleneksel Anadolu mutfak kültürünün de Anadolu'da yaşayan toplumların gelişmişlik düzeylerine ve çevresel koşullara bağlı olarak, her dönemin kendine has özelliklerinin şekillendiği görülmüştür.
	Önçel	Makale	2015	Türk Mutfağının Geleceğine Dair Değerlendirmeler	Türk mutfağının tarihi geçmiş çok eskilere uzanmaktadır. Fakat Osmanlı döneminden itibaren batılılaşma özentisi, kadının çalışma hayatında daha fazla yer edinmesi, kitle iletişim araçlarındaki gelişme, besin sektöründeki gelişmeler ve turizm sektörünün etkisi gibi sebeplerden ötürü Türk mutfağının değişimlere maruz kaldığı görülmektedir.

Birdir ve Akgöl	Makale	2015	Türkiye'yi Ziyaret Eden Turistlerin Gastronomi Deneyimleri	Konaklama işletmelerinin içerisinde yer alan yiyecek işletmeleri konaklama işletmelerinden ayrı olarak faaliyette bulunan yiyecek içecek işletmelerinin Türk kültürüne özgü yiyecek ve içeceklerle daha fazla yer verilmemesi, yiyecek içecek işletmelerinin mimari oluşumları ve dinletilen müziğin işletme kimliği ile uyumsuzluğu Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin Türkiye'deki gastronomi alanındaki tecrübeleri açısından en az hoşlandıkları özellikler olmuştur.
Şeren-Karakuş vd.	Makale	2015	Türk Mutfağında Yer Alan Etli Yemek Çeşitlerinin Yapımı ve Sağlık Yönünden Değerlendirilmesi	Orta Asya'dan günümüze kadar yüzyıllardır süren gelişim göstererek oluşan Türk mutfağı dünyanın sayılı mutfakları arasında yer almaktadır. Türk mutfağı meyveler, sebzeler ve tahıllarla birlikte pişirilen et yemekleri bakımından oldukça zengindir. İleriki dönemlerde bu ürünler sağlık açısından incelenerek menüler oluşturulmalıdır.
Türkoğlu ve Akoğlan-Kozak	Makale	2015	Türk Mutfağının Gelişiminde Gurmelerin Rollerine Yönelik Algılamalar	Türk toplumunda hayatına devam eden farklı etnik kökenlerin kendine has bir yemek kültürünün olması, Türk mutfağında çeşitlilik yaratmıştır. Osmanlı döneminde padişaha özel olan çarşnigirbaşlar ve mutfakta padişah için lezzetli ürünler sunabilmek için görev alan çarşnigirler, bir anlamda o dönemde günümüz gurmeleri olarak karşımıza çıkmaktadır sonucuna varılmıştır.
Ünver-Alçay vd.	Makale	2015	Orta Asya Döneminden Anadolu'ya Kurutulmuş Gıdalar	Orta Asya'da uygulanan kurutma gibi gıda muhafaza teknikleri Anadolu'da hala aynı şekilde birçok üründe uygulanmaktadır. Yani Türkler kültürel değerlerine olan bağlılığını hiçbir zaman kaybetmemişlerdir. Anadolu topraklarına geldiklerinde karşılaştıkları diğer kültürler tarafından da bu teknikler benimsenmiştir.
Düzgün ve Özkaya	Makale	2015	Mezopotamya'dan Günümüze Mutfak Kültürü	Akdeniz, Avrupa, Arap, Bizans, İnan ve Çin mutfak kültürlerinden etkilenecek çeşitliliğini artıran Türk mutfağı özellikle Osmanlı zamanında geniş coğrafyalara ulaşmış ve ulaştığı coğrafyalardaki pek çok mutfak kültürünün zenginliğini de kendi kültürüne katarak dünyanın sayılı mutfakları arasına girmiştir. Günümüze bakıldığında ise, tüm dünyada kıtalar arası ürünlerin pazara dahil olması, Avrupa ve Fransız mutfağının popüler oluşu, Türk mutfağının da bakış açısını Batı'ya doğru çevirmesine sebep olmuştur.

	Serçeoğlu	Makale	2014	Erzurum Yöresi Halkının Tanıma Durumunun Tespit Edilmesi	Turizm, yöresel lezzetlerin ve farklı kültürlerin tanıtılması için önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Zengin yiyecek ve içecek kültürüyle tarihi değere sahip Erzurum ilinin yöresel yemekleri, mutfak kültürü içinde, coğrafi konumu, tarihsel gelişim ve beslenme anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir.
	Güldemir	Makale	2014	Orta Asya'dan Cumhuriyet Dönemine Kadar Türk Mutfağındaki Yemeklerin Değişimi Yazılı Kaynaklar Üzerinden Değerlendirilmiştir.	Köklü Türk tarihiyle paralel şekilde yüzyıllardır gelişen Türk mutfağı, Orta Asya'dan günümüze kimi yemeklerde bazı benzerlikler ve kimilerinde de değişimlerle gelişmiştir. Orhun Abidelerini oluşturan anıtlardan birisi olan Bilge Kağan Anıtı'nda yer alan sığın yani geyik Selçuklu ve Beylikler döneminde ve devamında da Osmanlı dönemi kaynaklarında bulunmaktadır. Eserlerde yer alan benzerlikler ve değişimler ile öz şekilde yansıtılan yemekle ilgili bilgiler, yiyecek içecek alanında kullanılabilir özelliktedir.
	Hatipoğlu ve Batman	Makale	2014	Osmanlı Saray Mutfağına Ait Gastronomik Unsurların Günümüz Türk Mutfağı ile Kıyaslanması	Sahip olunan yiyecek-içecek kültürü Osmanlı saraylarına dayanmaktadır ve tüm turizm çeşitleriyle ilişkilendirilebilir niteliktedir. Ayrıca Osmanlı Saray Mutfağına ait yiyecek ve içeceklerin, destinasyonun çekiciliğini arttırıcı bir kültürel tanıtım aracı olarak da uygulanması mümkündür. Bazı yiyeceklerin sadece bazı toplumlara has olması, merak olgusunu da beraberinde getirmekte, turistik gezi için yer değiştiren kişilerin yeni tatlar ile tanışmasına zemin hazırlamaktadır.
	Kızıldemir vd.	Makale	2014	Türk Mutfak Kültürünün Tarihsel Gelişiminde Yaşanan Değişimler	Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeye başladıkları Selçuklu döneminde, Orta Asya'dan miras kalan yeme-içme alışkanlıklarını, Anadolu'nun zengin mutfak kültürüyle etkileşime sokarak Türk mutfağının olduğundan daha da fazla zenginleşmesini sağlamışlardır.
	Koca ve Yazıcı	Makale	2014	Coğrafi Faktörlerin Türkiye Ekmek Kültürü Üzerindeki Etkileri	Geleneksel ekme çeşitlerinin eskiden olduğu kadar çok yapılamamasında, şehirleşmenin yanında, tarım dışı alanlarda çalışan kadın sayısının yükselmesi de etkili olmuştur.
	Cömert ve Durlu-Özkaya	Makale	2014	Gastronomi Turizminde Türk Mutfağının Önemi	Yüzlerce yıllık tarihe sahip olan Türk Mutfağının turizm alanına kazandırılması oldukça önemlidir. Bu dolayı ülkemizde gastronomi turizmine daha çok önem gösterilmesi gerekmektedir. Türk Mutfağının tanıtımına yönelik faaliyetler bulunsa da yeterli değildir. Bu amaçla Türk Mutfağının özelliklerinin iyi tanıtılması, nitelikleri, faydaları ve diğer mutfaklardan üstün yönleri ortaya konmalıdır.

Gürcan	Tez	2014	Türk Mutfağına Özgü Bir Tasarım Önerisi: Kendin Hazırla Kendin Tüket	Türk toplumu da tarihi süreçte pek çok toplumun mutfak kültüründen etkilenecek bulunduğu coğrafya içerisinde sahip olduğu sosyal, kültürel niteliklerle kendi yemek yeme alışkanlıklarını geliştirmiştir. "Kendin pişir, kendin ye" restoranlarıyla yapılan görüşmeler de 60 kişi ile yüz yüze yapılan görüşmelerin sonuçlarını destekler niteliktedir. Bu restoranlara gelen müşteriler pişirme eylemini birer keyif aktivitesi olarak görmekte ve bu süreç boyunca tanıdıklarıyla sohbet ederek kendi istedikleri kıvamda etleri pişirmeyi tercih etmektedirler. Türk mutfağının geleneksel yapısı içerisinde yemek yeme alışkanlıklarında da yemek yemenin topluluk halinde, sosyal iletişimi destekleyecek şekilde yapılması da yüzyıllardır kültürün bir parçası olarak kendini göstermektedir.
Albayrak	Makale	2013	Farklı Topumlardan Turistlerin Türk Mutfağı Hakkındaki Görüşlerinin Tespit Edilmesi	Çalışma kapsamında olan turistler genel olarak değerlendirilmeye alındıklarında Türk yemeklerini kesinlikle lezzetli, iştah kabartıcı, güzel kokulu, doyurucu, diğer mutfaklardan farklı, güzel görünümlü, sağlıklı, güvenli, kaliteli ve çok çeşitli bulmuşlardır.
Akkoyunlu	Makale	2012	Türk Mutfağından Kaybolan Kerkük Yemekleri	Bir mutfak kültürünün zenginliği o mutfağın yemek çeşitlerinin lezzeti ve bu yemeklerin bolluğu ile ölçülür. Bu nedenle Türk mutfağı denilince, akla sadece Türkiye mutfağı gelmemelidir. Dünyanın birçok bölgesinde yaşayan Türk topluluklarının yemeklerini saptamak Türk mutfağının unutulmuş lezzetlerini bulmak veya farklı bölgelerde parça parça yaşayan taraflarını bir etmek gerekir. Dünya mutfakları arasında kayda değer bir yere sahip olan Türk mutfağının bu gayrete değer olduğu şüphesizdir.
Kılıç ve Albayrak	Makale	2012	İslamiyet Öncesi Türk Toplumunda Yiyecek ve İçecekler	Türklerin yeme-içme ile ilgili faaliyetlerinin, besleyip yetiştirdikleri hayvanların, ekip biçtikleri bitkisel gıdaların ve çok çeşitli av hayvanlarının üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu besinlerinde Türklerin hayatını devam ettirdiği coğrafya ve üretim kültürleriyle meydana geldiği anlaşılmaktadır. Türkler, gıda olarak tükettikleri bitkisel ve hayvansal ürünlerin bazılarını sadece yemek ve içmek için kullanmamakta aynı zamanda onları kutsal kabul ettikleri varlıklara kurban sunmaktadırlar. Bitkisel kaynaklı ürünlerden çeşitli içkiler ve boza gibi içecekler de üretmişlerdir.

	Şanlıer vd.	Makale	2012	Gençlerin Türk Mutfağına Bakış Açısı	Türk mutfağı çeşitliliği, taşıdığı kültürel özellikler ve zengin içeriği ile turizm alanı için potansiyel çekicilik arz etmektedir. Fakat tanıtım eksikliğinden dolayı Türk mutfağı, dünya mutfakları arasında hak ettiği noktaya varamamış ve yeterince tanınmamıştır. Gençlerin Türk mutfağını öğrenmeleri ve Türk mutfağına bakış açısını tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışma sonucunda Türk mutfağının tanıtımı konusu üzerinde durulması gerektiği ortaya çıkmıştır. Çünkü gençlerin kendi mutfakları olan Türk mutfak kültürünü yeterince bilmediği ve önemini bilmediği saptanmıştır.
	Közleme	Tez	2012	Türk Mutfak Kültürü ve Din	Türk mutfak kültürünün oluşumunda dinin etkisini konu edinen bu çalışmada, Türk mutfağının meydana gelmesinde dinin rolü, mutfağın din açısından en zor değişen alanı olması ve Türk mutfağının dünyanın en büyük mutfaklarından biri olması gibi bulgular saptanmıştır. Türk mutfağının kimliğini oluşturan ana unsurun İslam dini olduğu tespit edilmiştir. Türklerin, yerleşik yaşama geçmeleri ve İslam dinini kabul etmeleri ile birlikte beslenme alışkanlıklarında önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır. Sebzeler ve ekmekler Türk mutfağında daha çok yer edinmeye başlamışken, kırmızı, at eti ve diğer alkollü içeceklerde azalma yaşanmıştır.
	Mankan	Tez	2012	Ege Bölgesini Ziyaret Eden Yabancı Turistlerin Türk Mutfağı Hakkında Görüşleri	Turistlerin ülkemize gelişi sayısı arttıkça Türk mutfağını tanıma ve tatma isteğinin de arttığı sonucu çıkarılmaktadır. Türk mutfağı gibi eşsiz zenginliğe sahip olan mutfağımızda kültür turizmi kapsamında ele alınmalı ve otel yöneticileri, akademisyenler, uzmanlarla karşılıklı uzlaşa sağlanarak yabancı turistlere Türk mutfağının tanıtılması ve bununla ilgili ortak çalışmalarının hayata geçirilmesi ile ilgili olarak bir standardizasyon oluşturulmalı ve elbirliği ile çalışılmalıdır.

Tablo 1' de yer alan araştırmalarda genellikle Türk mutfağının zengin tarihsel bir geçmişe sahip olduğu vurgulanmaktadır (Güllü, 2020; Güllü ve Karagöz, 2019; Demirgöl, 2018; Çakıcı ve Eser, 2016; Bülbül vd., 2016; Gündüzöz, 2016; Şeren-Karakuş vd., 2015; Türkoğlu ve Akoğlan-Kozak, 2015; Düzgün ve Özkaya, 2015; Serçeoğlu, 2014; Kızıldemir vd., 2014; Akkoyunlu, 2012; Şanlıer vd., 2012; Közleme, 2012; Mankan, 2012). Fakat Türk mutfağının tarihsel zenginlik, çeşitlilik ve taşıdığı kültür özelliklerine rağmen Dünya mutfakları arasında hak ettiği yeri alamadığı düşünülmektedir (Çakıcı ve Eser, 2016; Şanlıer vd., 2012).

Türk mutfağı, tanıtıma gerekli ağırlık verilmediği gerekçesiyle uluslararası düzeyde hak ettiği yere gelememiş ve uluslararası literatürde bilinirliği zayıf kalmıştır. Turizm endüstrisi, Türk mutfağının potansiyelini kullanarak hak ettiği yere ulaşmasına yardımcı olabilir (Aydın vd., 2021; Çakıcı ve Eser, 2016; Serçeoğlu, 2014; Hatipoğlu ve Batman, 2014; Cömert ve Durlu-Özkaya, 2012; Şanlıer vd., 2012; Mankan, 2012). Hatipoğlu ve Batman (2014)'a göre Osmanlı saray mutfağına ait yiyecek ve içeceklerin, destinasyonun çekiciliğini arttırıcı kültürel bir tanıtım aracı olarak uygulanması mümkündür. Albayrak (2013)'ın çalışmasında turistlerin bakış açılarına göre Türk mutfağı lezzetli, iştah kabartıcı, güzel kokulu, doyurucu, diğer mutfaklara göre özgün, güzel görünümlü, güvenli, sağlıklı çok çeşitli ve kaliteli bulunmuştur. Ayrıca Temizkan ve Ayvalı (2022) da çalışmalarında İbn Sina'nın reçetelerine dayanarak Türk mutfağının şifa yönünden bahsetmektedir. Fakat Töret (2017) günümüzde Türk toplumunda yiyecek üretiminde kullanılan pişirme yöntemlerinin, beslenme bilgi tutum ve alışkanlıklarına olumsuz etkilerinin olduğu görüşündedir. Yine Türk toplumu ve Saray mutfağı için vazgeçilmez olan ekmeğin günümüzde eski zaman dilimlerindeki gibi üretilmediği Koca ve Yazıcı (2014) tarafından ortaya konmuştur.

Kılıç ve Albayrak (2012)'a göre İslamiyet öncesi Türk toplumunda kırmızı, at eti ve çeşitli bitkisel ürünlerden içkiler üretilip tüketilmekteyken; Közleme (2012)'ye göre İslamiyet'in kabulünden sonra sebzeler ve ekmekler Türk mutfağında daha çok yer edinmeye başlamış ve at eti, kırmızı ve diğer alkollü içeceklerin tüketiminde azalma yaşanmıştır.

Ulaşılan çalışmaların yarısından fazlasında ise Türk mutfağının pişirme teknikleri, beslenmeye dair olumsuz yönleri, yemek kaplarının çeşitliliği ve süslemeleri, dini boyutları, Osmanlı tekke mutfağının lezzetleri, Türk mutfağının değişim nedenleri, Türkiye'ye gelen yabancıların Türk mutfağına bakış açıları ve bu hizmeti sunan mekanlardaki misafirperver şekilde karşılaşmaları, Türk mutfağında kullanılan ürünler, Osmanlı dönemindeki çeşnigirlerin günümüz gurmeleri olduğu, Türklerin kurutulmuş ürünleri hayli fazla kullandığı ve vazgeçememeleri, geleneksel ekmek çeşitlerinin unutulmaya yüz tuttuğu, Türk mutfağının değişik konseptlerde sunulması, Türk mutfağının tanıtımı ve gelişimi için gençlere önem verilmesi gibi sonuçlara varılmıştır (Töret, 2017; Bülbül vd., 2016; Aksoy vd., 2016; Gündüzöz, 2016; Önçel, 2015; Birdir ve Akgöl, 2015; Şeren-Karakuş vd., 2015; Türkoğlu ve Akoğlan-Kozak, 2015; Ünver-Alçay vd., 2015; Koca ve Yazıcı, 2014; Gürcan, 2014; Kılıç ve Albayrak, 2012; Şanlıer vd., 2012; Közleme, 2012).

Sonuç ve Değerlendirme

Geleneksel Anadolu mutfağı ile Osmanlı saray mutfağı, gastronomi araştırmacılarının son dönemlerde ilgi duydukları, değer verdikleri ve ağırlıklı olarak çalıştıkları konuların balında gelmektedir. Türk gastronomisini özelde ise Türk mutfağını dönemsel olarak inceleyen ve Türk mutfağına ilişkin son on yılda yapılan akademik alan yazını detaylı olarak incelemeyi hedefleyen bu araştırmada, literatürdeki çalışmalar içerik ve amaç yönünden değerlendirilmiş olup, Türk mutfağının pek çok yönü ile incelendiği belirlenmiştir. Tablo 1’de yer alan çalışmalar, Türk mutfağının bilinirliği ve tanıtım faaliyetleri, yemek çeşitleri, beslenme alışkanlıkları ve sağlık üzerine etkileri, alternatif yaklaşımlar, geleneksel saklama yöntemleri ve kullanılan araç-gereçler, Türk mutfağına ilişkin deneyimler, görüş ve değerlendirmeler, gastronomi turizmi açısından önemi, Anadolu ve Türk mutfağının tarihsel süreç içindeki yolculuğu, dini etki ve değişimi olmak üzere gruplandırılabilir. Genel olarak alana farklı bakış açıları sunan araştırmaların tümünün Türk mutfağının öneminin anlaşılması, farkındalık oluşturması, geleneksel gıdaların bilimsel olarak kayıt altına alınması ve turizmde bir çekicilik aracı haline getirilebilmesi bakımından, yol gösterici ve aydınlatıcı olduğu ifade edilebilir. Bu çalışmaya konu edilen literatürde de görüldüğü üzere, geleneksel gastronomi varlıklarının akademik çevrelerce çoklu bir disiplin alanı olarak değerlendirilmesi oldukça önemli görünmektedir. Bu sayede kültürel varlıklar bilimsel ortamda kayıt altına alınarak gelecek kuşaklara aktarılabilir, aynı zamanda henüz keşfedilmemiş yöresel mutfaklara olan ilgi artış gösterebilir. Bu çalışmaya dahil edilen araştırma bulgularından hareketle, Türk gastronomisinin gelişimi için çeşitli öneriler sunulabilir. İncelenen çalışmalarda görüldüğü üzere araştırmacılar Türk mutfağının dünyada yeterince tanınmadığını ve tanıtıcı faaliyetlerin yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Bu bakımdan Kültür ve Turizm Bakanlığı, yurtdışında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşları ve üniversiteler iş birliği ile geliştirilecek projelere, eğitim, tanıtım ve bilgilendirme faaliyetlerine gereksinim duyulmaktadır. Yurtdışında faaliyet gösteren Türk restoranlarında sunulan geleneksel Türk yemeklerinin varlığı oldukça sınırlıdır. İlgili restoranlarda sunulan Türk yemeklerinin genellikle döner, kebab ve köfte gibi ürünler olduğu bilinmektedir. Modern yaşam koşulları üretici ve tüketicileri hızlı hazır gıdalara yönlendirmektedir. Geleneksel Türk mutfağında yer alan yemeklerin yapım aşamalarının zor ve zahmetli olması, yurtdışında geleneksel ürünlere aynı kalitede ulaşmanın güçlüğü, aşçıların geleneksel Türk yemeklerine ilişkin yetersiz bilgi ve deneyimi bu durumun doğal bir sonucudur. Yine Türkiye’nin diplomatik tem-

silcilikleri iş birliği ile yurtdışında çalışan Türk aşçılarına yönelik düzenlenecek eğitim programlarının önemli olduğu düşünülmektedir. Bu yolla Türk restoran menülerinde geleneksel yemeklerimiz yer alabilir. Araştırmacılar tarafından sıklıkla ifade edilen Türkiye’de bile geleneksel yemeklere restoran menülerinde yeterince yer verilmemesidir. Bu bağlamda ülkemizde eğitim-öğretim faaliyetleri yürüten aşçılık okullarına büyük görev düşmektedir. Yine aşçı adaylarının Türk mutfağına ilişkin bilgi ve becerisini geliştirmek oldukça önemli görünmektedir.

Geleneksel ve yeni medyada yayınlanan çeşitli yemek programları, yemek blogları, gazeteler, dergiler ve akademik çalışmalar, mutfak alanında meydana gelen yeniliklerin topluma tanıtılması hususunda önemli rol oynamaktadır. Bu yolla yaşanan gelişmeler yalnızca kentlere değil kırsaldaki en uzak noktalara ve hatta tüm dünyaya ulaşmaktadır. Özellikle günümüzde yeni medya araçları yemek kültürünü tanıtmaya ve pazarlama açısından oldukça yaygın kullanılmaktadır. Örneğin Türk kasap, şef ve restoran işletmecisi olan Nusret Gökçe etlere uyguladığı masaj ve ‘saltbae’ hareketleri ile bir fenomen haline gelmiştir. Her ne kadar ilgili çalışmalarda Türkiye’ye gelen yabancı turistlerin önceliğinin gastronomi turizmi olmadığına altı çizilse de son yıllarda sosyal medyanın etkisi ile Türk gastronomisine olan ilginin arttığı düşünülmektedir. Yabancı turistlerin Türk mutfağına ilişkin bakış açıları ve sosyal medyanın etkisi ile ilgili gelecekte yapılacak çalışmaların bu ifadeyi destekleyeceği söylenebilir. Ulusal ve yerel gastronomi destinasyonları için sosyal medyayı aktif kullanmak, yabancı dilde yayın yapmak önerilebilir. Bu yolla destinasyonlar gastronomik ürünleri ve bu ürünlerin pazarlama faaliyetlerini etkin bir şekilde yürütebilir. Yerel gastronomi destinasyonlarında sunulacak geleneksel yemek ve ürünler yörede işsizliğin önüne geçerek, kente göç hareketini önleyebilir ayrıca yöre halkına ekonomik katkı sağlayabilir. Ayrıca belediyeler, sanayi ve ticaret odaları ve sivil toplum kuruluşlarınca gastronomik ürünlere alınacak coğrafi işaret tescili ile ürünlerin standartlarının korunması, etkin reklam ve pazarlama çalışmaları yapılması sağlanabilir. İlgili araştırmalarda Türk mutfağında meydana gelen değişim ve eski tariflerin unutulması sıklıkla vurgulanan bir diğer konudur. Coğrafi işaret tescili ve alana ilişkin yapılacak akademik çalışmalar ile geleneksel gastronomi varlıklarının standartlaştırılması ve kayıt altına alınması sağlanabilir.

2012-2022 yılları arasında çalışılan ve yazarların ulaşabildiği Türk gastronomisi ile ilgili literatür kapsamında Türk mutfak kültürünün bibliyometrik açıdan değerlendirildiği bu çalışmada eksikliklerin olması kaçınılmazdır.

Araştırmacılar tarafından son yıllarda alana ilişkin ilginin önemli ölçüde artması, özellikle yöresel mutfaklara ilişkin yapılan çalışmaların ve yemek kitaplarının artış göstermesi, çalışmaların çoğu yerde benzerliği ve mevcut çalışmada sayfa sınırlılığı bu araştırmanın başlıca sınırlılıklarını oluşturmuştur. Bundan dolayı, yapılan bu çalışmayı tamamlayıcı ve destekleyici nitelikte daha geniş kapsamlı araştırmalara gerek duyulduğu düşünülmektedir. Çalışmanın, bu alanda yapılacak gelecekteki araştırmalara sistematik bir literatür kaynağı sağlayacağı öngörülmektedir. Ayrıca çalışmanın, Türk gastronomisine yönelik ilginin ne denli artış gösterdiği hususunda farkındalık yaratacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akın, G., Gültekin, T. ve Özkoçak, V. (2015). Geçmişten günümüze geleneksel Anadolu mutfak kültürünün gelişimi. *Antropoloji Dergisi*, 30, 33-53.
- Akkoyunlu, Z. (2012). Türk mutfağından kaybolan Kerkük yemekleri. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2(2), 328-336.
- Aksoy, M., Akbulut, A.B. ve İflazoğlu, N. (2016). Mevlevilikte mutfak kültürü ve Ateşbaz-ı Veli Makamı. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4(1), 96-103.
- Albayrak, A. (2013). Farklı milletlerden turistlerin Türk mutfağına ilişkin görüşlerinin saptanması üzerine bir çalışma. *Journal of Yasar University*, 30(8), 5049-5063.
- Alçay, A.Ü., Yalçın, S., Bostan, K. ve Dinçel, E. (2015). Orta Asya'dan Anadolu'ya kurutulmuş gıdalar. *ABMYO Dergisi*, 40, 83-93.
- Alpargu, M. (2008). 12. yüzyıla kadar İç Asya'da Türk mutfak kültürü. A. Bilgin ve Ö. Samancı (Ed.). *Türk mutfağı* içinde. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Argıllı, E. (2005). *Elif'in mutfağından ağızınıza layık 400 tarif*. İstanbul: Omega Yayınları.
- Arslan, Ö. (2010). *Yabancı turistlerin yiyecek içecek işletmeleri, personeli ve türk mutfağına ilişkin görüşlerinin değerlendirilmesi: Alanya örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı. Ankara.
- Aydın, Ş., Keskin, E. ve Aydemir, D.A. (2021). Türk mutfağıının uluslararası bilinirliğindeki engeller ve aşçıların konu hakkındaki görüşleri. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 9(1), 470-487.
- Baysal, A. (1993). Türk yemek kültüründe değişmeler, beslenme ve sağlık yönünden değerlendirme. *Türk mutfak kültürü üzerine araştırmalar* içinde. Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, No:3.
- Beşirli, H. (2012). *Yemek sosyolojisi- yiyeceklere ve mutfağa sosyolojik bakış*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

- Bilgin, A. (2002). Seçkin mekânda seçkin damaklar: Osmanlı sarayında beslenme alışkanlıkları (15.-17. Yüzyıl). M. S. Koz (Ed.). *Yemek kitabı* içinde (s. 35-37). İstanbul: Kitabevi Yayıncılık.
- Bilgin, A. (2008). Klasik dönem Osmanlı saray mutfuğu. A. Bilgin ve Ö. Samancı (Ed.). *Türk mutfuğu* içinde. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Birdir, K. ve Akgöl, Y. (2015). Gastronomi turizmi ve Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turistlerin gastronomi deneyimlerinin değerlendirilmesi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 3(2), 57- 68.
- Bülbül, S., Sezgin, A.C. ve Kara, S. (2016). Osmanlı mutfak kültüründe yemek kapları: İznik çok renkli seramik örnekleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(8), 2373-2389.
- Ciğerim, N. (2001). Batı ve Türk mutfuğunun gelişimi, etkileşimi ve yiyecek-ıçecek hizmetlerinde Türk mutfuğunun yerine bir bakış. *Türk mutfak kültürü üzerine araştırmalar* içinde. Ankara: Türk Halk Kültürü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları.
- Cömert, M. ve Özkaya, F.D. (2014). Gastronomi turizminde Türk mutfuğunun önemi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2(2), 62-66.
- Çakıcı, A.C. ve Eser, S. (2016). Yabancı mutfak şefleri gözüyle Türk mutfuğuna ilişkin bir değerlendirme. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, Özel (4), 215-227.
- Çetin, A. (2008). Karahanlı-Selçuklu-Memlûk çizgisinde Türk mutfuğu. A. Bilgin ve Ö. Samancı (Ed.). *Türk mutfuğu* içinde. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Demirgöl, F. (2018). Çadırdan saraya Türk mutfuğu. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 105-125.
- Dereli, A. M. (1989). *Ticari mutfak*. Ders Notları-1. Ankara: TURBAN Turizm A.Ş. Genel Müdürlüğü.
- Duran, E. (2011). Turizm, kültür ve kimlik ilişkisi: turizmde toplumsal ve kültürel kimliğin sürdürülebilirliği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 291-313.
- Durlu-Özkaya, F. (2009). Türk Mutfuğunda Zeytinyağı. F. Göğüş, M. T. Özkaya ve S. Ötleş (Ed.). *Zeytinyağı* içinde (s. 259-270). Ankara: Eflatun Yayınevi.
- Düzgün, E. ve Özkaya, F.D. (2015). Mezopotamya'dan günümüze mutfak kültürü. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(1), 41-47.
- Erdoğan, Ü.A. (2016). Türk Mutfuğu. H. Kurgun ve D. Bağırhan- Özşeker (Ed.). *Gastronomi ve Turizm* içinde (s. 120-136). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Güldemir, O. (2014). Orta Asya'dan Cumhuriyet Dönemine Türk mutfuğundaki yemeklerin değişimi: yazılı kaynaklar üzerinden bir değerlendirme. VII. *Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi*, 4-5 Nisan, Aydın, s. 346-358.
- Güler, S. (2010). Türk mutfak kültürü ve yeme içme alışkanlıkları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 24-30.

- Güllü, M. (2020). *Yenilebilir çiçekler: mutfakta alternatif yaklaşımlar*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Güllü, M. ve Karagöz, Ş. (2019). *Türk mutfak kültüründe geleneksel besin saklama yöntemleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Gündüzöz, G. (2016). Osmanlı tekke mutfak kültürü ve Mecmuâ-i Fevâid. *Cumhuriyet Theology Journal*, 20 (2), 175-205.
- Gürcan, D. (2014). *Türk mutfağına özgü bir tasarım önerisi: kendin hazırla kendin tüket*. Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Endüstriyel Sanatlar Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Hatipoğlu, A. ve Batman, O. (2014). Osmanlı saray mutfağına ait gastronomik unsurların günümüz Türk mutfağı ile kıyaslanması. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 11(2), 62-74.
- Işın, M. P. (2020). *Avcılıktan gurmeliğe yemeğin kültürel tarihi* (3. Basım). İstanbul: YKY.
- Işın, M. P. (2020a). *Bereketli imparatorluk: Osmanlı mutfağı tarihi* (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım). İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud. (1986). *Divânü Lugâti't-Türk tercümesi*, 4. Cilt, (Çev: Besim Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları No: 523.
- Kılıç, S. ve Bayraktar, A. (2012). İslamiyet'ten önce Türklerde yiyecek ve içecekler. *Turkish Studies*, 7(2), 707-716.
- Kızıldemir, Ö., Öztürk, E. ve Sarıışık, M. (2014). Türk mutfak kültürünün tarihsel gelişiminde yaşanan değişimler. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(3), 191-210.
- Koca, N. ve Yazıcı, H. (2014). Coğrafi faktörlerin Türkiye ekmek kültürü üzerine etkileri. *Turkish Studies*, 9(8), 35-45.
- Koşay, H. Z. (1982). *Eski Türklerin ana yurdu ve yemek adları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı MiFAD Yayınları.
- Közleme, O. (2012). *Türk mutfak kültürü ve din*. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Mankan, E. (2012). *Yabancı turistlerin Türk mutfağına ilişkin görüşleri: Ege Bölgesi örneği*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Ögel, B. (1978). *Türk kültür tarihine giriş IV. Türklerde yemek kültürü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Önçel, S. (2015). Türk mutfağı ve geleceğine ilişkin değerlendirmeler. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(4), 33-44.
- Samancı, Ö. ve Croxford, S. (2006). *XIX. yüzyıl İstanbul mutfağı*. İstanbul: Medyatik Yayınları.
- Samancı, Ö. (2013). Avrupa'da ve Türkiye'de yemek tarihçiliğine kısa bir bakış. A. Avcı, S. Erkoç ve E. Otman (Ed.). *Yemekte tarih var içinde* (s. 27-40). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Samancı, Ö. (2018). Cumhuriyet döneminde Türk mutfak kültürü. A. Dünder Arıkan (Ed.). *Türk mutfak kültürü* içinde. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3286, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 2149.
- Sarı, N. (1982). *Osmanlı sarayında yemeklerin mevsimlere göre düzenlenmesi ve devrin tababetiyle ilişkisi*. Türk Mutfağı Sempozyum Bildirileri. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Serçeoğlu, N. (2014). Yöre halkının mutfak kültürünü tanıma durumunun tespit edilmesi: Erzurum ili örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2(4), 36-46.
- Sürücüoğlu, M.S. ve Özçelik, A. Ö. (2008). *Türk mutfak ve beslenme kültürünün tarihsel gelişimi*. Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 4/3. s.1289-1310. Ankara: Korza Yayıncılık Basım San. ve Tic. Ltd. Şti.
- Şahin, H. (2008). Türkiye Selçuklu ve Beylikler dönemi mutfağı. A. Bilgin ve Ö. Samancı (Ed.). *Türk mutfağı* içinde. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Şanlıer, N., Cömert, M. ve Özkaya, F.D. (2012). Gençlerin Türk mutfağına bakış açısı. *Milli Folklor*, 94, 152-161
- Şeren-Karakuş, S., Sezgin, A.C. ve Şanlıer, N. (2015). Türk mutfağında kullanılan et ve etli yemek çeşitlerinin yapımı ve sağlık açısından değerlendirilmesi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(3), 62-68.
- Temizkan, S.P. ve Ayvalı, H. (2022). İbn Sina eczanesinde şifanın kaynağı; yemek reçeteleri. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 5(1), 300-311.
- Töret, A.B. (2017). Türk halk mutfağı ekseninde beslenme alışkanlıklarının bozuk işlevleri üzerine bir değerlendirme. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 26-37.
- Trépanier, N. (2008). 14. yüzyıl Anadolu'sunda yemek kültürü. A. Bilgin ve Ö. Samancı (Ed.). *Türk mutfağı* içinde. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Türkoğlu, H. ve Kozak, M.A. (2015). Türk mutfağına gurmelerin rollerine yönelik algılamalar. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 26(2), 207-220.
- Yar, H. S. (2008). *Osmanlı sarayında mutfak kültürü ve sofraya gelenekleri*. Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Yerasimos, M. (2010). *500 yıllık Osmanlı mutfağı (5. Basım)*. İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- Yerasimos, M. (2011). *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi'nde yemek kültürü*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

YEŞİL PAZARLAMA FAALİYETLERİNİN TÜKETİCİLERİN MARKA İMAJI ALGILARI ÜZERİNE ETKİSİ

Yonca BAKIR*

Giriş

Hızla artan nüfus, sınırlı kaynaklar, sınırsız insan istek ve ihtiyaçlarının doğadaki kaynakların kullanımını arttırdığı ve dolayısıyla çevre tahribatına sebep olduğu düşünülmektedir. Bu tahribatların günümüzün en önemli problemlerinden birini oluşturması sebebiyle, işletmelerin ve tüketicilerin kaynakları israf etmeden toplumsal fayda sağlayacak bir şekilde kullanması sürdürülebilir bir çevre açısından oldukça önem taşımaktadır. Özellikle çevreci faaliyetlerde bulunan işletmelerin oluşturdukları yeşil stratejiler bu hususta yönlendirici birer faktör olarak düşünülmektedir. Bu işletmeler, hem tüketicilerin çevreye dair beklentilerini karşılamak, hem daha geniş tüketici kitlelerine ulaşmak hem de sürdürülebilir çevre bilinci oluşturma hususunda bir örnek teşkil etmektedirler.

Çevre sadece insanların içinde bulunduğu ve yaşamlarını idame ettirdikleri bir alan değil aynı zamanda işletmelere ekonomik fayda sağlayan bir kaynaktır. Üretimlerini çevreden elde edilen kaynaklar ile sağlayan işletmelerin, bu kaynakları üretimlerinde etkin ve verimli olarak kullanamaması; çevre kirliliğine, kaynakların yok olmasına ve hatta yeni kaynakların bulunamamasına sebep olmaktadır. Çevreye verilen bu zararların etkilerini en aza indirgeyebilmek adına tüketiciler ve işletmeler çevreye karşı daha duyarlı davranışlar göstermeye çalışmaktadırlar. Çevre bilincinin artmasıyla beraber, tüketiciler yaşam biçimlerini ve tüketim alışkanlıklarını çevreyi dikkate alarak yapmaya özen göstermektedirler. Tüketicilerin çevre konusundaki bu hassasiyetini dikkate alan ve sosyal sorumluluk anlayışına sahip olan işlet-

* Dr. Öğrencisi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Şanlıurfa/ Türkiye, yoncabakir27@gmail.com, Orcid ID: 0000-0002-8498-2050

meler üretim, yöntem ve süreçlerinde çevreye duyarlı faaliyetler göstermektedirler (Özkaya, 2010, s. 247). Ayrıca işletmeler, hangi sektörde yer alırsa alsın, çevre ile ilgili sorunlara duyarlı olmaksızın varlıklarını sürdürmeyeceklerini anlamışlardır. Bu sebeple işletmeler, çevresel kirliliği önlemek ve çevreye zarar veren atıkları azaltmak için piyasaya hem çevre dostu ürünler sürmeye hem de süreçlerinde çevre boyutunu uzun vadeli planlarına dâhil etmeye başlamışlardır. Tüm bunlar pazarlama çalışmalarını büyük ölçüde etkilediği için yeşil pazarlama adı altında birleşen ve pazarlama faaliyetlerinin oluşturulmasındaki her adımda çevreci etmenlerin de dikkate alınması ile oluşan bir anlayış gelişmiştir (Armağan ve Karatürk, 2014, s. 3).

Tüm bu sayılan faktörlere ek olarak işletmeler, bazı nedenlerin de etkisiyle yeşil pazarlama faaliyetlerini benimsemektedirler. Bunlar (Tiwari vd., 2011, s. 19):

- İşletmeler, yeşil pazarlamayı amaçlarına ulaşmak için kullanabilirler.
- Kaynakların sınırlı insan isteklerinin ise sınırsız oluşu, işletmelerin kaynakları israf etmeden verimli bir biçimde kullanması işletmenin amacına ulaşması için önemlidir. Bu sebeple yeşil pazarlama kaçınılmazdır.
- Hükümetlerin çevreci politikaları işletmeleri çevreye karşı sorumlu davranışlarda bulunmaya yönlendirmektedir.
- Rakip işletmelerin çevreci çalışmaları, işletmeleri pazarlama faaliyetlerini değiştirmeye yöneltmektedir.
- Atık tasfiyesi ile ilgili maliyetler ve malzeme kullanımındaki azalmalar işletmeleri davranışlarını değiştirmeye zorlamaktadır.
- Çevrenin korunması ile ilgili tüm dünyada tüketici ve tüketici grupları arasında artan bir ilgi vardır. Yapılan araştırmalar, tüketicilerin çevre konusunda endişeli olduğunu ve tüketim davranışlarını değiştirdiklerini göstermektedir. Bu da işletmeleri yeşil pazarlama faaliyetlerinde bulunmaya zorlamaktadır.

Tüm bu nedenlerin bir sonucu olarak sonraki nesillere yaşanabilecek sürdürülebilir bir çevre bırakmak amacıyla çevreye duyarlı mal ve hizmetlerin üretimini ve tüketimini konu alan ve büyüyen pazardan söz eden yeşil pazarlama kavramı ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada, yeşil pazarlama faaliyetlerinin tüketici marka imajı algısına etkisinin olup olmadığı ve demografik özellikleri itibarıyla farklılaşmış farklılaşmadığını belirlemek amaçlanmıştır. Bu amaçla çalışmanın ilk kısmında yeşil pazarlama ve marka imajı kavramları tanımlanmıştır. Metodoloji kıs-

mında ise, alan araştırması sonucu elde edilen analiz bilgilerine yer verilerek araştırmanın amacına uygun olarak geliştirilen hipotezler test edilmiştir. Yüz yüze anket tekniği kullanılarak 140 tüketici üzerinde bir saha çalışması yürütülmüştür. Elde edilen veriler SPSS programı ile test edilmiş ve yeşil pazarlama faaliyetlerinin tüketicilerin marka imajı algılarını pozitif yönde etkilediği ancak, tüketicilerin demografik özellikleri itibarıyla bir farklılaşma olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde yeşil pazarlama ve marka imajı ile ilgili yazın taraması yapılmış ve tanımlamalar yapılmıştır.

Yeşil Pazarlama

Yeşil pazarlama ilk kez, 1975'te Amerikan Pazarlama Derneği'nin düzenlemiş olduğu ekolojik pazarlama konulu seminerde tartışılmış ve tanımlanmıştır. Bu tanıma göre yeşil pazarlama kavramı, pazarlama faaliyetlerinin çevre kirliliği, enerji tüketimi ve diğer kaynakların tüketimi üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri ile ilgili yapılmış olan çalışmalardır (Erbaşlar, 2012, s. 95).

Günümüzde ise bu kavram hem tüketicinin hem de toplumun ihtiyaç ve isteklerini, sürdürülebilir bir biçimde belirleyen ve bu ihtiyaç ve isteklerin ne yönde olduğunu tahminde bulunan kapsamlı bir yönetim süreci olarak tanımlanmıştır. Bu nedenle yeşil pazarlama, tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarını tatmin etmeye ilişkin değişimlerin oluşturulması ve uygulanması için doğal çevreye verilen zararı minimum seviyeye indirmek amacıyla oluşturulmuş bir faaliyettir (Korucuk ve Çetin, 2019, s. 251). Jain ve Kaur (2004), çevresel pazarlama, ekolojik pazarlama ve sürdürülebilir pazarlama olarak da isimlendirilen yeşil pazarlamayı, organizasyonların çevreci ürünlerin tasarlanması, tutundurulması, fiyatlandırılması ve dağıtılması ile ilgili girişimleri olarak ifade etmişlerdir.

Çevrenin korunmasına dair pek çok ülkede tüketiciler arasında artan bir ilginin olduğu bilinmektedir. Dünya genelindeki kanıtlar, insanlığın çevre konusunda endişe duyduğunu ve davranışlarını değiştirdiğini göstermektedir. Bu endişe ve değişimin bir sonucu olarak, ekolojik ve sosyal yönden sorumlu mal ve hizmetlere ilişkin büyüyen pazardan söz eden yeşil pazarlama kavramı ortaya çıkmıştır (Mishra ve Sharma, 2014, s. 79). Birçok toplum yeşil pazarlamanın, sadece çevreci özelliklere sahip ürün ve hizmetlerin tanı-

tımı ya da reklamı anlamına geldiğini düşünmektedir. Geri dönüştürülebilir, ozon dostu, çevre dostu ve buna benzer terimler, tüketicilerin genellikle yeşil pazarlama ile ilişkilendirdiği kavramlardan bazılarıdır. Tüketicilerin yeşil pazarlamaya ilişkin görüşleri bu şekilde olsa da genel olarak yeşil pazarlama, tüketim mallarına, endüstriyel mallara ve hizmetlere uygulanabilen daha geniş bir çerçeveye sahiptir. Bu sebeple yeşil pazarlama, ürün modifikasyonu, üretim sürecinde yapılan değişimler, ambalajın değiştirilmesi ve reklam değişiklikleri de dâhil olmak üzere geniş bir faaliyeti içerir (Polonsky, 1994, s. 2).

Yeşil pazarlamanın temel bileşenleri olan stratejiler şu şekilde belirtilmiştir (Meler ve Ham, 2012, s. 137):

- Çevreye duyarlı pazar bölümleri yaratmak ve geliştirmek,
- En son düzenlenen çevresel gerekliliklere ve standartlara ilişkin tüm piyasa faaliyetlerini ve tüm ürün gruplarını sistematik bir şekilde izlemek, değerlendirmek ve denetlemek,
- Kaliteye yönelik stratejilerin, ürün ambalajlarının ve reklam faaliyetlerinin yeniden tanımlanması,
- Yeni çevre standartları oluşturarak yeni çevre girişimlerini başlatmak,
- Ürün etiketlemenin çevreci şekillerini benimsemektir.

Marka İmajı

Marka, bir ürün veya hizmetin tanımlanması ve bu ürün veya hizmetin diğerlerinden (rakiplerinden) ayırt edilmesine yarayan isim, terim, işaret, sembol, tasarım, şekil veya bunların toplamının birleşimi olarak tanımlanmaktadır (Odabaşı ve Oyman, 2007, s. 360). İmaj ise, bireyin aklında markayla ilgili olarak canlanan duygular ya da düşünceler biçiminde oluşan izlenimler şeklinde tanımlanmaktadır (Yükselen ve Güler, 2009, s. 22).

Marka imajı, tüketicilerin markaya ilişkin algısını ve duygularını ifade eden ve tüketicilerin davranışları üstünde etkisi olan marka denkleğinin temel itici gücüdür (Zhang, 2015, s. 58). Temeli psikolojiye dayanan marka imajı, tüketicilerin davranışlarını açıklamaya çalışan yeni bir “eski” psikolojik değişken şeklinde düşünülebilir (Hsieh ve Lindridge, 2005, s. 15). Hsieh ve Lindridge (2005) marka imajını, bir markayla ilgili olarak tüketicinin belleginde yer edinen algılar toplamı olarak ifade etmişlerdir. Bu algılar, markaya dair sembolik ve fonksiyonel algıları kapsamaktadır (Torlak, Doğan ve Özkara, 2014, s. 150). Yani marka imajı, tüketicinin hafızasında bir marka ile ilgili olan her şeyi içeren markanın “varlıkları ve yükümlülükleri” şeklinde tanımlanabilir (Sallam, 2014, s. 188).

Marka imajı, tüketici veya tüketici grubunun bir ürün veya hizmete gösterdiği hem duygusal hem de rasyonel bağdaştırmalar bütünüdür (Özdemir ve Karaca, 2009, s. 117; Yalçın ve Ene, 2013, s. 116). Marka imajı, ürün ve hizmetin tüketicide oluşturduğu duygusal ve estetik izlenimlerin toplamı şeklinde de tanımlanabilmektedir. Yani marka sahibinin, ürün veya hizmeti için oluşturduğu marka kimliğinin tüketiciler tarafından nasıl algılandığıyla ilgili bir kavramdır (Kurtoğlu ve Sönmez, 2016, s. 1129).

Marka sahibi için, pazarlama faaliyetlerindeki temel amaç ise, tüketicinin marka hakkındaki algısını ve tutumunu etkileyerek, tüketicinin belleğinde marka imajını oluşturmak ve tüketicileri markayı satın almaya yönlendirmektir (Zhang, 2015, s. 58).

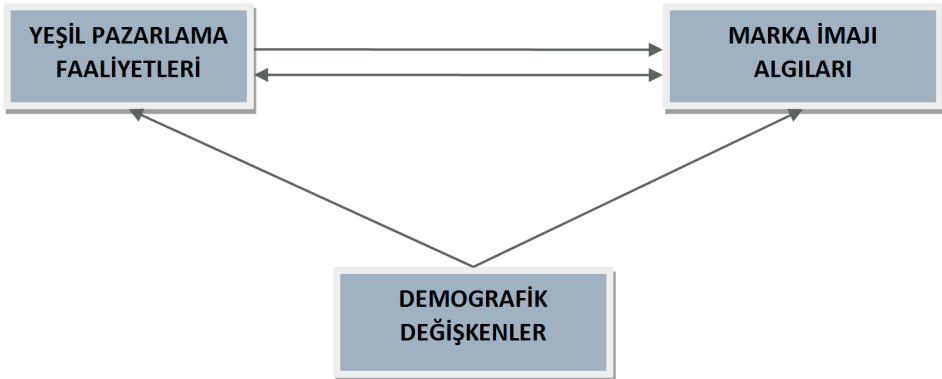
Söz konusu tanımlamalardan yola çıkarak; marka imajının, tüketicilerin marka hakkındaki algıları ve markaya ilişkin pazarlama girişimlerini yorumlamalarının sonucunda zihinlerinde oluşturdukları çağrışımlar olduğunu söylemek olanaklıdır. Tüketicilerin markaya yönelik tutum ve davranışları marka imajını oluşturabilmektedir (Başgöze ve Kazancı 2014, s. 32). Sonuç itibariyle marka imajı hem pazarlama hem de tüketici davranışına ilişkin araştırmalarda oldukça önemli bir kavram olarak kabul edilmektedir (Sallam, 2014, s. 188).

Araştırma Yöntemi

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, yeşil pazarlama faaliyetlerinin tüketicilerin marka imajı algılarına etki edip etmediğini ve demografik özellikleri itibariyle farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemektir.

Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Araştırmanın hipotezleri ise şu şekildedir:

H₁: Yeşil pazarlama faaliyetleri tüketicilerin marka imajı algılarını pozitif yönde etkilemektedir.

H₂: Yeşil pazarlama faaliyetleri ile tüketicilerin marka imajı algıları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₃: Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları cinsiyet itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H₄: Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları medeni durumları itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H₅: Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları yaşları itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H₆: Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları öğrenim durumları itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H₇: Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları gelir durumları itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

H₈: Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları meslek itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

Örneklem, Araç ve Yöntem

Yapılan araştırma çok değişkenli bir analiz olduğundan ve bu tarz analizlerde “ulaşılması gereken örneklem büyüklüğü bazı araştırmalarda şu aralıklarda olmalıdır” diye ifade edildiğinden (Bknz. Krejcie ve Morgan, 1970) bu çalışma için örneklem büyüklüğü olarak 384 katılımcı hedeflenmiştir. Fakat zaman ve maliyet kısıtlarından dolayı 140 katılımcıya ulaşılmış ve çalışmaya 140 denekten toplanan verilerle devam edilmiştir.

Çalışmada veri toplama yöntemi olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Kullanılan anket üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Ko vd. (2008) tarafından geliştirilen ve Özsaçmacı (2018) tarafından Türkçe 'ye çevrilen ve beş önermeden oluşan Yeşil Pazarlama Faaliyetleri Ölçeği yer almaktadır. İkinci bölümde Salinas ve Perez (2009) tarafından geliştirilen ve Dağ (2020) tarafından Türkçe' ye çevrilen ve sekiz önermeden oluşan Marka İmajı Ölçeği yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise katılımcıların demografik özelliklerine yönelik sorular yer almaktadır.

Çalışmada ilk olarak kullanılan Yeşil Pazarlama ve Marka İmajı Ölçeği için güvenilirlik analizi yapılmış ve Cronbach Alpha katsayılarına bakılmış-

tır. SPSS programı ile verilerin normal dağılıp dağılmadığını görmek için normallik analizi yapılmıştır. Verilerin normal dağılım göstermesinden dolayı parametrik testlerden regresyon analizi, korelasyon analizi, bağımsız örneklemeler için t-testi ve ANOVA testleri yapılmıştır.

Bulgular

Çalışmada kullanılan Yeşil Pazarlama ve Marka İmajı Ölçeği için güvenilirlik analizi ve normallik testi yapılmış ve Cronbach Alpha katsayılarına ve Skewness, Kurtosis değerlerine bakılmıştır. Ölçeklere uygulanan güvenilirlik analizi ve normallik testi sonuçları Tablo 1’de gösterilmiştir. Tablo 1’e göre Yeşil Pazarlama Ölçeğinin Cronbach’s Alpha değeri 0,878, Skewness değeri -,180, Kurtosis değeri -,270 olarak; Marka İmajı Ölçeğinin Cronbach’s Alpha değeri ise 0,921, Skewness değeri -,606, Kurtosis değeri ,296 olarak bulunmuştur. “Eğer; Cronbach Alpha değeri $.00 < \alpha < .40$ ölçek güvenilir değil, $.40 < \alpha < .60$ ölçeğin güvenilirliği düşük, $.60 < \alpha < .80$ ölçek oldukça güvenilir ve $.80 < \alpha < 1.00$ ölçek yüksek derecede güvenilirdir.” yorumu yapılmaktadır (Arslan ve Nur, 2018 s. 342; Küçük ve Nur, 2019 s. 1107; Nur vd., 2020, s. 16; Kaya vd., 2017, s. 45; Kaya, 2021, s. 286; Kaya, 2021, s. 452; Arslan ve Tanrıku, 2021, s. 11). Araştırmada kullanılan ölçeklerin yüksek derecede güvenilir olduğu görülmektedir. Ayrıca Skewness, Kurtosis değerlerinin istenilen düzeyde (Tabahnick ve Fidell, 2013) çıkmasından dolayı analizlere geçilmiş ve parametrik testler kullanılmıştır.

Tablo 1. Güvenirlilik Analizi Sonuçları

Ölçekler	Cronbach’s Alpha	Madde Sayısı	Skewness	Kurtosis
Yeşil Pazarlama Faaliyetleri	,878	5	-,180	-,270
Marka İmajı Algıları	,921	8	-,606	,296

Katılımcıları Betimleyici İstatistikler

Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler Tablo 2’de gösterilmiştir. Katılımcıların medeni durumlarına bakıldığında çoğunluğu %50,7’lik bir oranla bekâr ve ailesiyle yaşadığını ifade etmiştir. Katılımcıların yaş aralıklarına bakıldığında, %42,9’luk olan büyük bir kısmının 21-30 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Katılımcıların çoğunluğu %73,6 lık bir oran ile kadınlardan oluşmaktadır. Katılımcıların gelir durumuna bakıldığında, %37,9’luk kısmının gelirlerinin 1500 ve altı olduğu görülmektedir. Katılımcıların öğrenim durumuna bakıldığında %46,4 ’lük büyük bir kısmının üniversite mezu-

nu oldukları görülmektedir. Katılımcıların meslek durumlarına bakıldığında ise, %45,7 gibi büyük bir kısmının öğrenci olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Bilgileri

Medeni Durum	N	%	Cinsiyet	N	%
Bekar tek yaşıyor	12	8,6	Kadın	103	73,6
Bekar aileyle yaşıyor	71	50,7	Erkek	37	26,4
Evli ve çocuksuz	15	10,7	Toplam	140	100,0
Evli ve çocuklu	42	30,0	Gelir Durumu	N	%
Toplam	140	100,0	1500 ve altı	53	37,9
Yaş	N	%	1501-3000	21	15,0
20 ve altı	36	25,7	3001-4000	23	16,4
21-30	60	42,9	4001-5000	23	16,4
31-40	20	14,3	5001-6000	14	10,0
41-50	21	15,0	6001 ve üzeri	6	4,3
51 ve üzeri	3	2,1	Toplam	140	100,0
Toplam	140	100,0	Meslek	N	%
Eğitim Durumu	N	%	Çalışmıyor	26	18,6
İlköğretim	13	9,3	Öğrenci	64	45,7
Lise	39	27,9	Özel Sektör	17	12,1
Önlisans	14	10,0	Kamu Sektörü	29	20,7
Üniversite	65	46,4	Mavi Yaka	1	0,7
Lisansüstü (YL-Dr)	9	6,4	Beyaz Yaka	3	2,1
Toplam	140	100,0	Toplam	140	100,0

Hipotezlerin Test Edilmesi

H₁: Yeşil pazarlama faaliyetleri tüketicilerin marka imajı algularını pozitif yönde etkilemektedir.

Tablo 3. Yeşil Pazarlama Faaliyetlerinin Marka İmajına Etkisine İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Standardize Edilmemiş		Standardize Edilmiş	T	P	F	R²	ΔR²
	B	Standart Hata	Beta (β)					
Sabit	1,385	,215	,747	8,187	,000	174,500	,558	,555
Yeşil Pazarlama Faaliyetleri	,712	,054		13,210	,000			
Bağımlı Değişken: Marka İmajı								

Tablo 3'te yeşil pazarlama faaliyetlerinin marka imajına etkisinin incelendiği regresyon analizinin bulguları yer almaktadır. Tabloya göre yeşil pazarlama faaliyetlerinin marka imajına etkisini (P=0,000) ortaya koyan modelin anlamlı olduğu belirlenmiştir. Yeşil pazarlama faaliyetlerinin marka imajına

etkisi pozitif yönlü ve anlamlı olup ($\beta=0,712$; $p=0,000$), yeşil pazarlama faaliyetlerinin marka imajını pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Modelin ilişki katsayısı 0,747 olup açıklanan varyans toplam varyansın %55,8'dir. H_1 hipotezi desteklenmiştir.

H_2 : Yeşil pazarlama faaliyetleri ile tüketicilerin marka imajı algıları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Tablo 4. Yeşil Pazarlama Faaliyetleri ile Marka İmajı İlişikisine Dair Korelasyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	N	1	2
Yeşil Pazarlama Faal. (1)	140	1	,747**
Sig. (1-tailed)			,000
Marka İmajı (2)	140	,747**	1
Sig. (1-tailed)		,000	

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Çalışmada yer alan Yeşil Pazarlama Faaliyetleri ile marka imajı arasındaki ilişkiyi analiz etmek amacıyla korelasyon analizinden yararlanılmış olup bu doğrultuda pearson korelasyon katsayısından faydalanılmıştır. Söz konusu değişkenlere ait sonuçlar Tablo 4'te görülmektedir. Tablo 4'e göre, Yeşil Pazarlama Faaliyetleri ile Marka İmajı arasındaki ilişkide sig. (p) değeri ,000'dır. p değerinin 0,05 değerinden küçük olmasından dolayı iki değişken arasında anlamlı bir ilişki olduğu; r değerinin de ,747** olmasından dolayı değişkenler arasında pozitif yönde ve yüksek düzeyde bir ilişki olduğu belirlenmiştir (r =Korelasyon Katsayısı). H_2 hipotezi desteklenmiştir.

H_3 : Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları cinsiyet itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

Tablo 5. Cinsiyet İtibariyle t-Testi Sonuçları

	Cinsiyet	N	Ort.	ss.	T	Sig.
Yeşil Pazarlama Faaliyetleri	Kadın	103	2,9631	1,05635	-,191	,835
	Erkek	37	3,0000	,86667		
Marka İmajı	Kadın	103	3,4745	1,04734	-,596	,552
	Erkek	37	3,5845	,66409		

Tablo 5'te cinsiyet itibariyle katılımcıların yanıtlarında farklılaşma olup olmadığına dair t-testi sonuçları yer almaktadır. Tabloya göre katılımcıların cinsiyetleri itibariyle yeşil pazarlama faaliyeti algıları ve marka imajı algılarında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. H_3 hipotezi reddedilmiştir.

H_4 : Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları medeni durumları itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

Tablo 6. Medeni Durum İtibariyle ANOVA Sonuçları

		N	Ort.	F	Sig.
Yeşil Pazarlama Faaliyetleri	Bekâr, tek yaşıyor	12	2,9000	,445	,721
	Bekâr aileyle yaşıyor.	71	3,0620		
	Evli ve çocuksuz	15	2,7733		
	Evli ve çocuklu	42	2,9143		
Marka İmajı	Bekâr, tek yaşıyor	12	3,5833	0,77	,973
	Bekâr aileyle yaşıyor.	71	3,5106		
	Evli ve çocuksuz	15	3,4083		
	Evli ve çocuklu	42	3,5030		

Tablo 6’da medeni durumları itibariyle katılımcıların yanıtlarında farklılaşma olup olmadığına dair ANOVA sonuçları yer almaktadır. Tabloya göre, medeni durum itibariyle katılımcıların yeşil pazarlama faaliyeti algıları ve marka imajı algılarında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. H_4 hipotezi reddedilmiştir.

H_5 : Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları yaşları itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

Tablo 7. Yaş İtibariyle ANOVA Sonuçları

		N	Ort.	F	Sig.
Yeşil Pazarlama Faaliyetleri	20 ve altı	36	3,2000	1,247	,294
	21-30	60	2,8000		
	31-40	20	2,8600		
	41-50	21	3,2000		
	51 ve üzeri	3	2,8667		
Marka İmajı	20 ve altı	36	3,5972	,788	,535
	21-30	60	3,4521		
	31-40	20	3,2500		
	41-50	21	3,7381		
	51 ve üzeri	3	3,4583		

Tablo 7’de yaş itibariyle katılımcıların yanıtlarında farklılaşma olup olmadığına dair ANOVA sonuçları yer almaktadır. Tabloya göre, katılımcıların yaş itibariyle yeşil pazarlama faaliyeti algıları ve marka imajı algılarında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. H_5 hipotezi reddedilmiştir.

H_6 : Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları öğrenim durumları itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

Tablo 8. Öğrenim Durumu İtibariyle ANOVA Sonuçları

		N	Ort.	F	Sig.
Yeşil Pazarlama Faaliyetleri	İlköğretim	13	3,2308	,422	,793
	Lise	39	2,9795		
	Ön lisans	14	2,9143		
	Lisans	65	2,8985		
	Lisansüstü	9	3,2000		
Marka İmajı	İlköğretim	13	3,7115	,949	,438
	Lise	39	3,4199		
	Ön lisans	14	3,6071		
	Lisans	65	3,4231		
	Lisansüstü	9	3,9861		

Tablo 8’de öğrenim durumları itibariyle katılımcıların yanıtlarında farklılaşma olup olmadığına dair ANOVA sonuçları yer almaktadır. Tabloya göre, öğrenim durumu itibariyle katılımcıların yeşil pazarlama faaliyeti algıları ve marka imajı algılarında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. H_0 hipotezi reddedilmiştir.

H_7 : Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları gelir durumları itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

Tablo 9. Gelir İtibariyle ANOVA Sonuçları

		N	Mean	F	Sig.
Yeşil Pazarlama Faaliyetleri	1500 ve altı	53	2,8113	,283	,767
	1501-3000	21	3,1714		
	3001-4000	23	3,6810		
	4001-5000	23	3,0000		
	5001-6000	14	3,0571		
	6000 ve üzeri	6	3,1667		
Marka İmajı	1500 ve altı	53	3,2241	1,549	,174
	1501-3000	21	3,6845		
	3001-4000	23	3,6304		
	4001-5000	23	3,6087		
	5001-6000	14	2,7857		
	6000 ve üzeri	6	3,7917		

Tablo 9’da gelir itibariyle katılımcıların yanıtlarında farklılaşma olup olmadığına dair ANOVA sonuçları yer almaktadır. Tabloya göre, gelir itibariyle katılımcıların yeşil pazarlama faaliyeti algıları ve marka imajı algılarında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. H_7 hipotezi reddedilmiştir.

H_8 : Katılımcıların yeşil pazarlama faaliyetleri ve marka imajı algıları meslek itibariyle gruplar arasında anlamlı olarak farklılaşmaktadır.

Tablo 10. Meslek İtibariyle ANOVA Sonuçları

		N	Ort.	F	Sig
Yeşil Pazarlama Faaliyetleri	Çalışmıyor	26	2,9154	,483	,788
	Öğrenci	64	2,9156		
	Özel Sektör	17	2,9647		
	Kamu Sektörü	29	3,2069		
	Mavi Yaka	1	2,4000		
	Beyaz Yaka	3	2,6667		
Marka İmajı	Çalışmıyor	26	3,4423	,793	,557
	Öğrenci	64	3,3750		
	Özel Sektör	17	3,7500		
	Kamu Sektörü	29	3,6810		
	Mavi Yaka	1	3,0000		
	Beyaz Yaka	3	3,8333		

Tablo 10'da gelir itibariyle katılımcıların yanıtlarında farklılaşma olup olmadığına dair ANOVA sonuçları yer almaktadır. Tabloya göre, meslek itibariyle katılımcıların yeşil pazarlama faaliyeti algıları ve marka imajı algılarında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir. H_0 hipotezi reddedilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Hızla gelişen teknoloji, artan nüfus oranı, değişen tüketici istek ve ihtiyaçları doğal kaynaklarımızın bir sonunun olduğunu unutturarak, bilinçsizce kullanmamıza sebep olmakta ve ardından onarılması güç, büyük çevre tahribatlarını meydana getirmektedir. İşletmeler, tüketici isteklerine ve ihtiyaçlarına cevap vermek adına devamlı bir şekilde yeni ürünler üretmeye çalışmaktadırlar. Fakat bu durum yenilenemeyen kaynakların giderek yok olmasına neden olmaktadır.

Bu sorunların her geçen gün artarak devam etmesi, çevreye duyarlı kurum ve kuruluşları harekete geçirmiş ve çevre konusu sosyal sorumluluk kapsamında değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu sosyal sorumluluk projeleri tüketicileri, çevreye karşı daha duyarlı hale getirerek yeşil pazarlama faaliyetlerine katılmaya teşvik etmiştir. Tüketiciler, satın alma işlemini gerçekleştirirken ürünlerin çevreci özelliklerine daha fazla dikkate almaya başlamış ve çevreye duyarlı markaların ürünlerini tercihleri arasına eklemiştir.

Bu çalışmada yeşil pazarlama faaliyetlerinin tüketicilerin marka imajı algısına etkilerine ve demografik özellikleri itibariyle farklılaşma olup olmadığına bakılmış ve sonuçlar aşağıda açıklanmıştır.

Araştırmada veri toplama amacıyla 5 maddelik yeşil pazarlama anketi; 8 maddelik marka imajı anketi; 6 maddelik ise kişisel bilgiler anketi kullanılmıştır. Anketler beşli likert ölçeğinde oluşturulmuş; maddeleri “kesinlikle katılmıyorum” dan, “kesinlikle katılıyorum” a kadar sıralanmıştır. Anketler nihai uygulama öncesi iç tutarlılık analizine tabii tutulmuş ve güvenilirlik analizi (Cronbach’s Alpha) yeşil pazarlama için 0,878; marka imajı için ise 0,921 olarak ölçülmüştür. Verilerin normal dağılıp dağılmadığını görmek için normallik analizi yapılmış ve normallik testi sonucu yeşil pazarlama ölçeğinin Skewness değeri -,180, Kurtosis değeri -,270 olarak; marka imajı ölçeğinin ise, Skewness değeri -,606, Kurtosis değeri ,296 olarak bulunmuştur. Verilerin normal dağılım göstermesinden dolayı parametrik testlerden regresyon analizi, korelasyon analizi, bağımsız örneklem için t-testi ve ANOVA testleri yapılmıştır. Anketlerin uygulanması sonucunda verilen veriler elektronik ortamda kayıt altına alınarak, ilgili istatistiksel teknikler ile analiz edilmiş ve ulaşılan bulgular yorumlanmıştır.

Yapılan analizler sonucunda yeşil pazarlama faaliyetlerinin tüketicilerin marka imajı algılarına pozitif yönde etki ettiği saptanmıştır. Bulgumuz literatürde yapılan benzer bazı çalışmalarla uyumluluk göstermektedir. Tariq, Alshurideh, Akour, Al-Hawary ve Kurdi (2022), marka geliştirmede yeşil pazarlamanın rolünü incelemişler ve yeşil pazarlamanın marka geliştirme konusunda istatistiksel olarak önemli olduğunu ortaya koymuşlardır. Pranata ve Ekasasi (2022), yeşil pazarlama ve yeşil marka imajının tüketicilerin yeşil memnuniyetine etkisi incelenmiş olup, tüketicilerin yeşil memnuniyetleri üzerinde yeşil pazarlamanın ve yeşil marka imajının olumlu etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Boz vd. (2020) “Yeşil Pazarlama Faaliyetlerinin Tüketiciler Üzerindeki Etkileri” konulu çalışmalarında tüketicilerin çevre duyarlılığı, yeşil pazarlama ve tüketici satın alma kararı arasındaki ilişkiyi incelemiş ve yeşil pazarlama ile tüketici satın alma kararı arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki olduğunu tespit etmiştir. Arslan ve Göğçe (2013), üniversite öğrencilerinin çevre dostu ürün kullanma eğilimlerini yeşil pazarlama çerçevesinde inceledikleri çalışmalarında, üniversite öğrencilerinin çevre dostu ürünler kullanmaya duyarlı oldukları sonucunu elde etmişlerdir. Sewwandi ve Dinesha (2022) yeşil pazarlama araçlarının yeşil ürün satın alma davranışı üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında, yeşil pazarlama araçlarının yeşil ürün satın alma davranışını olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Haq, Adnan ve Ali (2021), yeşil pazarlama uygulamalarının tüketici satın alma davranışı üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında, yeşil pazarlama uygulamalarının (yeşil reklamlar, eko-etiketleme, yeşil-mar-

kalama), çevre bilinci ve tüketici satın alma davranışı üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Berk ve Celep (2020) “Konaklama İşletmelerinde Yeşil Pazarlama Faaliyetlerinin Tüketicilerin Satın Alma Davranışlarına Etkisi” ne bakmış ve yeşil pazarlama faaliyetlerinin tüketicilerin satın alma davranışı üzerine pozitif bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çabuk ve Nakıboğlu (2003) ise “Çevreci Pazarlama ve Tüketicilerin Çevreci Tutumlarının Satın Alma Davranışlarına Etkileri” ile ilgili yapmış oldukları çalışmada yüksek çevreci hassasiyete sahip tüketicilerin, çevreci satın alma davranışlarının düzeyinin de yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Araştırma bulgularımıza ve literatürdeki çalışmaların sonuçlarına bakarak, yeşil (çevreci) pazarlama faaliyetlerinde bulunan ve çevreci davranışlar sergileyen işletmelerin markalarının ve ürünlerinin tüketicilerin zihninde iyi marka ve doğru ürün özelliği taşıdığını söylemek mümkündür.

Araştırmaya katılan 140 katılımcının demografik özelliklerine bakıldığında büyük çoğunluğunun %50,7 ile bekâr ve ailesiyle yaşayan, %42,9 ile 21-30 yaş aralığında, %73,6 ile kadın, %37,9 ile 1500 ve altı gelirinin olduğu, %46,4 ile üniversite mezunu ve %45,7 ile öğrenci olduğu görülmektedir. Demografik analiz sonuçları incelendiğinde ise, araştırmaya katılan tüketicilerin cinsiyetleri, medeni durumları, yaşları, eğitim durumları, gelirleri ve meslekleri itibarıyla yeşil pazarlama faaliyeti algıları ve marka imajı algılarında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir.

Sonuç itibarıyla bu çalışma, işletmelerdeki yeşil pazarlama faaliyetlerinin tüketici marka imajı algılarına etkisini göstermek adına önem taşımaktadır. Konuyla ilgili gelecekteki çalışmalar için daha geniş çaplı örnek kütlelere uygulanması gerekliliği düşünülmektedir. Özellikle, çevre ile etkileşimde olan ürün ve ürün gruplarının araştırmaya dâhil edilmesi alan yazının ilerlemesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Armağan, E. ve Karatürk, H. E. (2014). Yeşil pazarlama faaliyetleri çerçevesinde Aydın bölgesindeki tüketicilerin çevreye duyarlı ürünleri kullanma eğilimlerini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 6(1), 1-17.
- Arslan, B. ve Göğçe, H. (2013). In the framework of green marketing activities: a study to determine the tendencies of university students towards using environment-friendly products. *International Journal of Information Technology*, 19, 16-27.
- Arslan, B. ve Nur, E. (2018). Teknolojinin yeni çocuğu: k kuşağı. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 329-347.
- Arslan, B. ve Tanrıkulu, E. (2021). The effect of consumers' online perceived risk levels on online impulsive buying behavior. *Journal of Strategic Research in Social Science*, 7 (1), 1-22.
- Başgöze, P. ve Kazancı, Ş. (2014). Ürün yerleştirme ve reklama ilişkin tutumların satın alma eğilimi ve marka imajı üzerine etkileri. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(1), 29-54.
- Berk, O. N. ve Celep, E. (2020). Konaklama işletmelerinde yeşil pazarlama faaliyetlerinin tüketicilerin satın alma davranışlarına etkisi: Konya ili örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 44, 267-285.
- Boz, D., Duran, C. ve Başköy, S. (2020). Yeşil pazarlama faaliyetlerinin tüketiciler üzerindeki etkileri. *Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15(22), 1346-1372.
- Çabuk, S. ve Nakıboğlu, B. (2003). Çevreci pazarlama ve tüketicilerin çevreci tutumlarının satın alma davranışlarına etkileri ile ilgili bir uygulama. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12 (12), 39-54.
- Dağ, K. ve Durmaz, Y. (2020). Marka özgünlüğünün marka imajı ve marka tercihindeki ilişkisinde marka güveninin aracılık rolü. *Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(32), 4840-4874.
- Erbaşlar, G. (2012). Yeşil pazarlama. *Mesleki Bilimler Dergisi (MBD)*, 1(2), 94-101.
- Haq, F., Adnan, A. ve Ali, A. (2021). Influence of green marketing practice on consumer buying behavior: moderating persuasion of environmental awareness. *Journal of Managerial Sciences*, 15.
- Hsieh, M. H. ve Lindridge, A. (2005). Universal appeals with local specifications. *Journal of Product and Brand Management*.
- Jain, S. K. ve Kaur, G. (2004). Green marketing: an attitudinal and behavioural analysis of Indian consumers. *Global Business Review*, 5(2), 187-205.
- Kaya, K. (2021). Banka çalışanlarında işe yabancılaşma, iş doyumunu ve tükenmişlik arasındaki ilişki. *Opus Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(37), 4510-4534.
- Kaya, K. (2021). *Çalışanlarda iş doyumunu ve sanal kaytarma ilişkisi*. Pelin Mastar Özcan (Ed). İktisadi ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar III içinde (s. 261-298). İstanbul: Eğitim Yayınevi.

- Kaya, K., Küçük, F. ve Arslan, B. (2017). *Eğitimcilerde tükenmişlik sendromu ve kurumsal bağlılık*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Ko, E., Taylor, C. R., Wagner, U. ve Ji, H. (2008). Relationship among CEO image, corporate image and employment brand value in fashion industry. *Journal of Global Academy of Marketing Science*, 18(4), 307-331.
- Korucuk, N. ve Çetin, F. A. (2019). Yeşil pazarlama bağlamında yeşil ürünlere ilişkin tüketici satın alma davranışı; Kafkas Üniversitesi örneği. *Kafkas University, Faculty of Economics and Administrative Sciences Journal*, 10(19), 250-289.
- Krejcie, R. V. ve Morgan, D. W. (1970). Determining sample size for research activities. *Educational and Psychological Measurement*, 30(3), 607-610.
- Kurtoğlu, R. ve Sönmez, A. T. (2016). Marka imajı ve marka faydasının marka sadakati ve pozitif ağızdan ağıza iletişim (wom) üzerindeki etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(4), 1127-1138.
- Küçük, F. ve Nur, E. (2019). Sanal kayıtarma davranışları ile iş verimliliği arasındaki ilişki: Harran Üniversitesi'nde çalışan akademik ve idari personel üzerine bir araştırma. *Journal of International Social Research*, 12(66), 1102- 1116.
- Meler, M. ve Ham, M. (2012). Green marketing for green tourism. In *Faculty of Tourism and Hospitality Management in Opatija. Biennial International Congress. Tourism & Hospitality Industry. University of Rijeka, Faculty of Tourism & Hospitality Management*. 130-139.
- Mishra, P. ve Sharma, P. (2014). Green marketing: challenges and opportunities for business. *BVIMR Management Edge*, 7(1).
- Nur, E., Arslan, B. ve Küçük, F. (2020). *Sanal kayıtarma davranışları ile çevrimiçi satın alma davranışları arasındaki ilişki: kadın sağlık çalışanlar üzerine ampirik bir çalışma*. Hatice Aztimur ve Baran Arslan (Ed). Teknoloji ve... içinde (s. 1-26). Sra Academic Publishing, Lithuania.
- Odabaşı, Y. ve Oyman, M. (2007). *Pazarlama iletişimi yönetimi*. 7. Baskı, İstanbul: Mediacat Yayınları.
- Özdemir, Ş. ve Karaca, Y. (2009). Kent markası ve marka imajının ölçümü: Afyonkarahisar kenti imajı üzerine bir araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 11(2), 113-134.
- Özkaya, B. (2010). İşletmelerin sosyal sorumluluk anlayışının uzantısı olarak yeşil pazarlama bağlamında yeşil reklamlar-Green advertisements in the context of green marketing as an extension of the social responsibility understanding of companies. *Öneri Dergisi*, 9(34), 247-258.
- Özsaçmacı, B. (2018). Yeşil pazarlama faaliyetlerinin yeşil marka farkındalığı ve tüketici satın alma niyeti üzerindeki aracılık etkisi. *Business and Economics Research Journal*, 9(4), 945-960.
- Polonsky, M. J. (1994). An introduction to green marketing. *Electronic Green Journal*, 1(2).

- Pranata, Y. ve Ekasasi, S. R. (2022). The influence of green marketing and green brand image green satisfaction Starbucks Yogyakarta. *Cakrawangsa Bisnis: Jurnal Ilmiah Mahasiswa*, 3(1).
- Salinas, E. M. ve Perez, J. M. P. (2009). Modeling the brand extensions influence on brand image. *Journal of Business Research*, 62, 50–60.
- Sallam, M. A. (2014). The effects of brand image and brand identification on brand love and purchase decision making: the role of wom. *International Business Research*, 7(10), 187.
- Sewwandi, J. P. N. ve Dinesha, P. K. C. (2022). The impact of green marketing tools on green product purchase behavior: the moderation effect of consumer demographics. *Asian Journal Of Marketing Management*, 1(01).
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2013). Using multivariate statistics. Boston, Bearson.
- Tariq, E., Alshurideh, M., Akour, I., Al-Hawary S. ve Kurdi, B. (2022). The role of digital marketing, CSR policy and green marketing in brand development. *International Journal of Data and Network Science*, 6(3), 995-1004.
- Tiwari, S., Tripathi, D. M., Srivastava, U. ve Yadav, P. K. (2011). Green marketing-emerging dimensions. *Journal of Business Excellence*, 2(1), 18.
- Torlak, Ö., Doğan, V. ve Özkara, B. Y. (2014). Marka farkındalığı, marka imajı, markadan etkilenme ve markaya güvenin marka bağlılığı üzerindeki görece etkilerinin incelenmesi: Turkcell örneği. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 9(1), 147-161.
- Yalçın, A. ve Ene, S. (2013). Online ortamda kurumsal marka imajının marka sadakati ile ilişkisi üzerine bir araştırma. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, 34(11), 113-134.
- Yükselen, C. ve Güler, G. E. (2009). *Antakya marka kent görüş ve öneriler*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Zhang, Y. (2015). The impact of brand image on consumer behavior: a literature review. *Open Journal of Business and Management*, 3(01), 58.

TÜRKİYE’DE YAPILMIŞ “YEŞİL LOJİSTİK” ÇALIŞMALARINA GENEL BİR BAKIŞ

Furkan DEMİRTAŞ*

Mehmet Ragıp GÖRGÜN**

Giriş

Günümüzde dünya her anlamıyla küreselleşmekte ve adeta küresel bir köy halini almaktadır. Küreselleşme her alanda kendini gösterirken üretim ve tüketim de kaçınılmaz olarak pastadan payını almaktadır. Üretimin küreselleşmesi ile bir ürünün üretilmesi için gerekli olan bileşenlerin neredeyse tamamı farklı coğrafyalardan alınıp ürünün ortaya çıkarılacağı yere getirilmektedir. Yine küreselleşme süreci, daha yüksek kar hedefi ile hareket eden sermayenin emek faktörünün ucuz olduğu lokasyonlara yönelmesine neden olmuş, bu durum dağıtım noktalarını da yeniden belirlemiştir. Küreselleşmenin etkisi tüketici tercihlerini de yeniden belirlemiş ve böylece küresel markalar yerel pazarlara ulaşarak yerel ürünlere rakip olmuşlardır. Bunun yanı sıra tüketiciler dünyanın neresinde üretildiği fark etmeksizin neredeyse bütün ürünlerle tanışabilmekte ve bunları talep etmesi durumunda ürünlerin kendisine ulaştırılmasını beklemektedir. Üretim ve tüketimde yaşanan bu değişikliklerle beraber lojistiğin gün geçtikçe önem kazanmasını sağlayan bazı gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerden bazıları; İkinci Dünya Savaşı sonrası lojistiğin öneminin anlaşılması, dünya ticaretinin serbestleştirilmesi çalışmaları, navlun fiyatlarının ölçek ekonomileri nedeniyle yıllar içerisindeki aşağı doğru eğilimi, işletmelerin lojistiği önemli bir maliyet kalemi olarak görmesi sonrası optimizasyon çalışmaları, tedarik zinciri yaklaşımını işletmelerin benimsemesi, tam zamanında üretim gibi stratejilerde lojistiğin

* Ar. Gör. Harran Üniversitesi Siverek Uygulamalı Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü fdemirtas@harran.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-6069-4919

** Doç. Dr. Harran Üniversitesi Siverek Uygulamalı Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, mehmetgorgun@harran.edu.tr ORCID ID:0000-0003-1618-3844

oynadığı önemli rol, stok kontrolü, ambalajlama etiketleme, malzeme planlaması, dağıtım optimizasyonu gibi lojistik faaliyetlerin gün geçtikçe önem kazanması olarak sıralanabilir. Ancak sanayi devrimi sonrası üretimdeki çok büyük ölçek artışları ve bir kısmı lojistiğin gelişmesine de katkı sağlayan bir dizi olay ve dolayısıyla lojistik faaliyetlerdeki artış, insanoğlunun çevreye verdiği zararı telafi edilemez boyutlara taşımaktadır. Ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında çevre kirliliğine sebep olan faktörlerin belirlenmesi oldukça önemlidir (Çitil, 2022, s.151). Bu nedenle uluslar birçok anlaşmaya taraf olarak çevrenin korunmasını sağlamaya çalışmakta ve işletmeleri de sürdürülebilir iş süreçlerine zorlamaktadır. Üretimde sürdürülebilirlik adına yapılan birçok uygulamayla (yenilenebilir enerji kullanımı, geri dönüştürülebilir ürünlerin kullanımı, çevre dostu üretim süreçleri vs.) beraber lojistikte yeşil çabalar gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Literatürde yeşil lojistik olarak adlandırılan sürdürülebilirliği ön plana çıkaran lojistik uygulamaları gün geçtikçe hem akademik hem sektörel anlamda önem kazanmaktadır. Yeşil lojistik, işletmelerin geleneksel ekonomik çabalarına ek olarak, çevresel ve sosyal duyarlılıkların dikkate alınarak, sürdürülebilir bir şekilde üretim ve dağıtım yapmaları olarak tanımlanabilir (Erturgut, 2021, s. 233). İşletmeler yeşil lojistik uygulamaları ile hem çevre dostu olma kimliği kazanmakta hem de literatürde karşılaşılan bazı çalışmalara göre maliyetlerini azaltmaktadırlar (Zhu ve Sarkis, 2004; Chan vd., 2010; Ye vd., 2013). Yeşil lojistiğin her geçen gün daha çok önem kazanması sebebiyle dünyada ve Türkiye’de bu konuyla ilgili birçok çalışma yapılmaktadır. Bu çalışmanın amacı yalnızca Türkiye’de yapılmış yeşil lojistik ile ilgili çalışmaları belgesel tarama yöntemi ile ortaya çıkarmaktır. Google Akademik, Researchgate arama motorlarında ve Harran Üniversitesi arama motoru olan “Piri Keşif Aracı” ile “yeşil lojistik” anahtar kelimesi ile ulaşılabilen ve yazarın çalışma kapsamına almayı değerlendirdiği makaleler, çalışma içerisinde bir tablo halinde gösterilecek ve çalışmaların yazarları, adı, amacı ve sonuçları hakkında bilgi verilecektir. Çalışmanın, Türkiye’deki çalışmalar olarak sınırlandırılmasının sebebi, Türkçe literatürdeki, yeni bir çalışma alanı olmasına rağmen, yeşil lojistik alanındaki zenginliğe dikkat çekilmesi ve bu zenginliğe rağmen literatürdeki boşlukların tespitine yardımcı olmak istenmesidir. Türkçe çalışma yapmak isteyen araştırmacılar bu çalışmada literatüre hâkim olabilecek ve kendi çalışmalarına ışık tutma aracı olarak bu çalışmayı kullanabilecektir.

Lojistik Kavramı

Lojistik kavramı günümüze kadar birçok farklı şekilde tanımlanmıştır. En yalın tanımıyla lojistik, mal ve hizmetlerin etkili bir şekilde akışının sağlanmasıdır. Tedarik zinciri yönetimine ve lojistiğe en fazla katkı sağlayan bilim insanlarından biri olan Donald Bowersox (1974) lojistiği daha kapsamlı bir şekilde şöyle tanımlamıştır; Lojistik ilk kaynak noktasından son tüketiciye kadar bilgi ve malzeme akışının güvenli ve başarılı bir şekilde sağlanmasıdır (Erturgut, 2021, s.2). Ancak literatürde karşılaşılabilecek en kapsamlı tanım bu değildir. Tedarik Zinciri Yönetimi Profesyonelleri Konseyi (Council of Supply Chain Management Professionals-CSCMP) eski adıyla Lojistik Yönetimi Konseyi (Council of Logistics Management) tarafından lojistiğin çok daha kapsamlı bir tanımı ise şöyle yapılmıştır: *“Lojistik, müşterilerin ihtiyaç duyduğu ürün ve hizmetleri karşılamak amacıyla ürün, hizmet ve bilginin, üretim noktasından başlayarak tüketim noktasına kadar etkin, verimli akışı ve depolanmasının planlandığı, yürütüldüğü ve kontrol edildiği tedarik zincirinin bir parçasıdır”* (Long, 2019, s. 3-4). Burada sıralanan ve literatürde bulunan diğer tanımların ortak noktaları göz önünde bulundurularak yapılabilecek bir diğer tanım ise şöyledir, *“İhtiyaç duyulan tüm hammadde, malzeme, ürün, teçhizat veya bilginin, üretim noktasından tüketim noktasına istenilen zamanda ve miktarda akışını sağlamak için; tedarik, depolama, yükleme, dağıtım, teslimat vs. faaliyetlerinin etkin ve verimli bir şekilde gerçekleştirilmesi sürecine lojistik denir.”* (Bakan ve Şekkel, 2017, s. 2).

Lojistiğin Önemi

Lojistik, direkt olarak kendi içerisinde, özgün uygulamalara, tedarik zincirine, müşteri zinciri gibi yapılara sahip olsa da esas olarak diğer bütün sektörler için bir altyapı oluşturan, diğer sektörlerin işleyişini gerçekleştiren, kolaylaştıran ve katkı sağlayan bir yan sektör konumundadır. Böyle bakıldığında lojistik, hizmet üretmekte, katma değer oluşturmakta ve istihdam alanı açarken yan sanayisi ile farklı sektörlerle iş alanı açmakta ve bu yolla da ekonomiye önemli katkılar sağlamaktadır. Bir yan sektör olarak değerlendirildiğinde ise tüm sektörler için tedarik ve dağıtım gibi hizmetler sunmakta ve böylece bir ekonomideki bütün süreçlere doğrudan veya dolaylı etki etmektedir (Küçük, 2021, s. 45-46). Bu bağlamda bakıldığında lojistiğin önemi daha net görülebilmektedir.

Lojistik kavramıyla ilgili tanımlamalara bakıldığında vurgu yapılan en önemli nokta *“akış”* olarak karşımıza çıkmaktadır. İşletmelerin ihtiyaç duy-

duğu hareket kabiliyetini sağlamada en önemli faaliyet olarak karşımıza lojistik çıkmaktadır. Lojistik olmaksızın, mal ve hizmetler hareket ettirilemez ve teslimatlar yapılamaz (Erturgut, 2021, s. 3). Tabii ki burada tamamen lojistik faaliyetlerin olmayışından söz etmek mümkün değil ancak lojistik faaliyetlerin etkin, etkili ve verimli bir şekilde yürütülemediği bir durumda hareketin ve teslimatların başarısız, maliyetli, istenilen düzeyde olmadan gerçekleşeceği vurgusu yapılmaktadır. Böyle bir durumda ise hangi sektör söz konusu olursa olsun etkin ve etkili bir iş akışından ve işletmelerin başarılı olmasından söz edilemez. Böylece ekonomik anlamda hem kendi bünyesine hem de faaliyet yürüttüğü ülke ekonomisine katkı sağlayamayacak ve zarar verecektir.

Küçük (2021) lojistiğin mikro düzeyde faydalarının yanı sıra ülke ekonomisine kattığı değerleri şöyle sıralamıştır:

- Ülke pazarına olan güvenirliliği artırması
- Lojistik faaliyetlerin yürütüleceği alternatif yollar ve rotalar arasında ilgili ülkenin değerlendirilmeye alınması
- Teslimat zamanı ve teslimat süresini müşterilerin beklentilerini karşılayacak düzeye getirebilmesi
- Birim maliyetlerini azaltarak rekabet avantajı sağlaması ve dolaylı olarak da müşteri tatmini sağlaması
- Doğru yürütölen lojistik süreçleri ile uluslararası ticarete ve turizmde rekabet avantajı sağlayarak ilgili sektörlerin gelişimini sağlamak ve döviz girişleri ile dış ödemeler dengesine katkı sağlamak.

Genel bir değerlendirmede bulunulacak olursa; lojistik faaliyetlerin verimli şekilde yürütölmesi, faaliyette bulunan işletmeye ve dolayısıyla ilgili sektör ve ülkeye büyük avantajlar sağlamakta ve uluslararası ticarete rekabet avantajı kazandırmaktadır.

Yeşil Lojistik

Dünyada yaşanan bazı makro olaylar (sanayi devrimi, ikinci dünya savaşı, küreselleşme, ticaretin serbestleştirilmesi vs.) üretimi ve tüketimi gün geçtikçe genişletmektedir. Üretim ve tüketimde yaşanan bu genişleme, küreselleşme, lojistikte yeni teknolojilerin (bkz. Lojistik 3.0, lojistik 4.0, lojistik 5.0) kullanılmaya başlanması, yeni kurulan lojistik ağları gibi faktörler uluslararası ticareti çok büyük boyutlara taşımıştır. Üretim ve tüketimin artması, doğal kaynakların tükenmesi endişesini beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla

doğayı serbest bir kaynak olarak kullanan üreticiler, üretim süreçlerini doğaya zarar vermeden çevresel, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik çerçevesinde yeniden düzenlemek zorunda kalmıştır. Üretimde yaşanan bu değişim lojistik sektöründe de görülmeye başlamıştır. Bu durum kaçınılmaz olarak gerçekleşmektedir çünkü diğer tüm sektörlerin tamamlayıcısı konumunda bulunan lojistik sektörü dünyadaki tüm CO2 salınımının %24'üne (Dündar ve Kolay, 2021, s.318) sebep olmaktadır. Bütün bu çevresel kaygıların ve baskıların yanı sıra sürdürülebilir lojistik uygulamalarının işletmelerin maliyetlerini azalttığıyla ilgili yapılan çalışmalar (Zhu ve Sarkis, 2004; Chan vd., 2010; Ye, vd., 2013) ve maliyetlerin azalacağı öngörüsü lojistik sektöründe sürdürülebilirliği gerekli kılacak bir diğer faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktada lojistik sektöründeki sürdürülebilirlik çabaları “yeşil lojistik” olarak kavramsallaştırılmıştır.

Yeşil lojistik, işletmelerin geleneksel ekonomik çabalarına ek olarak, çevresel ve sosyal duyarlılıkların dikkate alınarak, sürdürülebilir bir şekilde üretim ve dağıtım yapmaları olarak tanımlanabilir (Erturgut, 2021, s. 233). Daha kısa bir tanımla; geleneksel lojistik çabalarının tamamının çevreye duyarlı bir şekilde yürütülmesidir. Bir başka tanıma göre ise yeşil lojistik, çevresel özelliklerin lojistik faaliyetlere entegrasyonu ve lojistik faaliyetlerdeki karar alma süreçlerinin tamamında çevresel duyarlılıkların göz önünde bulundurulmasıdır (Dereli ve Aytaç, 2019, s.69).

Yeşil lojistik uygulamaları, lojistik faaliyetlerin icra edilirken çevre üzerindeki etkilerini en aza indirmeyi amaçlayan uygulamalardır. Yeşil lojistik uygulamaları kısa vadede maliyetleri artırıyor olsa da uzun vadede müşteri tatmini ve bağlılığı sağlayarak rekabet avantajı sağlar ve işletmelerin kârlılığını artırır (Eşmen vd. 2015, s. 89). Yeşil lojistik uygulamalarına, aşağıdaki uygulamalar örnek olarak verilebilir (Kaus, 2011, Gültaş ve Yücel, 2015, s. 77):

- Ürünlerin konsolidasyonu ile daha az sayıda ve daha büyük ölçekli taşımalar,
- Çevre dostu motorlara sahip araçların kullanımı (EURO 5 motorlu araçlar),
- Çevre dostu (verimli) dağıtım ağlarının kullanılması,
- Paketleme ve ambalajlamada geri dönüştürülebilir malzemelerin kullanımı,
- Araçlara gürültü ve ses önleyicilerin takılması,

- Toplu taşımalar için kullanılan biletlerin geri dönüştürülebilir malzemeden yapılması,
- Toplumun çevresel sürdürülebilirlik bilincinin artırılması,
- Bisikletli ulaşımın teşvik edilmesi,
- Sektördeki personelin bilinçlendirilmesi,
- Depolamada çevreye duyarlı tekniklerin geliştirilmesi (depo binalarının güneş ışığını (ihtiyaca göre) alacak veya almayacak şekilde tasarlanması, ulaşım hatlarına uzaklıklarının optimize edilmesi vs.),
- Tersine lojistik çabalarının artırılarak ürünlerin tekrar kullanımının veya onarımının sağlanması,
- Müşterilerin bilinçlendirilmesi,
- Karışimsız ürünlerin kullanılması,
- Personellerin bilinçlendirilmesi ve eğitilmesidir.

Görüldüğü gibi bu uygulamalar, aslında lojistik faaliyetlerin tamamen kapsadığı faaliyetlerdir. Yeşil lojistiğin amacı lojistik faaliyetlerin çevreye duyarlı şekilde yürütülmesidir.

Yöntem

Bu çalışma nitel araştırma yöntemlerinden belgesel tarama tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Türkçe literatürde yapılmış yeşil lojistik ile ilgili makalelerin derlenmesiyle ilgili alanda çalışanlar ve çalışmayı düşünenler için kısa bir özet oluşturmayı ve literatürdeki boşlukları saptayarak yapılabilecek çalışmalara ışık tutmayı amaçlamaktadır. Literatürdeki makalelere ulaşmak için, Google Akademik, Researchgate ve Harran Üniversitesinin dijital kütüphanesinin arama motoru olan "Piri Keşif Aracı" ile "yeşil lojistik" anahtar kelimesi aratılmış, karşılaşılan makalelerden çalışma kapsamına girenler değerlendirilerek bu çalışma için uygun olanlar saptanmış ve 18 adet çalışma araştırma kapsamına alınmıştır. Daha sonra bu çalışmalar yayınlanma tarihine göre sıralanarak aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Türkçe Literatürde Yeşil Lojistik İle İlgili Yapılmış Çalışmalar

Yazar(lar)	Çalışmanın Adı	Çalışmanın Amacı	Çalışmanın Sonucu
Çitil ve Görgün (2022)	Yeşil lojistiğin rekabetçilik üzerindeki etkisi: Gelişmekte olan ülkelere yönelik bir panel veri analizinden kanıtlar	Çalışmanın amacı, çalışma için seçilen gelişmekte olan ülkelerin yeşil lojistik performansları ile imalat sanayi ürünlerinin rekabet edilebilirliği arasındaki ilişkiyi incelemektir.	Yapılan analiz sonucunda, yeşil lojistik ile imalat sanayi ürünlerinin rekabet edilebilirliği arasında olumlu ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sonuca göre gelişmekte olan ülkelerin çevreye zarar vermeden rekabet avantajı elde edebilecekleri öngörülmüştür.
Kaysere ve Şahin (2022)	Sürdürülebilirlik bağlamında yeşil lojistik uygulamaları ve lojistik performansı arasındaki ilişki	Çalışmada lojistik firma personellerinin firmalarındaki yeşil lojistik uygulamaları ile lojistik performansı algılarının arasındaki ilişkinin ortaya konması amaçlanmıştır.	Çalışmanın sonuçları ülkelerin ve firmaların lojistik performanslarının yeşil lojistik uygulamaları ile artacağı gösterilmiştir ve yeşil lojistik uygulamalarının gelecek kuşaklara çevrenin ve kaynakların etkin şekilde aktarılacağı öngörülmüştür.
Akandere (2021)	Dijitalleşme düzeyi ve yeşil lojistik uygulamaların lojistik performansa etkisi	Makalenin amacı, dijitalleşme düzeyinin etkisi ile yeşil lojistik uygulamalarının Türkiye'deki lojistik firmaların lojistik performansa etkisini incelemektir.	Araştırmanın sonucuna göre yeşil lojistik (YL) uygulamaları ile dijitalleşme düzeyi (DD) arasında anlamlı bir ilişki vardır. YL uygulamaları lojistik performansı (LP) olumlu etkilemektedir. Dolayısıyla DD dolaylı olarak LP'ı olumlu olarak etkilemektedir. Sonuç olarak DD artırılarak YL ve LP artırılabilir.
Çavdar (2021)	Yeşil lojistik WoS verilerine dayalı bibliyometrik bir analiz (2000-2021)	Çalışmanın amacı bibliyometrik analiz ile yeşil lojistik alanına yönelik literatürün incelenmesidir.	Yapılan inceleme sonucu, dergiler bağlamında yapılan değerlendirmeye göre ilk yirmi sırada bulunan dergilerin büyük çoğunluğu mühendislik alanında faaliyet göstermektedir. Bir diğer sonuca göre ise yeşil lojistik kavramının sürdürülebilir gelişme ve çevre kavramlarıyla yakın ilişkide olduğudur.
Kutlu ve Ercoşkun Yalçın (2021)	Türkiye'deki lojistik firmalarının yeşil lojistik uygulamaları üzerinden değerlendirmesi	Çalışmada yeşil lojistik uygulamaları irdelenmekte ve ortak bir çerçeve çizilmektedir. Firmaların lojistik faaliyetlerinde kullandığı enerjinin çevresel etkileri üzerinden lojistik performansları ölçülerek yeşil lojistik uygulamalarının başarı payları ortaya konmak amaçlanmaktadır.	Analiz sonuçlarına göre firmaların kullandığı filolardan, altyapılarına kadar her alanda enerji tüketiminin azaltılması, kaynak tasarrufunun ve geri dönüşüm mekanizmasının sağlanması ve personellerin bilinçlendirilmesi lojistik performans değerlendirilmesinde önem arz etmekte ve tedarik, üretim ve satış aşamalarında başarıyı getirmektedir. Yeşil lojistik uygulamalarının kullanımındaki başarının artmasıyla, alternatif ulaşım yöntemlerinin farkındalığı artacak trafik sıkışıklığı, enerji tüketimi ve kirlilik önemli düzeyde azalacaktır.

Yahşi ve Aydın (2021)	Yeşil lojistik uygulamalarının algılanan hizmet değerine etkisinin Gloval Ölçeği ile belirlenmesi: Kargo şirketi müşterileri üzerine bir araştırma.	Bu çalışmanın amacı yeşil lojistik uygulamalarının algılanan hizmet değerine etkisinin tespit edilmesidir.	Analiz sonuçlarına göre; algılanan hizmet değeri üzerindeki en etkili uygulama yeşil taşımadır. Yeşil depolamanın algılanan hizmet üzerinde bir etkisi tespit edilememiştir. Ayrıca yeşil lojistik uygulamalarından en çok etkilenen faktör fonksiyonel (fiyat ve kalite) değerken en az etkilenen yerleşim ve sosyal değerdir.
Yurtkuran (2021)	Çevresel Kuznets Eğrisi (ÇKE) hipotezinin geçerliliği ve yeşil lojistik: Türkiye örneği	Çalışmada ÇKE kapsamında Türkiye’de 1995-2016 döneminde lojistik, ekonomik büyüme ve CO2 salınımı arasındaki ilişkinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır.	Çalışmanın sonucuna göre ÇKE hipotezi Türkiye için (incelenen dönemde) geçerlidir. Ayrıca lojistik sektörü çevresel kirliliği artırmaktadır. Çalışmanın bir diğer sonucu ise TY nedensellik testine göre ekonomik büyüme ile CO2 salınımı arasında anlamlı bir ilişki yokken Fourier TY nedensellik testine göre anlamlı bir ilişki vardır.
Arslan ve Şar (2020)	İlaç sanayinde yeşil lojistiğin yeri ve önemi	Bu çalışmanın amacı yeşil lojistiği genel olarak ele almak ve ilaç sanayi kapsamında yeri ve önemini ortaya koymaktır.	Yeşil lojistik uygulamalarının birçok sektör için olduğu gibi ilaç sanayi için de oldukça önemli olduğu ve gittikçe öneminin arttığı görülmüştür.
Karamaşa (2020)	Gıda işletmelerinde yeşil lojistik uygulamalarının Nötrosifik DEMATEL yöntemi ile analiz edilmesi: Giresun ili örneği.	Bu çalışmada yeşil lojistik uygulamaları, gıda işletmeleri üzerinden değerlendirilmiştir. Yeşil lojistik kriterleri, Nötrosifik DEMATEL yöntemiyle ağırlıklandırılmıştır.	Analiz sonuçlarına göre; yeşil lojistik uygulamalarını etkileyen kriterler, yeşil tedarik, yeşil üretim ve malzeme yönetimi, yeşil taşıma, yeşil paketleme ve yeşil yönetim olarak belirlenmiştir. Yeşil lojistik uygulamalarından etkilenen kriterler ise, yeşil depolama, tersine lojistik ve yeşil pazarlama olarak belirlenmiştir.
Mete (2020)	Sürdürülebilir kalkınma kapsamında yeşil lojistik: Avrupa Birliği ve Türkiye örneği	Çalışmanın amacı lojistik faaliyetlerdeki gelişimin sera gazı ve CO2 emisyonuna etkisinin araştırılmasıdır.	Analiz sonuçlarına göre, lojistik faaliyetler ile sera gazı ve CO2 emisyonu arasında negatif bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanım oranı ile sera gazı ve CO2 emisyonu arasında negatif bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuçlara göre yeşil ulaşım çabalarının desteklenmesi önerilmiştir.
Görgülü vd. (2019)	Kapalı döngü tedarik zincirinde yeşil lojistik ve yer seçimi için bir karma tam sayılı programlama modeli önerisi	Çalışmanın amacı tesis yeri seçimi için oluşturulan bir model ile optimum tesis yeri seçimi kararlarının verilmesine katkı sağlamaktır	Önerilen modele göre yeşil ulaşım vasıtasıyla taşıma maliyeti ve CO2 emisyon maliyeti arasında bir denge oluşturulmalıdır.

Paksoy (2019)	Tersine lojistik-yeşil lojistik ve çevre ilişkisi	Bu çalışmanın amacı tersine lojistik, yeşil lojistik ve çevre ilişkisinin ortaya konularak yeşil lojistik ve tersine lojistiğin önemine vurgu yapmaktır.	Teorik olarak ulaşılan sonuca göre ülkemizde çevrenin korunması anayasal olarak sağlanmalıdır ve yeşil lojistik ile tersine lojistik uygulamalarının kullanımı artırılarak çevreye verilen zarar azaltılmalıdır.
Dişkaya ve Dinçer (2018)	Yeşil lojistik yönetiminde araç rotalama optimizasyonu için bir model önerisi	Çalışmanın amacı, dağıtım ağlarının optimizasyonu sağlamak adına yeşil araç rotalaması problemi için bir model ortaya konulmasıdır.	Çalışma sonuçlarına göre herhangi bilimsel bir yöntem kullanılmadan oluşturulan dağıtım ağları yakıt tüketimini ve CO2 emisyonunu artırmaktadır.
Güvercin (2018)	Sürdürülebilir kalkınma için yeşil lojistiğin önemi Dünya ve Türkiye'deki uygulama örnekleri	Çalışmanın amacı, yeşil lojistiğin ülkemizdeki lojistik sektörü açısından önemini ortaya konulması ve lojistik yöneticilerinin bilinçlendirilmesidir.	Teorik olarak ulaşılan sonuca göre, lojistik firmalarının yeşil lojistik uygulamalarını dikkate almaları ve buna göre stratejik kararlar vermeleri kaçınılmaz bir hale gelmiştir.
Korucuk (2018)	Yeşil lojistik uygulamalarının rekabet gücü ve hastane performansına etkisinin lojistik regresyon analizi ile belirlenmesi: Ankara ili örneği	Bu araştırmanın amacı yeşil lojistik uygulamalarının rekabet gücü ve hastane performansına etkisinin saptanmasıdır.	Yapılan analiz sonucunda; yeşil tedarik, yeşil paketleme ve yeşil tersine lojistik faaliyetlerinin rekabet gücüne olumlu etkide bulunduğu ve yeşil tedarik ve yeşil tersine lojistik uygulamalarının hastane performansını olumlu etkilediği tespit edilmiştir.
Korucuk ve Mert (2017)	Yeşil Lojistik Uygulamaları: PTT Örneği	Çalışmanın amacı, yeşil lojistik uygulamalarının PTT'de uygulanma seviyesinin incelenmesidir.	Yapılan çalışmanın sonucunda, PTT birimlerinde yeşil lojistik uygulamalarının kullanım düzeyinin düşük olduğu, çevresel duyarlılıkların göz ardı edildiği ve çevre kavramına özen gösterilmediği tespit edilmiştir.
Yangınlar ve Sarı (2017)	İşletmeleri yeşil lojistik uygulamalarına zorlayan sebepler üzerine bir araştırma	Çalışmada sağlık işletmelerinin yeşil lojistik faaliyetleri incelenerek bu işletmeleri yeşil lojistik uygulamaya zorlayan nedenleri araştırmak amaçlanmıştır.	Analiz sonuçlarına göre beklenen aksine yasal baskılar 4 alt boyuttan yalnızca yeşil üretimi etkilemektedir. Ayrıca sosyal sorumluluk baskılarının yasal baskılara nispeten daha etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra maliyet azaltma ve pazar baskısı değişkenleri bazı alt boyutları etkilerken bazılarını etkilememektedir.
Gültaş ve Yücel (2015)	Yeşil lojistik: Yeşil ulaşım hizmetleri Malatya Büyük Şehir Belediyesi örneği	Bu çalışmanın amacı, MBB'si tarafından hayata geçirilen ve çevre dostu bir toplu ulaşım aracı olan "Trambüs"ün incelenmesidir.	Çalışmada teorik olarak ulaşılan sonuca göre çevreye duyarlı toplu taşıma aracı olan Trambüsün kullanımı çevreye verilen zararı azaltmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Küreselleşen dünyada üretim ve tüketimin artması sonucu kaçınılmaz olarak çevreye verilen zarar gün geçtikçe artmaktadır. Doğal kaynakların kullanımı ve zararlı gazların salınımı aynı hızla devam ettiği takdirde dünyaya yaşanılmaz bir yer haline alacaktır. Bu nedenle üretim başta olmak üzere bütün sektörlerde sürdürülebilirlik çabaları kaçınılmaz olmuştur. Bu sebeplerden ötürü yeşil lojistik alanında sürdürülebilirlikle ilgili çabalar gerek sektörel gerek akademik anlamda gün geçtikçe artmaktadır. Bu durum Türkçe literatürde de karşımıza çıkmaktadır. Son yıllarda yeşil lojistik ile ilgili çalışmalar artmış ve dikkat çeken bir konu haline gelmiştir. Bu çalışmada bu durum dikkate alınarak Türkçe literatürde yapılmış yeşil lojistik ile ilgili çalışmalar derlenmiş ve çalışmalar hakkında genel bilgiler verilmiştir. Literatüre bakıldığında görülmektedir ki birçok araştırmacı bu konuyla ilgili çalışmalar yapmakta ve konuyu birçok boyutuyla ele almaktadır.

İncelemelerde dikkat çeken bir nokta yeşil lojistik ile firmaların lojistik performansı arasındaki ilişkinin ve yeşil lojistiğin lojistik maliyetlere etkisinin nispeten az çalışılmış olmasıdır. Firmalar, her ne kadar sosyal sorumluluk gereği yeşil lojistiğe yöneliyor olsa da yeşil lojistiğin maliyetleri azaltıcı ve lojistik performansı artırıcı etkileri daha fazla ön plana çıkarılarak firmaların yeşil lojistik uygulamalarına yönelimi sağlanabilir. Bir diğer dikkat çeken nokta ise geleneksel lojistik faaliyetler ile yeşil lojistik uygulamalarının çevreye verilen zararı analiz eden bir çalışmanın bulunmamasıdır. Bu konu da çalışılmaya değer görünmektedir ve araştırmacılar için bir çalışma alanı oluşturabilecektir. Bunun gibi, yeşil lojistik alanında çalışılmaya değer diğer birçok konu bu çalışmanın, Türkçe literatürle ilgili ortaya koyduğu portre sayesinde tespit edilip çalışılabilecektir. Son olarak bu çalışmanın bir kısıtı olan yalnızca Türkçe literatürün analiz edilmesi, yabancı literatürün analiz edilebilmesi için bir kılavuz niteliğindedir.

Kaynakça

- Akandere, G. (2021). Dijitalleşme düzeyi ve yeşil lojistik uygulamaların lojistik performansa etkisi. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(4), 1979-2000.
- Arslan, M. ve Şar, S. (2020). İlaç sanayisinde yeşil lojistiğin yeri ve önemi. *Literatür Eczacılık Bilimleri Dergisi*, 9(3), 221-228.
- Bakan, İ. ve Şekkel, Z.H. (2017). Lojistik yönetimi. İstanbul, Beta Yayıncılık.
- Bowersox, D.J. (1974). *Logistical management: A system integration of physical management*, New York: Mcmillan Press.

- Chan, H. K., Yin, S. ve Chan, F. T. (2010). Implementing just-in-time philosophy to reverse logistics systems: a review. *International Journal of Production Research*, 48 (21), 6293-6313.
- Çavdar, E. (2021). Yeşil Lojistik: WoS Verilerine Dayalı Bibliyometrik Bir Analiz (2000-2021). *Econder International Academic Journal*, 5(2), 359-374.
- Çitil, M. (2022). The relationship between participation in global production networks and environmental pollution originating from the logistics industry. *Doğus Üniversitesi Dergisi*, 23(2), 151-167
- Çitil, M. ve Görgün, M. R. (2022). Yeşil Lojistiğin Rekabetçilik Üzerindeki Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik Bir Panel Veri Analizinden Kanıtlar. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 740-756.
- Dereli, M. ve Aytaç, A. (2019). Uluslararası ticaret ve çevre ilişkisi kapsamında yeşil lojistik kavramı: Avrupa Birliği ve Türkiye. A. Aytaç, G. S. Derman, M. Talas içinde, *Sosyal ve Beşerî Bilimlere Multidisipliner Bakış* (s. 69). İstanbul: Güven Plus Grup A.Ş. Yayınları.
- Dişkaya, F. ve Dinçer, S. E. (2018). Yeşil Lojistik Yönetiminde Araç Rotalama Optimizasyonu İçin Bir Model Önerisi. *Beykoz Akademi Dergisi*, 6(1), 29-46.
- Dündar, A. O., ve Kolay, A. (2021). Karayolu yük ve yolcu taşımacılığının çevresel sürdürülebilirlik bakımından değerlendirilmesi ve Konya ili sera gazı emisyonunun hesaplanması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 317-334.
- Erturgut, R. (2021). Lojistik ve tedarik zinciri yönetimi. Ankara: Nobel Yayınları.
- Eşmen, O., Bedük, F. ve Bedük, A. (2015). Yaşanabilir bir dünya için yeşil lojistik: Türkiye ve Dünya uygulama örnekleri. I. International Caucasus-Central Asia Foreign Trade and Logistics Congress'te sunulan bildiri. Erişim Linki: <https://ulk.ist/kutuphane/kitap/I-UKODTLK/yasanabilir-bir-dunya-icin-yesil-lojistik-turkiye-ve-dunya-uygulama-ornekleri/>
- Görgülü, H., Paksoy, T. ve Çalık, A. (2020). Kapalı döngü tedarik zincirinde yeşil lojistik ve yer seçimi için bir karma tam sayılı programlama modeli önerisi. *Verimlilik Dergisi*, (3), 201-217.
- Gültaş, P. ve Yücel, M. (2015). Yeşil lojistik: yeşil ulaşım hizmetleri Malatya büyükşehir belediyesi örneği. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 6(2), 70-83.
- Güvercin, S. (2018). Sürdürülebilir Kalkınma İçin Yeşil Lojistiğin Önemi Dünya ve Türkiye'deki Uygulama Örnekleri. *SOBİDER Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl, 5, 465-481.
- Kaus, K. (2011). Yeşil lojistik ve yeşil tedarik zinciri yönetimi. <http://lojistikvetzy.blogspot.com/2012/03/yesil-lojistik-ve-tedarik-zinciri.html>

- Karamaşa, Ç. (2020). Gıda işletmelerinde yeşil lojistik uygulamalarının Nötrosifik DEMATEL yöntemi ile analiz edilmesi: Giresun ili örneği. *Anadolu Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 1-12.
- Kayserili, A. ve Sahin, A. (2022). Sürdürülebilirlik bağlamında yeşil lojistik uygulamaları ve lojistik performansı arasındaki ilişki. *Journal of Social and Analytical Health*, 2(2), 109-117.
- Korucuk, S. (2018). Yeşil lojistik uygulamalarının rekabet gücü ve hastane performansına etkisinin lojistik regresyon analizi ile belirlenmesi: Ankara ili örneği. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19 (1), 280-299.
- Korucuk, S. ve Mert, F. (2017). Yeşil lojistik uygulamaları: PTT örneği. *Ulakbilge Dergisi*, 5(12): 865-879.
- Kutlu, B. H. ve Ercoşkun, Ö. Y. (2021). Türkiye'deki lojistik firmalarının yeşil lojistik uygulamaları üzerinden değerlendirmesi. *EKSEN Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2(1), 52-71.
- Küçük, O. (2021). Lojistik ilkeleri ve yönetimi. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Long, D. (2019). Uluslararası lojistik küresel tedarik zinciri yönetimi. (M. Tanyaş, M. Düzgün Çev.) Ankara: Nobel Yayınları.
- Mete, E. (2020). Sürdürülebilir kalkınma kapsamında yeşil lojistik: Avrupa Birliği ve Türkiye örneği. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(23), 383-396.
- Paksoy, S. (2019). Tersine lojistik-yeşil lojistik ve çevre ilişkisi. *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi*, 36(6), 1220-1228.
- Yahşi, M. ve Aydın, H. (2021). Yeşil lojistik uygulamalarının algılanan hizmet değerine etkisinin Gloval Ölçeği ile belirlenmesi: Kargo şirketi müşterileri üzerine bir araştırma. *Yönetim, Ekonomi ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 5(5), 249-269.
- Yangınlar, G. ve Sarı, K. (2017). İşletmeleri yeşil lojistik uygulamalarına zorlayan sebepler üzerine bir araştırma. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 6(1), 101-121.
- Ye, F., Zhao, X., Prahinski, C. ve Li, Y. (2013). The impact of institutional pressures, top managers' posture and reverse logistics on performance—Evidence from China. *International Journal Of Production Economics*, 143 (1), 132-143.
- Yurtkuran, S. (2021). Çevresel Kuznets eğrisi hipotezinin geçerliliği ve yeşil lojistik: Türkiye örneği. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (45), 171-201.
- Zhu, Q. ve Sarkis, J. (2004). Relationships between operational practices and performance among early adopters of green supply chain management practices in Chinese manufacturing enterprises. *Journal Of Operations Management*, 22 (3), 265-289.

YENİ NESİL LİDERLİK YAKLAŞIMLARI

Ümran ZAZA*

Giriş

Lider ve liderlik yaklaşımları geçmişten günümüze kadar en çok araştırılan bir kavram olarak güncelliğini her daim korumaktadır. Tarihsel süreç içerisinde bazı bireylerin kitleleri etkilemesi liderliğin en önemli vasfı olarak görülmektedir. Liderlik, aynı amaçlar etrafında birleşen insan topluluklarını etkileyerek yönetebilme yeteneğidir.

Liderlik yaklaşımları klasik liderlik yaklaşımları ve modern liderlik yaklaşımları olarak iki gruba ayrılmaktadır. Klasik yönetim yaklaşımları liderin neyi, nasıl yaptığına odaklanarak hangi güç kaynaklarından yararlandığının üzerinde durmaktadır. Liderin daha çok kişisel özellikleri hakkında bilgi veren yaklaşımlardır. Zaman içinde yaşanan teknolojik gelişmeler, rekabetin artışı, değişimin hızı, insanların yönetim merkezine alınması ve düşünce özgürlüğüne fırsat verilmesi gibi nedenler klasik yönetim anlayışlarının etkisini zayıflatmıştır. Klasik liderliğin boşluklarını doldurmak adına her geçen değişime uyum sağlayan, yaratıcı ve yenilikçi, dijital teknoloji yönetebilen, astlarının motivasyonuna önem veren, merkez odağı insan olan yeni nesil liderlik yaklaşımları gündeme gelmiştir.

Bu çalışmada lider ve liderlik kavramı, yeni nesil liderlik yaklaşımları kavramsal olarak incelenmiştir. Çalışmanın amacı değişim ve dönüşüm sürecinde yeni nesil liderlik yaklaşımlarının etkinliğine vurgu yapmaktır. Liderlik yaklaşımlarından olumlu çıktılar veren liderlik yaklaşımlarıyla birlikte olumsuz çıktılara neden olan yıkıcı liderlik yaklaşımı da incelenerek, liderlik yaklaşımları arasında karşılaştırma yapma imkânı sunulmuştur. Lider özelliklerini tanımlamakta olumlu çıktılar sunan liderlik yaklaşımlarıyla bir-

* Dr. Öğrencisi, Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Şanlıurfa/Türkiye, Orcid: 0000-0003-0667-3110, umran.zaza@gmail.com

likte olumsuz çıktılar sunan liderlik yaklaşımlarının da göz ardı edilmemesi liderlik yaklaşımları açısından son derece önem arz etmektedir. Günümüz işletmelerinin liderlik yaklaşımları konusunda farkındalıklarının oluşması yoğun rekabet ortamında başarılı olmalarına destek sağlayacaktır.

Liderlik Kavramı ve Özellikleri

Liderlik kavramı tarih boyunca önemini korumakla birlikte çok fazla araştırmaya konu olmuştur. Günümüze kadar da lider ve liderlik kavramıyla ilgili çok fazla tanım yapılmıştır. Lider, belirlenen hedefler doğrultusunda birarada bulunan insanları etkileme gücüne sahip birey olarak tanımlanmaktadır. Liderlik ise, hedefleri gerçekleştirmek üzere biraya gelen bireylerin etkilenme sürecidir (Yukl, 2002, s. 413).

Lider bireyleri motive eden, bilgi ve tecrübesini paylaşan ve kişisel memnuniyeti sağlamayı ilke edinen birey olarak tanımlanırken liderlik, grup davranışlarını yönetebilmeyi kapsamaktadır (Werner, 1993, s. 17).

Liderlik, örgütler ve üyelerinin karşılaştığı problemleri çözebilme yetkinliğidir (Hedlund vd., 2003, s. 123).

Liderlik, örgütlerin amaçlarına ulaşmak üzere belirledikleri değerleri örgüt üyelerine benimseterek, onların tutum ve davranışlarına etki edebilmektir (Özkalp ve Kırel, 2010, s. 309).

Liderlik, örgütsel hedeflere ulaşmak üzere bir bireyin grup üyelerini etkilemeyi başarması sürecidir (Bozkurt ve Göral, 2013, s. 4).

Lider ve liderlik ile ilgili tanımların ortak noktası örgütsel hedeflere vurgu yapması, örgütsel amaçları gerçekleştirecek bir liderin var olması ve bu liderin grup üyelerini etkileme kabiliyetidir (Erer ve Demirel, 2018, s. 648).

Liderlik özelliklerini belirli kelimelerle sınırlandırmak zor olsa da liderlerin bazı ortak özellikleri dikkat çekmektedir. Liderlik kişilik özelliklerinin yanı sıra bireyin lider olmaya istekli oluşuyla da ilişkilidir. Liderler, araştırmaya ilgi duyan, dinlemeye ve algılamaya açık, sorumluluk ve karar alma konusunda aktif, özgüveni yüksek, empati kurabilme ve etkileyebilme gücüne sahip kişilerden oluşmaktadır (Feyerherm ve Rice, 2002, s. 347; Doğan, 2007, s. 34).

Yeni Nesil Liderlik Yaklaşımları

Lider ve liderlik özellikleri belirli ifadelerle tanımlanmış olsa bile değişim ve yeniliklerden etkilenmektedir. Değişim ve yenilikler karşısında en çok etkilenen varlık insan olduğundan ona hitap eden liderlik yaklaşımları da

değişim göstermek ve yenilenmek durumunda kalmaktadır. Dış çevre koşulları, müşteri beklentilerindeki farklılaşmalar, bilgi teknolojilerindeki yenilikler, yönetim ve organizasyon alanındaki değişimler liderlik anlayışında yenilikleri beraberinde getirmiştir. Klasik liderlik yaklaşımlarının etkisini kaybetmesiyle yeni nesil modern liderlik yaklaşımları dikkat çekmektedir (Tengilimoğlu, 2005, s. 5). Klasik liderlik anlayışının aksine insanın daha aktif ve donanımlı olduğu, kalıplaşmış fikrileri irdeleyen, çevresine duyarlı, kişiyi belirli kalıplara sığdırmamaya çalışan, yönetim anlayışını sorgulayan yeni nesil liderlik yaklaşımları ön plana çıkmaktadır (Demir vd.,2010, s. 134). Bu çalışmada yeni nesil liderlik yaklaşımlarından etkileşimci liderlik, dönüşümcü liderlik, karizmatik liderlik, hizmetkar liderlik, stratejik liderlik, dijital liderlik, yıkıcı liderlik yaklaşımları incelenmiştir.

Etkileşimci Liderlik

Etkileşimci liderlik karşılıklı bağımlılık üzerine kurulu bir sistemde işleyiş göstermektedir. Her iki tarafın birbirine etki etmesiyle süreç devam etmektedir. Lider, belirlenen hedefleri gerçekleştirmek üzere astlarından yüksek performans beklentisiyle hareket etmektedir. Beklentileri yerine getiren astlar ödüllendirilirken başarılı olamayan astlar ceza ile karşı karşıya kalmaktadır (Bektaş, 2016, s. 45).

Etkileşimci liderlik sisteminin temeli liderin geçmiş deneyimlerine dayanmaktadır. Geleneksel öğrenmelerinin devamlılığını sağlayarak liderlik etme ağır basmaktadır. Astlarının yaratıcı fikirler sunması, örgüt içerisinde özgür hissetmesi ve bu doğrultuda hareket etmeleri bu liderlik yaklaşımı için beklenen davranışlar olmaktan çok uzaktır. Etkileşimci liderlikte beklenen verilen görevlerin sorgusuzca yerine getirilmesidir. Astların değerlendirilmesinde temel ölçü yüksek performans göstermeleridir. Başarısızlıkların asıl nedeni sorgulanmazken başarısız astlar ceza ile yönetilmektedir. Etkileşimci lider hedeflere ulaşmak üzere iş odaklı davranırken bu durumun farkında olan astlar kendi yararlarına olduğu düşüncesiyle sisteme ayak uydurmaya gayret göstermektedirler (İşcan, 2006, s. 165). Astlar sisteme ayak uydurup yüksek performans gösterdiklerinde para ve statü kazanacaklarını aksi durumda ise cezalarla karşılaşacağı bilincine sahiptirler (Hussain vd., 2017, s. 3).

Etkileşimci liderlik, ilgisiz liderlik, koşullu ödül, istisnalarla yönetim şeklinde üç boyuttan oluşmaktadır.

İlgisiz liderlik; bu liderlik yaklaşımında lider tamamen kayıtsız davranışlar sergilemektedir. Liderlik özelliklerinden yoksun olan lider sorumluluk

almak istememektedir. Ayrıca önemli kararlar alınırken geri planda olmayı tercih etmektedir. Lider astlarıyla iletişim kurmaktan uzak durmakla birlikte oluşan problemlere çözüm arama gayretini göstermemektedir (Okçu, 2008, s. 447).

Koşullu ödül; lider daha önceden belirlediği hedefler doğrultusunda astlarına görev dağılımı yapmaktadır. Görevleri başarı ile tamamlanması koşulunda ödüllendirme gerçekleşmektedir. Ödülün gerçekleşmesi astları motive ederek daha fazla çaba sarf etmelerini sağlamaktadır. Koşullu ödülde işlerin devamlılığı için astlar gözlemlenir hatalar bildirilerek geri dönüt beklenilmektedir (Bakan vd., 2015, s. 204).

İstisnalarla yönetim; lider yönetsel yaklaşım açısından aktif lider ve pasif lider olarak iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Aktif liderler astlarını performans kriterlerine göre değerlendirir ve olası hataları düzeltme adına yönlendirmelerde bulunur. Pasif lider, hatalar gün yüzüne çıkıncaya kadar sorgulamadan beklemeyi tercih eden lider tipidir. Hataları tespit ya da düzeltme adına hiçbir çaba göstermemektedir (Packard, 2009, s. 151).

Dönüşümcü Liderlik

Dönüşümcü liderlik değişim olgusuyla hareket etmeyi amaçlayan liderlik modelidir. Değişim her alanı etkilediği gibi liderlik yaklaşımları üzerinde de etkileri görülmektedir. Dönüşümcü lider astlarıyla çift yönlü iletişim kurmaya özen göstermektedir. Lider çift yönlü iletişim sayesinde değişim karşısında daha güçlü hareket edebilmektedir. Liderin temel odak noktası insan olduğunda amaçlara ulaşmada değişimi ve dönüşümü gerçekleştirecek astlara güven ortamı oluşturmaktadır (Sayılı ve Tüfekçi, 2008, s.195). Lider astlara sunduğu güven ve iletişim sayesinde hayranlık ve bağlılık duygusu geliştirmektedir. Örgütsel amaçları gerçekleştirmede astlara kendini özgürce ifade etme, yetenekleri doğrultusunda kendini geliştirme imkânı sunarak yüksek performans gerçekleştirmelerine ortam hazırlamaktadır. Lider astlarına sunduğu fırsatlarla tutum, davranış ve inançlarına etki etmektedir (Gomes, 2014, s. 14).

Dönüşümcü liderlik dört bileşenden oluşup ilk iki bileşen karizma olarak adlandırılmaktadır. Karizma grupta idealleştirilmiş etki ve ilham verici motivasyon yer alırken diğer iki bileşende entelektüel uyarım, bireyselleştirilmiş ilgiden oluşmaktadır (McCleskey, 2014, s. 120).

İdealleştirilmiş Etki; lider astlarının arzu ettiği bir geleceğin resmi gibi görünmektedir. Astların arzu ettiği geleceğe nasıl ulaşabileceğini temsil eder.

Lider tutum ve davranışlarıyla örnek teşkil etmektedir. Lider kararlı ve kendinden emin davranışlarıyla yüksek performans standartları belirlerken, astlarsa onunla özdeşleşmek için çaba göstermektedir (Bass, 1999, s. 11).

İlham Verici Motivasyon; lider çekici bir vizyonu temsil etmektedir. Lider astlarına gelecekle ilgili sürekli iyimserlik aşulamaya gayret göstermektedir. Lider astların yürüttüğü görevlerin anlamlılığını sunarak yüksek performans için motivasyon artırmayı hedeflemektedir. Coşku ve iyimserlik ilham vermenin temelini oluşturmaktadır (Odumeru ve Ogbonna, 2013, s. 356).

Entelektüel Uyarım; Lider, astlarının yaratıcılıklarını ön plana çıkacağı örgüt iklimini oluşturmaya çalışmaktadır. Lider, astlarının yeni fikirler üretmesi ve problemlere çözüm sunma becerilerini geliştirmeyi amaçlamaktadır (Richardson ve Vandenberg, 2005, s. 565).

Bireyselleştirilmiş ilgi; lider astlarıyla bire bir iletişim kurarak onları daha iyi tanımaya, anlamaya ve kişisel gelişimlerini desteklemek adına daha doğru koçluk etmeye yönelik davranmaktadır. Liderin astlarına kişisel ilgi göstermesi astların kendilerini değerli ve özel hissetmeleri sağlamaktadır (Polychroniou, 2009, s. 346).

Karizmatik Liderlik

Max Weber karizmayı olağanüstü güç olarak tanımlamıştır. Karizmatik liderin olağanüstü yeteneklerle donandığı öne sürülmektedir. Karizmatik lider olağanüstü yetenekleriyle diğer liderden ayrılmaktadır (Aaltio-Marjosola ve Takala, 2000, s. 146). Karizmatik lider kişilik özellikleriyle astlarını etkileyerek pozitif düşünmeye teşvik etmektedir. Astlarının istek ve beklentilerine önem vererek gerekli durumlarda risk almaktan çekinmeyen cesur liderler karizma özellikleri taşımaktadır (Gül ve Çöl, 2003, s. 165).

Karizmatik lider başarılı olmasını sağlayan iki önemli özellik taşımaktadır. Liderin hedef seçiminde astlarında heyecan uyandıracak amaçlara yoğunlaşması ilk özelliğidir. Diğerisi ise astların bağlanma, güç ve başarımda liderin tatmin edici davranışlarıdır. Lider astlarına başarılı olacakları inancını aşılamaktadır. Liderin bu tutumu sayesinde astlar daha fazla performans göstermektedir (Özdemir ve Pektaş, 2020, s. 5). Karizmatik lider astlarını motive etmek ve ilham vererek yaratıcı vizyon oluşturma özelliğiyle de dönüştürücü liderliğin alt boyutlarını temsil etmektedir (Çınar vd., 2018, s. 146).

Hizmetkar Liderlik

Hizmetkar liderin ilk ve tek önceliği astlarına hizmet etmek düşüncesidir. Bu düşünce doğrultusunda kendi bireysel menfaatlerini geri plana iterek astlarının gereksinim ve ihtiyaçlarını karşılamaya öncelik vermektedir. Liderin astlarına karşı sergilediği bu tutum herhangi bir yönlendirmeden kaynaklanmayıp tamamen gönüllülük esasına dayanmaktadır (Kaya, 2022, s. 9). Liderin fedakârlık davranışına herhangi bir karşılık beklemediği gibi astlarının başarılı olması onun için yeterlidir. Liderin yaklaşımının farkında olan astlar lidere bağlı hareket etme ve ona sadakat göstermeye önem vermektedir (Spears, 2005, s. 5).

Hizmetkar lider dönüştürücü ve karizmatik liderlik özelliklerine bir arada barındıran liderlik yaklaşımıdır. Lider empati kurabilen, iyi bir dinleyici, olaylara farklı açılardan bakabilen, çözüm odaklı, astlarının kişisel gelişimini önemseyen, ikna kabiliyeti yüksek, sorumluluk bilinci taşımak gibi özellikleri taşımaktadır (Sayılı ve Baytok, 2014, s. 136).

Stratejik Liderlik

Stratejik lider, örgütsel değişimlere uyum sağlayabilen, yaratıcı ve yenilikçi özellikleriyle dikkatleri üzerine toplayan, çözüm odaklı, hızlı karar alabilen kişidir. Stratejik lider, örgütün varlık nedenini ve geleceğini belirlemede mantıklı hareket ederek geleceği öngörebilmektedir. Rekabet ortamında belirsiz durumlarla baş ederken personeli de güçlendirmektedir (Akyüz, 2018, s. 53).

Stratejik lider, örgütlerin hızla değişen çevre koşullarına uyum sağlayacak stratejileri geliştirmek durumundadır. Stratejik liderden beklenen vizyon yaratma davranışı genellikle örgütlerin üst düzey yöneticilerinden oluşmaktadır. Örgüt üyelerini belirlenen amaçlar doğrultusunda aynı vizyon ve misyon da bir araya getirebilme yeteneğine sahip kişi stratejik liderdir. Stratejik lider diğer liderlik türlerinin özelliklerini de içinde barındırmaktadır (Çetinkaya ve Akkoca, 2021, s. 73).

Stratejik liderlik rekabet avantajı sağlayarak örgütlerin başarılı olmasını desteklemektedir. Hızlı değişen çevre koşullarına uyum sağlaması ise örgütsel değişimler açısından son derece önem arz etmektedir (Düzgün ve Ataman, 2020, s. 2163).

Dijital Liderlik

Dijitalleşme tüm dünyayı etkileyen önemli bir gelişme olup örgütlerde bu gelişmelerden etkilenmektedir. Teknolojik gelişmeler sektörde yeni bir liderlik modeline olan ihtiyacı gözler önüne sermektedir. Örgütlerin bu gelişmeye uyum sağlayabilecek lider arayışı dijital liderliği ortaya çıkarmaktadır. Dijital liderlik, değişime uyum sağlamak, yenilikçi olmak, teknolojiden faydalanarak bilgi ve birikimi artırmayı gerekli kılan unsurları birarada toplayabilmektir. (Büyükebeşe ve Doğan, 2022, s. 174). Dijital liderlik, dönüşümcü liderlik ve teknoloji liderliği ile benzerlikleri olsa dijital liderlik daha geniş bir kavramdır. Dijital liderliğin özünü, dönüşüm ve teknoloji kullanımını yenilikçi bir düşünce sisteminde gerçekleştirmek oluşturmaktadır (Ordu ve Nayır, 2021, s. 78).

Dijital liderlik dört farklı yetkinliği bir arada kullanabilme yeteneğidir. Dijital liderlik; stratejik olarak rekabet avantajı sağlayabilmek için teknoloji yönetmek, bilgi ve uzmanlığı ön planda tutmak, riski yönetirken teknolojik kararları almak, başarı sağlamak ve kar elde edebilmek adına değer yaratmak şeklinde dört bileşeni kullanabilme yetkinliğidir. Dijital liderlik yetkinliklerinin aktif olması için liderin yenilikçi, esnek ve öğrenmeye açık olması gerekmektedir (Uçar ve Tutgaç, 2022, s. 11).

Dijital liderler geleneksel liderler ile karşılaştırıldığında bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır (Kıyak ve Bozkurt, 2020, s. 89).

- Geleneksel liderler, yetki ve konumları gücün belirlediğini düşünürken, dijital liderler ekipte iş birliğinin ve takım çalışmasının gücüne inanmaktadırlar.
- Geleneksel liderler, bilgiyi paylaşmak zorunda hissetmezken, dijital liderler ise bilgi paylaşımında şeffaflıktan yana olmayı tercih etmektedirler.
- Geleneksel liderler, zaman zaman çalışanların fikirlerini dinlerken, dijital liderler yeni fikirleri teşvik etmektedirler.
- Geleneksel liderler, kararları ve onaylanmış çözümleri sunarken, dijital liderler çalışanlara beyin fırtınası gerçekleştirecek ortamı hazırlamaktadırlar.
- Geleneksel liderler, belirli rollere bağlı kalırken, dijital liderler roller ve sorumluluklar konusunda değişimlere açıktırlar.
- Geleneksel liderler, sorunların belirlenen sebeplerine odaklanırken, dijital liderler sorunların esas nedenini bulma üzerinde çalışmaktadırlar.

- Geleneksel liderler çalışanlara yıllık dönüt verirken, dijital liderler anlık dönük verme ve koçluk etmeyi önemsemektedirler.

Geleneksel liderlik yaklaşımları yeni nesil liderlik yaklaşımlarıyla birlikte etkinliğini kaybetmektedir. Dijital liderlikle yenilikçi, işbirlikçi, dijital yetkinliklere sahip liderler ön plana çıkmaktadır (Önbıçak ve Akkoyun, 2022, s. 130).

Yıkıcı Liderlik

Liderlik kavramları ve yaklaşımları genel olarak hedef odaklı, etkili ve başarılı lider yaklaşımları üzerinde durmaktadır. Genellikle olumlu çıktıları olan liderlik yaklaşımları incelenirken olumsuz çıktılar barındıran davranışların liderlikle örtüşüp örtüşmediği halen tartışılan konular arasında yerini almaktadır. Olumlu çıktılarıyla ön plana çıkan liderler bile zaman zaman olumsuz çıktılar vermektedir. İnsanın yaratılışı gereği davranışlarını duyguları yönettiği gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Her tutum ve davranış mantık çerçevesinde gelişmediğinden olumsuz çıktılar verilmesi muhtemeldir (Pareto, 2010, s. 27). Olumsuz çıktılar yok sayarak sadece liderliğin pozitif yönlerine odaklanmak doğru bilgiye ulaşmak açısından sıkıntılar yaratmaktadır.

Liderliğin karanlık yüzü kavramı alternatif isimlerle adlandırılmaktadır. Yıkıcı liderlik, toksit liderlik, karanlık liderlik, istismarcı yönetim, küçük tiranlık, zorba liderlik gibi isimlendirmeler liderliğin işlevsizliğine ve olumsuz çıktılarına atfedilmektedir (Özdemir, 2021, s. 82).

Liderliğin karanlık yüzü ile ilgili ilk araştırma Conger tarafından 1990 yılında gerçekleştirilmiştir. Liderin sahip olduğu iletişim, stratejik vizyon ve izlenim yönetimi becerileri zaman içinde amacından saparak çeşitli problemlere sebep olmaktadır. Lider kendi hatalarını fark edemez ve agresif yönetim tarzını uygularsa bu durum astların olumsuz etkilenmelerine sebep olacaktır. 1994 yılında Ashforth lideri olumsuz yaklaşımlarından dolayı küçük tiran olarak ifade etmektedir. Lider, gücünü ve otoritesini astlarına baskı kurarak, onları sindirerek aşağılama ve küçük görmeyle yetki ve sorumluluklarına engel olan davranışlarla adında söz ettirmektedir (Ashforth, 1994, s. 755). Ashforth çalışmalarını takiben Tepper (2000) istismarcı yönetim olarak liderliğin karanlık yüzüne vurgu yapmaktadır. İstismarcı lider ise astlarına kaba davranışlarıyla ön plana çıkmaktadır. Astlarını azarlamak, grup içerisinde küçük düşürmek ya da yok sayarak ilgisiz davranmak istismarcı liderin belirli özellikleri arasındadır (Tepper, 2000, s. 178). Lipman-Blumen

2005 yılında toksit (zehirleyici) liderliğe vurgu yapmıştır. Toksit lider, kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden bu doğrultuda yolsuzluk ve sabotaja yönelen, astlarına yalan söylemekten çekinmeyen, bireylerarası iletişim ahengini bozmak için çaba gösteren, yerinin doldurulamaz algısı oluşturmak için her türlü yolu deneyen bireylerden oluşmaktadır. 2007 yılında ise Padilla ve arkadaşları zehirli liderliğe yeni boyutlar ekleyerek yıkıcı liderlik olarak isimlendirmişlerdir. Yıkıcı liderlik olumsuz geçmiş yaşantıyı, nefreti ve kişisel gücü simgelemektedir. Bahsi geçen liderlik özellikleri liderliğin karanlık yüzüne ışık tutmaktadır (Başar vd., 2016, s. 66-67).

Yıkıcı liderlikle ilgili henüz bir tanım birliğine varılmamış olsa da liderlerde olumsuz çıktılara sebep olan istenmeyen davranışlar konusunda çeşitli tanımlamalar yapmak mümkündür. Yıkıcı lider kişilik özelliklerinin, içsel dürtülerinin, zorlamalarının davranışlarına yansımalarıyla var olmaktadır. Kontrolü dışında gerçekleşen olaylarda beklenenin dışında davranışlar sergilemesi yıkıcı liderin karanlık kişilik özelliklerini gün yüzüne çıkarmaktadır. Zor ve belirsiz durumlarda nasıl algılandığının farkına varmadan istenmeyen davranışlarının kurbanı olmaktadır. Yorgunluk ve stres faktörlerinin de etkisiyle kendisine, astlarına ve örgütüne zarar verecek davranışlar sergilemektedir (Ballı ve Çakıcı, 2019, s. 159).

Yıkıcı liderlik, örgütsel amaçları görmezden gelerek astlarının motivasyonunun düşmesine sebep olan ve bu davranışları sistemli bir şekilde tekrar eden lider olarak tanımlanmaktadır. Liderin hem astlarına hem de örgütüne karşı sergilemiş olduğu bu tutumun olumsuz sonuçlar doğurması yıkıcı liderlik olarak kabul edilmektedir (Sezici, 2016, s. 107).

Yıkıcı liderlik, genellikle fiziksel şiddet içermeyen davranışlardan oluşmaktadır. Liderin vizyon ve misyonunu belirleyememesi, izlenecek stratejileri ortaya koyamaması, astların gelişimine katkı sağlayamaması gibi kendi yetkinliklerinin eksikliğinden kaynaklanan davranışlar örgütlerde yıkıcı liderlik davranışları olarak algılanmaktadır. Liderin yetersizliğinin farkına varan astlar stres ortamında motivasyon düşüklüğüyle birlikte işten ayrılmaya niyet etmektedirler. Ayrıca liderin yönlendirme sürecindeki tutum ve davranışları da astlar üzerinde yıkıcı etki yaratmaktadır. Astlara aşırı otoriter davranarak ahlak ve hukuka aykırı davranışlar yönlendirmesi, mobbing uygulayarak hem örgüte hem de astlarına zarar vermesi oldukça yıkıcı sonuçlar doğurmaktadır. Tüm bu özellikler her yıkıcı liderde aynı düzeyde bulunmadığı gibi her yıkıcı lider karşısında astların da aynı şekilde etkilenmediği tespit edilmiştir (Uymaz, 2013, s. 41).

Yıkıcı liderlik yaklaşımında öne çıkan üç kavram bulunmaktadır. Birincisi, örgütün hedeflerini sabote etmek, ikincisi, astların motivasyonunu düşürerek iş tatminini düşürmek ve üçüncüsü bu davranışları niyete bakılmaksızın sistemli bir şekilde tekrar etmesidir (Klaus ve Steele, 2022, s. 5). Yıkıcı liderin tutum ve davranışlarıyla astlarının üzerinde psikolojik, fiziksel ve duygusal açıdan çok ciddi zarar verdiği tespit edilmiştir. Astların yıkıcı liderle başa çıkma stratejileri konusunda çeşitli öneriler sunulmaktadır. Yıkıcı lider karşında astlar, güçlü durmaya çalışarak, sosyal destek arayarak, sürekli düşünüp durmaktan uzaklaşarak ya da örgütten ayrılarak yıkıcı liderle başa çıkma stratejilerini oluşturmaktadır (Webster vd., 2016, s. 346).

Yeni Nesil Liderlik Yaklaşımlarıyla İlgili Çalışmalar

Etkileşimci, dönüştürücü, karizmatik, hizmetkar, stratejik, dijital liderlik yaklaşımlarında liderlerin örgütünün adını geleceğe taşımakta çok önemli olduğu anlaşılmaktadır. Astlarıyla sağlıklı iletişim kurabilen, astlarına ilham vererek motivasyonunu güçlendiren, empati kurabilen, iyi dinleyici olan, yeniliğe açık, teşvik edici ve destekleyici liderlerin örgütlerde varoluşu iş tatmininin, motivasyonun, örgütsel adalet ve örgütsel güvenin, bireysel performansın artışı sağladığı gözlemlenmiştir. Yapılan araştırmalarda dönüştürücü liderlik iş tatmini ve örgütsel özdeşleşme üzerinde etkileşimci liderlik ve örgütsel özdeşleşmenin de iş tatmini üzerinde pozitif etkileri olduğu tespit edilmiştir (Eren ve Titizoğlu, 2014, s. 275). Hizmetkar liderlik yaklaşımının örgütsel adalet ve örgütsel güven üzerinde olumlu etkilerinin olduğu görülmüştür (Ateş, 2015, s. 75). Stratejik liderlik yaklaşımı ile örgüt sağlığı arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir (Köse ve Güçlü, 2018, s. 241). Dijital liderlik yaklaşımı ile bireysel performansın araştırıldığı bir diğer çalışmada dijital liderlik yaklaşımı bireysel performansı %59 oranında artırdığı tespit edilmiştir (Abbasov ve Tolay, 2021, s. 59).

Liderlik yaklaşımları örgütün kaderini belirlemede kilit rol oynamaktadır. Olumlu özellikleriyle başarıyı getiren lider olumsuz özellikleriyle de tam bir yıkıma neden olmaktadır. Bu kapsamda istenmeyen liderlik yaklaşımı yıkıcı liderlik yaklaşımının da bilinmesi bu tür liderliğin olası zararlarını önlemede fayda sağlayacaktır. Yıkıcı lider, gücüne ve otoritesine güvenerek astlarına baskı uygulayan, kendi menfaati için yolsuzluk ve sabotaja yönelen, örgütsel amaçları göz ardı eden liderleri tanımlamaktadır. Yıkıcı lider bu tutum ve davranışlarıyla hem örgütüne hem de astlarına ciddi zararlar vermektedir. Yıkıcı liderin astları hem fiziksel hem de psikolojik olarak etki-

lenmektedir. Yıkıcı lider iş tatminini azalttığı, işten ayrılma niyetinde olumlu etki yarattığı, örgütsel bağlılığı olumsuz etkilediği, astların savaçlama davranışında artış gösterdiği, iş stresine etki ederek işe olan adanmışlığı köreltiği gözlemlenmiştir (Sezici, 2016, s. 117). Bir başka çalışma da yıkıcı liderliğin örgütsel stresi % 17 oranında arttırdığı tespit edilmiştir (Özgenel ve Canuyulası, 2021, s. 1660). Astlar yaşamış olduğu duygu travmasının neticesinde mesleki olarak tükenmişlik sendromuyla karşı karşıya kalmaktadır. Yapılan araştırmada yıkıcı liderlik algısıyla mesleki tükenmiş arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir (Akman, 2016, s. 627) . Diğer bir araştırma da iş stresi, duygusal tükenmişlik ve iş tatmininin bir yordayıcısı olarak yıkıcı liderlik yaklaşımı gösterilmiştir (Khan vd., 2019, s. 141). Örgütlerde olumsuz sonuçlara neden olan bu kavramlar birbirlerini etkileyerek daha fazla olumsuzluğa sürüklemektedir. Nitekim yıkıcı liderlik davranışının tükenmişlik davranışını arttırması tükenmişlik sendromunun da işe yabancılaşmayı pozitif yönde etki ettiği, işe yabancılaşmanın da iş doyumunu azalttığı tespit edilmiştir (Kaya, 2021, s. 4528).

Sonuç ve Değerlendirme

Lider ve liderlik yaklaşımlarının temel odağı insan olduğundan yaşanan her türlü gelişme ve değişimden etkilenmektedir. Örgütlerde daha fazla başarı sağlama adına insan odaklı yönelimleri artmaktadır. Örgüt başarısında sadece iyi makinalara sahip olmanın ya da tek başına teknolojiyi iyi kullanabilmenin yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Başarının ve kalıcı olmanın sırrı insana verilen önemle ortaya çıkmaktadır. Örgütsel yönetimde söz konusu insan olunca liderlerin önemi netleşmektedir.

Modern dönemde etkileşimci ve dönüşümlü liderlik yaklaşımlarıyla liderlik farklı bir evrim sürecine girmiştir. Liderlerin astlarını ve örgütünü istediği yöne yöneltmesi örgütsel başarı için önemli bir kriter olarak görülmüştür. Etkileşimci ve dönüşümcü liderlik yaklaşımlarına yeni kriterler eklenerek karizmatik liderlik, hizmetkar liderlik, stratejik liderlik, dijital liderlik yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Bu liderlik yaklaşımları liderin olumlu özelliklerine vurgu yaparak olumlu çıktılara odaklanmıştır. Yeni nesil liderlik yaklaşımlarından yıkıcı liderlik yaklaşımı ise liderin olumsuz çıktılarda verebileceği vurgusu yapmaktadır. Bu çalışmada olumlu liderlik yaklaşımları ve olumsuz liderlik yaklaşımı birlikte incelenerek liderlik yaklaşımlarını karşılaştırma imkânı sunulmuştur. Ayrıca yeni nesil liderlik yaklaşımlarıyla ilgili çalışmalara ait sonuçlara yer verilerek yeni nesil liderlik yaklaşımlarının örgütlere ve bireylere etkisi üzerinde durulmuştur.

Liderler hangi tür liderlik yaklaşımına göre hareket ederse etsin astların ve örgütün beklentilerini dikkate alması önem arz etmektedir. Astlar liderlerinin hoşgörülü, adaletli, paylaşımcı, öğretici, destekleyici, güçlendirici, samimi olmasını beklerken örgütlerde bu yetkinliklere sahip bireylere fırsat sunmalıdır. Ayrıca örgüt yönetimi liderleri yönlendirecek eğitimlerle desteklemelidir. Liderler de tutum ve davranışlarıyla örgütünün amaçları doğrultusunda astlarını desteklemelidir. Örgüt yönetimi ve liderler eksiklerini tamamlama yönünde adımlar atması örgütsel başarıyı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Aaltio-Marjosola, I. ve Takala, T. (2000). **Charismatic leadership, manipulation and the complexity of organizational life.** *Journal Of Workplace Learning.*
- Abbasov, A. ve Tolay, E. (2021). Dijital liderliğin bireysel performans üzerindeki etkisi-Azerbaycan'da endüstri 4.0 teknolojilerini uygulayan bir firmada araştırma. *İzmir Yönetim Dergisi*, 2(1), 59-74.
- Akman, Y. (2016). The Relationship between destructive leadership and job burnout: a research on teachers/yıkıcı liderlik ile mesleki tükenmişlik arasındaki ilişki: öğretmenler üzerine bir araştırma. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 12(3), 627-653.
- Akyüz, M. (2018). Stratejik liderlik. *Stratejik Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 45-66.
- Ashforth, B. (1994). Petty tyranny in organizations. *Human Relations*, 47(7), 755-778.
- Ateş, M. (2015). Hizmetkar liderlik ve örgütsel adaletin örgütsel özdeşleşmeye etkisinde örgütsel güvenin aracılık rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 75-95.
- Bakan, İ., Erşahan, B., Büyükbeşe, T., Doğan, İ., ve Kefe, İ. (2015). Dönüşümcü ve etkileşimci liderlik ile öğretmenlerin tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişki. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (14).
- Ballı, E. ve Çakıcı, A. (2019). Karanlık liderlik: Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. *Electronic Turkish Studies*, 14(2).
- Bass, B. (1999). Two decades of research and development in transformational leadership. *European journal of work and organizational psychology*, 8(1), 9-32.
- Başar, U., Sığırtı, Ü., ve Basım, N. (2016). İş yerinde karanlık liderlik. *İş ve İnsan Dergisi*, 3(2), 65-76.
- Bektaş, Ç. (2016). Liderlik yaklaşımları ve modern liderden beklentiler. *Selçuk Üniversitesi Akşehir Meslek Yüksekokulu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(7), 43-53.
- Bozkurt, O. ve Göral, M. (2013). Modern liderlik tarzlarının yenilik stratejilerine etkisini belirlemeye yönelik bir çalışma. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 13(4).
- Büyükbeşe, T. ve Doğan, Ö. (2022). Dijital liderliğin yenilikçi iş davranışı ve iş performansı üzerine etkisi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 14(26), 173-186.

- Çetinkaya, F. ve Akkoca, Y. (2021). Stratejik liderlik ile örgütsel çeviklik arasındaki ilişkide örgütsel iletişimin aracı rolü. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 66-84.
- Çınar, B., Akgül, G. ve Korkmaz, E. (2018). Karizmatik liderin iş gören motivasyonuna etkisi: madencilik sektöründe bir araştırma. *Turkish Journal of Marketing*, 3(2), 143-165.
- Demir, C., Yılmaz, M., ve Çevirgen, A. (2010). Liderlik yaklaşımları ve liderlik tarzlarına ilişkin bir araştırma. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(1), 129-152.
- Doğan, S. (2007). Vizyona dayalı liderlik. *Kare Yayınları*.
- Düzgün, A. ve Ataman, G. (2020). Stratejik liderlik, sosyal sermaye ve performans arasındaki ilişkiler. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 2161-2192.
- Eren, M. ve Titizoğlu, Ö. (2014). Dönüşümcü ve etkileşimci liderlik tarzlarının örgütsel özdeşleşme ve iş tatmini üzerindeki etkileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(27), 275-303.
- Erer, B. ve Demirel, E. (2018). Modern liderlik yaklaşımlarına genel bir bakış. *İksad Journal*, 4(13), 647-656.
- Feyerherm, A. ve Rice, C. (2002). Emotional intelligence and team performance: the good, the bad and the ugly. *The International Journal of Organizational Analysis*.
- Gomes, A. (2014). Transformational leadership: Theory, research and application to sports.
- Gül, H. ve Çöl, G. (2003). Atıf teorisinde belirtilen karizmatik lider özelliklerinin üçlü örgütsel bağlılık modeliyle ilişkileri üzerine bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(3-4).
- Hedlund, J., Forsythe, G., Horvath, J., Williams, W., Snook, S., ve Sternberg, R. (2003). Identifying and assessing tacit knowledge: understanding the practical intelligence of military leaders. *The leadership quarterly*, 14(2), 117-140.
- Hussain, S., Abbas, J., Lei, S., Jamal Haider, M., ve Akram, T. (2017). Transactional leadership and organizational creativity: examining the mediating role of knowledge sharing behavior. *Cogent Business & Management*, 4(1), 1361663.
- İşcan, Ö. (2006). Dönüştürücü/etkileşimci liderlik algısı ve örgütsel özdeşleşme ilişkisinde bireysel farklılıkların rolü. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 6(11), 160-177.
- Kaya, K. (2021). Banka çalışanlarında işe yabancılaşma, iş doyumunu ve tükenmişlik arasındaki ilişki. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(37), 4510-4534.
- Kaya, K. (2022). Çevik Liderlik. *SRA Academic Publishing*.
- Khan, N., Imran, A., ve Anwar, A. (2019). Destructive leadership and job stress: causal effect of emotional exhaustion on job satisfaction of employees in call centers. *International Journal of Information, Business and Management*, 11(1), 135.

- Kıyak, A. ve Bozkurt, G. (2020). A General Overview to digital leadership concept. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Çalışmalar Dergisi*, 1(1), 84-95.
- Klaus, K. ve Steele, S. (2022). An Exploratory and descriptive study of destructive leadership in US higher education. *International Journal of Leadership in Education*, 25(5), 704-724.
- Köse, A. ve Güçlü, N. (2018). Özel okul müdürlerinin stratejik liderlik davranışları ile örgütsel sağlık arasındaki ilişki. *Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(3), 241-252.
- McCleskey, J. (2014). Situational, transformational, and transactional leadership and leadership development. *Journal of business studies quarterly*, 5(4), 117.
- Odumeru, J. ve Ogbonna, I. (2013). Transformational vs. transactional leadership theories: evidence in literature. *International review of management and business research*, 2(2), 355.
- Okçu, V. (2008). Dönüşümcü liderlik ve işlemci liderlik. içinde: yönetimde çağdaş ve güncel konular (Ed: İsmail BAKAN), *Gazi Kitabevi, Ankara*.
- Ordu, A. ve Nayır, F. (2021). Dijital liderlik nedir? bir tanım önerisi. *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 68-81.
- Önbiçak, A. ve Akkoyun, B. (2022). Dijital liderlik çalışmalarının yönetim bilimleri kapsamında incelenmesi: nitel bir araştırma. *Malatya Turgut Özal Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 128-137.
- Özdemir, B. (2021). Liderliğin karanlık yüzü: yıkıcı liderlik üzerine bir değerlendirme. *Researchgate.net*
- Özdemir, M. ve Pektaş, V. (2020). Conger-Kanungo karizmatik liderlik ölçeğinin Türk kültürüne uyarlama çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 2-18.
- Özgenel, M. ve Canuyulası, E. (2021). Okul müdürlerinin yıkıcı liderlik davranışlarının örgütsel strese etkisi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(3), 1652-1664.
- Özkalp, E. ve Kırel, Ç. (2010). Örgütsel Davranış. *Ekin Yayınevi, Bursa*.
- Packard, T. (2009). Leadership and performance in human services organizations. *The handbook of human services management*, 143-164.
- Pareto, V. (2010). Seçkinlerin yükselişi ve düşüşü (Çev. Merve. Zeynep Doğan). *Doğu Batı Yayınları, Ankara*.
- Polychroniou, P. (2009). Relationship between emotional intelligence and transformational leadership of supervisors: the impact on team effectiveness. *Team Performance Management: An International Journal*.
- Richardson, H. ve Vandenberg, R. (2005). Integrating managerial perceptions and transformational leadership into a work-unit level model of employee involvement. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*.

- Saylı, H. ve Baytok, A. (2014). Örgütlerde liderlik teori uygulama ve yeni perspektifler. *Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara*.
- Saylı, H. ve Tüfekçi, A. (2008). Başarılı bir örgütsel değişimin gerçekleştirilmesinde dönüştürücü liderliğin rolü. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (30), 193-210*.
- Sezici, E. (2016). İzleyicilerin yıkıcı liderlik algısı ve sonuçları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (47), 106-121*.
- Spears, L. (2005). The Understanding and practice of servant leadership: servant leadership research roundtable. *School of leadership studies Regent University*.
- Tengilimoğlu, D. (2005). Kamu ve özel sektör örgütlerinde liderlik davranışı özelliklerinin belirlenmesine yönelik bir alan çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 4(14), 1-16*.
- Tepper, B. (2000). Consequences of abusive supervision. *Academy Of Management Journal, 43(2), 178-190*.
- Uçar, Z. ve Tutgaç, C. (2022). İşgörenlerin dijital okuryazarlık algısı ve dijital teknolojilere erişim motivasyonu ilişkisi üzerinde dijital liderliğin düzenleyicilik rolü. *İzmir Yönetim Dergisi, 3(1), 8-22*.
- Uymaz, A. (2013). Yıkıcı liderlik ölçeği geliştirme çalışması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yönetim Dergisi, 24(75), 37-57*.
- Webster, V., Brough, P., ve Daly, K. (2016). Fight, flight or freeze: common responses for follower coping with toxic leadership. *Stress and Health, 32(4), 346-354*.
- Werner, I. (1993). Liderlik ve Yönetim, çev. Vedat Öner, *Rota Yayıncılık, İstanbul*.
- Yukl, G. (2002). Leadership in Organizations, *5th edition, Upper Saddle River, NJ. USA*.

ÖRGÜTLERDE SANAL KAYTARMA

Ferit KÜÇÜK*

Ayşe Cemre BOZDOĞAN**

Giriş

Bilişim ve kablosuz ağ teknolojilerinde yaşanan değişim ve gelişmeler sonrası, internet ve bilgisayar bireylerin yaşamında vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Gelişen bu teknoloji ile her türlü bilgiye kısa zamanda ulaşmak mümkün hale gelmiştir.

Gerek çalışma hayatında gerekse bireylerin günlük hayatlarında oldukça önemli bir hale gelen internet kullanımı, örgütlerin yaptıkları işi kolaylaştırmakla beraber, amaç dışında kullanıldığında ise örgütler açısından olumsuz sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu bağlamda, çalışanların işyerinde ve çalışma saatleri içerisinde interneti kişisel amaçlarla kullanması araştırılması gereken önemli bir problemdir. Türkçe alan yazında bu problem genel olarak sanal kaytarma davranışı olarak ele alınmaktadır.

Sanal kaytarma davranışı ile ilgili literatür taraması yapıldığında, kavram genel olarak, bireysel e-posta alıp göndermek, video izlemek, çevrimiçi oyun oynamak, alışveriş yapmak vb. gibi işle alakalı olmayan kişisel her türlü faaliyetleri kapsamaktadır. Bu davranış, çevrimiçi bankacılık hizmetlerinin kullanılması, akıllı telefon uygulamaları, tablet ile günlük işlerin takibi, online alışveriş, vb. gibi hizmetlerle işlere pratiklik sağlarken; erişkin sitelerine girme, bahis/kumar gibi oyunlar oynama, sohbet sitelerinde başka kişilerle iletişime geçmek, vb. gibi cezai yükümlülüğü bulunan durumları da kapsamaktadır. Bu bağlamda önemli olan husus bireysel olarak gerçekleştirilen bu faaliyetlere mesai saatleri içerisinde ayrılan zaman dilimidir.

* Prof. Dr. Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, feritk@hotmail.com
Orcid ID: 0000-0001-7291-5590

** Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Doktora Programı,
bozdogancemre7@gmail.com Orcid ID: 0000-0002-2353-0173

Örgütlerin bilişim ve kablosuz ağ sistemlerini mesai saatleri içerisinde, çalışanların gereğinden fazla kullanmaları yapılacak işlerin ertelenmesi, verimlilik kaybı, performans ve motivasyonun azalması gibi sorunlara sebep olmaktadır. Aynı zamanda, bu davranışlar şirket sırlarının açığa çıkması, güvenlik ihlalleri ve telif hakkı gibi sorunları da beraberinde getirerek

Örgütleri hukuki yükümlülüklerle de maruz bırakabilir. Yapılan bu açıklamalar bir bütün olarak değerlendirildiğinde sanal kaytarma davranışları, tek boyutlu bir yapı olarak değil, çok boyutlu bir yapı olarak değerlendirilmelidir.

Bu çalışmada, sanal kaytarma davranışları kavramsal bir çerçevede incelenmiştir. Çalışmanın amacı, gelişen teknoloji sürecinde örgütlerde meydana gelen sanal kaytarma davranışlarına vurgu yapmaktır. Bu amaç doğrultusunda öncelikli olarak, sanal kaytarma davranışlarının kavramsal boyutu ve sınıflandırması literatür çerçevesinde araştırılmıştır. Akabinde çalışanları, sanal kaytarma davranışlarına iten sebepler belirtilerek, davranışın hukuki boyutu değerlendirilmiştir. Ayrıca çalışmada sanal kaytarma davranışlarının bireysel ve örgütsel sonuçları açıklanmış ve konu ile ilgili yapılan çalışmalara değinilmiştir.

Sanal Kaytarma Davranışı ile İlgili Literatür Özeti

Literatür incelendiğinde, araştırmacıların sanal kaytarma davranışlarının yararları ve zararları konusunda fikir birliğinde olmadığı, bazı çalışma sonuçlarında kavramın yararlı yönlerine vurgu yapılırken, bazılarında ise zararlı yönlerine değinildiği görülmektedir. Çalışanların bilgi ve iletişim teknolojisi araçları sayesinde bilgiye kolay erişimi, işletme verimliliği ve çalışanların performanslarına olumlu yansıtılabileceği (Seymour ve Nadasen, 2007, s.545) gibi verimlilik ve maddiyat kayıpları, hukuki sorunlar gibi sıkıntılara da yol açabilmektedir (Lieberman vd., 2011, s.2192). Gerek ulusal gerekse uluslararası yazında sanal kaytarma davranışı ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan bir kısmına aşağıda yer verilmektedir:

Lim ve Teo (2005) çalışmasında örgütlerde daha çok önemsiz sanal kaytarma davranışının yaşandığını, önemli sanal kaytarma davranışının ise daha az meydana geldiği görüşünü savunmaktadır.

Garrett ve Danziger (2008) 1024 kişiye uyguladıkları çalışmada, eğitim düzeyi yüksek, iyi maaş alan ve yüksek düzey statüye sahip genelde erkek bireylerin daha fazla sanal kaytarma davranışı sergilediklerini tespit etmiş-

lerdir. Kalaycı (2010) üniversite öğrencileri ile yapmış olduğu çalışmada, cinsiyet ile internet kullanma yeteneği arasında anlamlı bir fark olduğunu savunmuştur. Akça (2013) okul yöneticilerinin görüşlerine başvurarak yaptığı çalışmada, çalışanların demografik özellikleri ile sanal kaytarma davranışları arasında anlamlı bir fark olduğunu tespit etmiştir.

Semiz (2019) ise sağlık çalışanları üzerine yapmış olduğu çalışmasında, kadın çalışanlara oranla erkek çalışanların, 24 yaşından büyük olan çalışanlara oranla 24 yaş altı çalışanların ve evlilere oranla bekar çalışanların daha çok sanal kaytarma davranışı sergilediğini savunmaktadır.

Kaya (2020) Şanlıurfa il merkezinde görev yapan öğretmenlerin, sanal kaytarma davranışlarının demografik faktörler açısından farklılık düzeylerini incelemiştir. Araştırma sonucunda, bireylerin cinsiyet ve statü açısından sanal kaytarma davranışlarında anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca 22-28 yaşa arasındaki bireylerin diğer yaş gruplarına kıyasla, medeni durum açısından ise evlilerin bekarlara kıyasla ve 4000 TL ve altı gelirdeki bireylerin diğer gelir grubundaki bireylere kıyasla daha fazla sanal kaytarma davranışında buldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Nur vd. (2020) kadın sağlık çalışanlarının sanal kaytarma davranışları ile çevrimiçi satın alma davranışları arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla yaptıkları çalışmada, her iki değişken arasında pozitif ve zayıf bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Literatür taraması yapıldığında, sanal kaytarma davranışlarının örgüt ve çalışan üzerindeki etkilerinin olumlu yönde olduğunu savunan çalışmalar aşağıda verilmektedir:

Stanton (2002) interneti daha fazla kullanan çalışanların, bireysel ve örgütsel birtakım konularda daha başarılı olduklarını belirtmiştir. Duygusal bağlılık, iş tatmini, promosyon fırsatları bireysel konulara örnek verilirken, otonomi, iş-yaşam dengesi, sorumluluk alma, iş arkadaşları ile ilişkiler ve yönetim niteliği gibi konularda, örgütsel bazda verilebilecek örneklerdir. Anandarajan vd. (2004) interneti kullanarak forum sitelerine katılan ya da gruplara üye olan çalışanların örgüt için yararlı bilgi edindiği düşüncesini desteklemektedir. Bundan dolayı gerçekleştirilen bu davranış, öğrenmeyi arttırıcı sanal kaytarma kategorisinde ele alınmaktadır. Sanal kaytarma davranışının olumlu sonuçları olduğunu savunan bir diğer araştırma ise Rajah ve Lim (2011)'e aittir. Araştırmacılar sanal kaytarma aktivitelerinin çalışanların iş dışı geçirdikleri zamanı telafi etmek için çaba sarf etmeleri sonucu örgütsel vatandaşlık davranışlarının daha belirginleşeceğini ifade etmişler-

dir. Lim ve Chen (2012) çalışmalarında, internette göz atma faaliyetlerinin çalışanların yaratıcılığını ve üretkenliğini olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Kavrama ilişkin yapılmış bir diğer araştırmada da sanal kaytarma davranışlarının iş görenlerin stresini ve tükenmişliğini azaltmada etkili olduğu ve örgüt içinde iş tatminini ve yaratıcılığı artırdığı bulgusuna ulaşılmıştır (Küsmez, 2018, s. 6).

Yukarıda sanal kaytarma davranışının olumlu sonuçları olduğunu öne süren çalışmalar incelenmiştir. Bu çalışmalara göre, çalışanların örgüt içi ve örgüt dışı davranışları arasında belirli bir denge sağladıkları ve bireysel internet kullanımını örgütlere avantaj sağlayacak şekilde yönettikleri takdirde, sanal kaytarmanın çalışanları stresten kurtaracak ve iş tatminini yükseltecek bir davranış olduğu savunulmaktadır.

Sanal kaytarma davranışının sonuçlarının olumlu yönde olduğunu öne süren araştırmacıların aksine, davranış sonuçlarının olumsuz yönde olduğunu savunan çalışmalar ve bu çalışmaların bulguları şu şekildedir:

Sanal kaytarma davranışlarının genel anlamda 3 boyutu olduğu öne sürülmektedir. Bu boyutlar: Yasal zorunluluklar, pasif örgütsel kaynak kullanımı, örgütün etkinlik, verimlilik ve finansal kaynaklarında azalma şeklinde sıralanabilir (Yıldız vd., 2016, s.149-150).

Örgütlerde bireysel olarak gerçekleştirilen internet kullanımının çalışanlarda bağımlılık yaptığı ve bu durumunda iş yerindeki verimi azalttığı belirtilmektedir (Li ve Chung, 2006, s.1068). Sanal kaytarma davranışı, örgüt kaynaklarının verimsiz kullanılmasına neden olarak, örgütün üretkenliğini azaltır ve beraberinde, rekabet gücünü kaybetmiş bir işletmenin ortaya çıkmasına neden olabilir. Aynı zamanda, internet kanallarında yoğunluğa neden olarak diğer çalışanlarında işlerine engel yaratmaktadır (Lieberman vd., 2011, s.2192). Yine yapılan başka bir çalışmada, sanal kaytarma davranışları hem işletmeler açısından yeni maliyetlerin oluşmasına ve zaman kaybına, hem de insan kaynaklarının iyi kullanılmamasına sebep olduğu vurgulanmıştır (Kaplan ve Öğüt, 2012, s. 592).

International Data Corporation tarafından yayımlanan verilere göre, örgüt içerisinde çalışanların yaklaşık olarak %40'ı, bireysel nedenlerle internet kullanımı gerçekleştirirken, %60'nın da çalışma saatleri içerisinde online alışveriş yaptığı sonucuna ulaşılmıştır (Karatepe ve Güngör, 2017, s.82). Online Analiz Firması Vault.com'da yapılan başka bir çalışmada ise çalışanların %87'si, çalışma saatleri içerisinde bireysel e-posta kullanmaktadır. Araştırma sonucuna göre, 1.000 çalışana sahip bir işletmede, her çalışanın gün içerisinde

de 1 saat bireysel nedenlerle interneti kullanması halinde, işletmelerin yıllık yaklaşık 35 milyon dolar maddi kayba neden olabileceği belirtilmektedir (Karatepe ve Güngör, 2017, s.82). Sanal kayıtma faaliyetleri, işletmeleri yıllık bazda milyar dolarlarla zarara uğratarken aynı zamanda hukuki olarak da olumsuz etkilemektedir (Kasap, 2019, s. 24).

Yukarıdaki çalışmalar baz alındığında, örgüt içerisinde bireysel olarak kullanılan internetin hem işletmeye hem de çalışanlara olumsuz etkileri olduğu söylenebilir. Bu olumsuzlukların başında iş performansında azalma, işletmede verimsizlik ve personel tükenmişliği gelmektedir.

Sanal Kayıtma Kavramı

21. Yüzyıl bilgi ve iletişim teknolojisi gerek insanlara gerekse örgütlere birçok alanda kolaylık sağlamaktadır. Örgüt faaliyetlerinin daha hızlı, etkili ve verimli bir şekilde gerçekleştirilerek işletmenin, zaman ve maliyet kaybını minimum düzeye indirmesi bu kolaylıkların başında gelmektedir. Örgütlerin kullanmış oldukları bilgi ve iletişim teknolojilerinin başında internet ve internete bağlantılı diğer araç gereçler gelmektedir (Kayapalı ve Yıldırım, 2016, s.41).

Nitekim internetin hızlı bir şekilde gelişip yaygınlaşması, insanoğlunun yaşamında vazgeçilmez bir unsur haline gelmesine sebep olmuş, bununla beraber uzaklık ve sınır kavramları tamamen ortadan kalkmış ve elde edilen/ulaşılabilir her bilginin hızlı bir şekilde dünyanın her yerinde paylaşılması sonucunu meydana getirmiştir (Nur vd., 2021, s.69).

Geçmişten günümüze kadar olan süre zarfında iş yaşamında, bireyler işten kaçmak için çeşitli yollar aramışlardır. Üretim işçilerinin üretim hattına negatif müdahaleler ile üretimi durdurmaları ve kendileri için zaman dilimi yaratmaları bu konu ile ilgili verilebilecek örneklerden bir tanesidir. Çağımızda da önemli bir yere sahip ve birçok avantajı beraberinde getiren internet kullanımının, aynı zamanda çalışanlar tarafından suistimale açık bir unsur olduğu gerçeğini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir (Özkalp vd., 2012, s.18).

Günümüzde ise, internetin iş hayatının zorunlu bir bileşenine dönüşmesi, çalışanlar tarafından işten kaytarmanın bir aracı olarak kullanılmasına yol açmıştır. İş yerinde dizi izlemek, sosyal mecralarda zaman geçirmek, müzik dinlemek, video indirmek, vb. durumlar bu doğrultuda ele alınabilir. Kayıtma, çalışanın iş yerinde kendisine verilen işi geciktirmesi veya yapma-

ması olarak ifade edilirken, sanal kaytarma davranışı ise; çalışanların e-posta alma ya da gönderme, haberlere göz atma, sosyal medyada gezinme gibi çalışma saatleri içerisinde görevlerinin dışında kalan işler için çevrimiçi etkinliklerde bulunmalarını içerir (Wu vd., 2021, s.99).

Tony Cummins (1995) tarafından ortaya atılan ve ilk defa The Daily News of New York'ta yayınlanan sanal kaytarma kavramı 2002 yılında, Ulusal Singapur Üniversitesi tarafından yayınlanan bir makale ile yaygınlık kazanmıştır (Jandaghi vd., 2015, s.336). Sanal kaytarma davranışını ilk tanımlayanlar arasında yer alan Lime'e göre, sanal kaytarma örgüte ait internetin örgüt amaçları yerine kişisel amaçlar için kullanılmasıdır (Blanchard ve Henle, 2008, s.1068). Sanal kaytarma, çalışma saatleri içinde e-posta göndermek, müzik indirmek ve çevrimiçi oyun oynamak gibi şeyler için örgüt tarafından sağlanan internetin kullanılmasıdır (Askew vd., 2014, s.510).

Ünal ve Tekdemir (2015) yaptıkları çalışmada, sanal kaytarma davranışlarını mesai saatlerinde örgütün internet olanağını yapılması gereken iş harici aktiviteler için bilinçli şekilde kullanılması şeklinde ifade eder. Bu tanımlamaya göre, bilgisayara önceden yüklenen müzikleri dinlemek veya oyunları oynamak sanal kaytarma faaliyetleri olarak görülmemektedir.

Ayrıca ulusal ve uluslararası literatürde sanal kaytarma davranışının kavramsal incelemesi yapıldığında "siber aylaklık", "siber kaytarma", "cyberslacking" ve "cyberbludging" gibi terimlerin yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir (Nur vd., 2021, s.69). Sanal kaytarma kavramına ilişkin yaklaşımlar incelendiğinde, kavram ile ilgili tanımlarda tam anlamıyla fikir birliği olmamakla beraber genel perspektifte, çalışma saatleri içerisinde işle ilgili olmayan, bireysel sebepler ile internet kullanımından söz edilebilir.

Sanal Kaytarma Sınıflandırması

İlgili yazın incelendiğinde, sanal kaytarma davranışlarının sınıflandırılmasında araştırmacılar tarafından genel kabul görmüş bir fikir birliği olmamakla birlikte, konuya ilişkin yapılan öncü araştırmalarda kavram aşağıdaki şekilde alt başlıklara ayrılarak sınıflandırılmıştır (Küçük ve Nur, 2019, s.1104).

Robinson ve Bennett Tarafından Yapılan Sanal Kaytarma Davranışı Sınıflaması

Sanal kaytarma davranışı ile ilgili ilk sınıflandırma 1995'te Robinson ve Bennett tarafından yapılmıştır. Yapılan sınıflandırmada davranış minör (önemsiz) ve majör (önemli) olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Minör sanal kaytarma,

örgüt içerisinde bireysel e-posta almak/göndermek, online alışveriş yapmak, haber ya da finansal sitelerde gezinti yapmak gibi davranışları kapsarken, majör sanal kaytarma ise, bireysel web sitelerine girmek, sohbet siteleri veya bloglarda başka kişilerle etkileşime geçmek, yetişkin sitelerini ziyaret etmek, online bahis oynamak ve müzik dinlemek gibi cezai yükümlülüklerle neden olan davranışları kapsamaktadır (Robinson ve Bennett, 1995, s.565).

Robinson ve Bennett'in sanal kaytarma ile ilgili yaptığı sınıflandırmaya bakıldığında, Majör sanal kaytarma davranışları; işyerinin etkinlik ve verimliliğini azaltıcı etki yaparken aynı zamanda da cezai yükümlülükleri olan davranışların tamamıdır (Nur vd., 2021, s.71). Önemsiz sanal kaytarma faaliyetleri ise önemli sanal kaytarma faaliyetine oranla örgüte daha az zarar veren ve verimlilik üzerinde daha az etkiye sahip olan davranışlardır.

Lim ve Chen Tarafından Yapılan Sanal Kaytarma Davranışı Sınıflandırması

Sanal kaytarma davranışı ile ilgili bir diğer sınıflandırma da Lim ve Chen tarafından yapılmıştır. Lim ve Chen, çalışanların iş yerinde tarama ve e-posta gönderme davranışı olmak üzere iki tür sanal kaytarma faaliyetinde bulunabileceklerini ifade etmişlerdir Bunlar (Lim ve Chen, 2009, s.4):

- Sanal kaytarma türü olan tarama aktiviteleri, çalışanların örgütte oldukları süre zarfında işle ilgili olmayan faaliyetlerinde interneti kullanmaları olarak tanımlanabilir. Web sitelerini ziyaret etmek tarama aktivitelerine verilebilecek örnektir.
- Sanal kaytarma davranışlarının ikinci türü olan e-posta aktiviteleri ise iş yerlerinde en çok karşılaşılan sanal kaytarma aktivitelerinin başında gelmektedir. Bu davranışlar, iş ile ilgili olmayan, bireysel amaçlarla e-posta gönderme/alma durumu olarak ifade edilmektedir.

Anandarajan, Murujan ve Devine Tarafından Yapılan Sanal Kaytarma Davranışı Sınıflandırması

Çağımızda bilgi teknolojisinin sunduğu en önemli araştırma aracı olan internetin, çalışanlar tarafından kullanılması kaçınılmaz bir durumdur (Anandarajan vd., 2004, s.777). Bu bağlamda Anandarajan vd. (2004) yaptıkları çalışmada, kavramı daha geniş yelpazede ele alarak, sanal kaytarma davranışını 4 kategoride incelemişlerdir. Bunlar;

- Suistimale açık sanal kaytarma faaliyetleri, örgüt içerisinde yararlı olmayan internet kullanımı ile ilgilidir. Müzik indirme, erişkin sitelerine

girme, çevrimiçi oyun oynama gibi faaliyetler suistimale açık sanal kaytarmaya örnek olarak gösterilebilir.

- Yaratıcı ve boş zamanları dolduran sanal kaytarma davranışları ise dinlenme veya eğlenme amacı güden faaliyetler olarak da ifade edilebilir. Sanal alışverişler, tatil rezervasyonları, kişinin hobileriyle ilgili araştırmaları bu kategoriye verilebilecek örneklerdir. Bahsedilen sanal kaytarma davranışı diğerlerine oranla daha az riskli gibi görünse de çalışanın itibarı açısından oldukça sakıncalıdır.
- Öğretici sanal kaytarma davranışları, bireysel öğrenme amacı güden faaliyetler olarak da değerlendirilir. Öğretici sanal kaytarma davranışları, örgüt yararına olan bilgi edinme sürecini kapsamaktadır. Örgüt ile ilgili araştırma yapmak ve mesleki gelişim amacıyla yapılan internet aramaları bu kategoride yer alan örneklerdir.
- Belirsiz eylemler doğrultusunda yapılan sanal kaytarma davranışları ise kuşkulu ya da muğlak aktiviteler olup, açıklanması diğerlerine oranla daha zor olan davranış biçimidir. Çalışanların işletme ile ilgili forumlara katılması, diğer örgüt araştırmaları bu grup içerisindeki faaliyetlerdir. Belirsiz eylemler doğrultusunda yapılan sanal kaytarma davranışları, örgüt açısından tehlikeli sonuçlar doğurabilir. Çünkü çalışanın kullanabileceği yanlış bir ifade örgüt bilgilerinin ifşasına sebebiyet verebilir.

Mastrangelo vd. Tarafından Yapılan Sanal Kaytarma Davranışı Sınıflaması

Mastrangelo ve Diğerlerinin sanal kaytarma davranışlarına bakıldığı zaman, iş yerine ait olan bilgisayarların kullanılarak verimsiz zaman geçirilmesi şeklinde açıklama yapılabilir. Bu davranış sınıflandırması 2 başlık altında toplanmıştır. Bunlar:

- Zarar verici bilgisayar kullanımı örgütün amaçlarıyla çelişen, yasa dışı ve hukuki yaptırımları olan her türlü faaliyetler olarak tanımlanmaktadır.
- Üretkenlik dışı (verimsiz) bilgisayar kullanımı ise zarar verici davranışlar kadar risk taşımayan fakat örgütün verimliliğini olumlu yönde etkilemeyen faaliyetlerdir.

Blanchard ve Henle Tarafından Yapılan Sanal Kaytarma Davranışı Sınıflaması

Diğer davranış sınıflamalarının aksine Blanchard ve Henle (2008) sanal kaytarmayı yalnızca olumsuz bir kavram olarak ele almayıp, aynı zamanda gerek işletme gerekse çalışan açısından olumlu sonuçlarının olabileceğini be-

lirtmişlerdir. Bu kategoride sanal kaytarma davranışı 2 boyutta ele alınmaktadır. Bunlar;

- Önemsiz sanal kaytarma davranışları, çalışanların kişisel e-posta gönderimi, gazete, haber, kitap okuma, borsa takibi gibi aktiviteler bu davranış grubunda yer almaktadır. Bahsedilen faaliyetler mesai saati içerisinde çok fazla tekrarlanmıyorsa göz yumulabilir.
- Önemli (serious) sanal kaytarma davranışlarına ise, kumar/bahis oynamak, yetişkin sitelerine girmek, yasa dışı müzik indirmek, vb. gibi örnekler verilmektedir. Bu tip davranışlar hem örgüte hem çalışana zarar vererek hukuki yaptırımları bulunmaktadır.

Çalışanları Sanal Kaytarma Davranışına Yönelten Faktörler

Konu ile ilgili literatür taraması yapıldığında, çalışanları sanal kaytarmaya yönlendiren faktörlerin geniş bir alana yayıldığı görülmektedir. Bu çalışmalarda hem benzer hem de farklı nedenler tespit edilmiştir. Jia vd. (2013) yılında yapmış oldukları çalışmada sanal kaytarma davranışları ile yaş, medeni durum, eğitim ve gelir düzeyi gibi demografik özellikler arasında bağ olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

“Psikolojik sözleşme”, “Sosyal öğrenme”, “Etik karar verme”, “Genel caydırıcılık”, “Planlı davranışlar”, “Sosyal mübadele”, “Sosyal bilgi işleme”, “Eşitlik” ve “Tepki” gibi diğer birçok kavram çalışanları sanal kaytarma aktivitelerine iten sebepler arasında gösterilmektedir (Ünal ve Tekdemir, 2015, s.98).

Gezer ve Barutçu (2020) çalışmasında, sanal kaytarmaya sebep olan faktörleri; yapılan işin ağırlığı ve yoğunluğu yani işin özellikleri, çalışanın özel hayatı ile iş hayatını birbirine karıştırması, kişisel ve psikolojik faktörler ve örgütsel bağlılık algısı olarak sıralamıştır.

Çalışanları sanal kaytarma davranışına yönelten faktörlerle ilgili literatür taraması yapıldığında, sanal kaytarma davranışına neden olan faktörlerin 3 gruba ayrıldığı görülmektedir. Bunlar; kişisel faktörler, iş ile ilgili faktörler ve örgütsel nedenlerdir.

Örgütsel Nedenler

Sanal kaytarmaya neden olan faktörlerden ilki örgütsel nedenlerdir. Bu başlığın altında ise örgütsel politikalar, internet politikası, iş yerinde kendi bilgisayarını kullan politikası ve iş dünyasındaki yeni çalışma yolları olmak üzere 4 faktör bulunmaktadır (Doorn, 2011, s.9).

Örgütsel Politikalar

Sanal kaytarma davranışı üzerinde örgütsel politikaların birçok olumlu ve olumsuz etkisi mevcuttur. Bu kapsamda değerlendirilecek politikalardan bazıları internet kullanma özgürlüğü, çalışanların esnek saatlerde çalışmasına izin verilmesi, bireysel bilgisayarların iş yerine getirilmesidir (Biçim, 2019, s. 34).

İnternet Politikası

Sanal kaytarma davranışının çalışan ve örgüt açısından tam olarak olumlu veya olumsuz bir sonucu olup olmadığı konusunda fikir birliği olmamakla beraber, genel olarak örgütler, çalışanlarının internet kullanımını kontrol altına almak ya da sınırlamayı amaçlayan politikalar kullanmaktadır. Bahsi geçen bu politikalar, bireyin davranışını düzenlemeyi amaçlayarak sanal kaytarma davranışı üzerinde de önemli bir rol oynamaktadır (Lim ve Teo, 2005, s.1085).

Blanchard ve Henle (2008) ise bu görüşün aksine, sanal kaytarma davranışı üzerinde örgütsel politikaların etkisinin olmadığını savunmaktadır. Nitekim sanal kaytarma davranışı sergileyen çalışanların yöneticiler tarafından fark edilmesinin zor olduğunu belirtmektedir.

Bu bağlamda, açıklamalardan da görüldüğü üzere, sanal kaytarma davranışının örgüt ve çalışan açısından olumsuz bir sonucu olup olmadığı noktasında fikir birliği yoktur. Ancak örgütlerin büyük bir çoğunluğu, oluşabilecek riskleri azaltmak amacıyla internet kullanımını kontrol altına almaktadır.

İş Yerinde Kendi Bilgisayarını Kullan Politikası

Çalışanların iş yerine kendi bilgisayarını getirerek sanal kaytarma davranışında bulunmaları yeni bir kavramdır (Tatari, 2021, s.38). Bu politika çalışanlara iş yeri tarafından sağlanan donanım yerine bütçeden kendi donanımını satın alma imkânı sunar (Biçim, 2019, s.33).

İş Dünyasındaki Yeni Çalışma Yolları

Bu politika iş hayatında zaman ve mekân bağlamında esneklik/pratiklik sağlamakta olup, aynı zamanda da bireyin işlerini yapma şeklini etkilemektedir. Konu ile ilgili yapılan çalışmalarda, mekânsal esneklik uygulamalarının ve ofis dışında çalışma imkânı sağlamanın çalışanlarda bazı olumsuz

sonuçlar doğrulttuğu sonucuna varılmıştır. Bazı örgütlerin çalışanlarına bu politikaları sağlarken, belirli kural ve potansiyel riskler ile ilgili bilgi sağlama-ması olumsuz sonuçlanmasına sebep olmuştur (Kurland ve Bailey, 1999, s.55).

İş hayatındaki yeni çalışma yolları sağladığı pratikliğin yanı sıra, iş yeri performans ve koordinasyon eksikliği, yönetsel kontrol ve denetim sistemi gibi konularda noksanlığa sebep vererek çalışanların farklı sanal kaytarma davranışlarına itmesi bakımından dezavantajlara da sahiptir.

İş ve Görev ile İlgili Etkenler

Konu ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, iş ve görev ile ilgili etkenler, iş ile ilgili talepler ve kaynaklar, iş yükü ve özel yaşam ile iş hayatı arasındaki sınırların kaybolması olmak üzere 3 başlık altında toplanmıştır.

İş ile İlgili Talepler ve Kaynaklar

İş talepleri çalışma ortamının fiziksel, duyuşsal ve bilişsel çaba gerekti-ren uyarınları içermeye derecesi olarak tanımlanmaktadır (Alhas, 2022, s.43). İş kaynakları ise, çalışanın stresli uyarınlarla baş etmesi gerektiğinde kullanılabileceği bir tür enerji kaynağıdır (Hobfoll, 1989, s.2001). Yüksek iş talepleri ve kaynakların birleşimi çoğunlukla gerek örgüt gerekse çalışanlar açısından gelişme ve aktif öğrenme sağlamaktadır. Diğer taraftan düşük iş talepleri ve kaynaklar da örgüt çalışanlarının sanal kaytarma davranışına yönelmelerine sebep olmaktadır.

İş Yükü

Çalışanların yerine getirmeleri gereken görevlerin ağır ve yoğun olma durumu iş yükü olarak tanımlanmaktadır (Keser, 2006, s.105). Çalışanların enerjisini aşan iş yükü fiziksel, zihinsel ve psikolojik olarak yorgunluğa neden olmaktadır. Nitekim örgüt tarafından çalışanlara dayatılan iş yükü, sanal kaytarma davranışını da 2 şekilde etkilemektedir. İş yükü yüksek olan çalışanların sanal kaytarma davranışları azalmaktadır ya da çalışan motivasyonu sağlamak, mola vermek amacıyla sanal kaytarma davranışlarına yönelebilir.

İş ile Özel Hayatın Birbirine Karışması

İş hayatı ve aile ilişkileri arasında yaşanan karmaşanın nedeni her iki alanda oluşan rol baskısıdır (Carlson vd., 2000, s.250). İnternet kullanımının iş ve özel hayattaki rolünün artması çalışanlara evde iş yapma imkânı sağ-

layarak iş sırasında aile ile ilgili faaliyetlerde bulunma fırsatı verir (Doorn, 2011, s.12).

Bireysel Nedenler

Çalışanları sanal kaytarma davranışına sürükleyen diğer bir faktör bireysel nedenlerdir. Bireysel özellikler, bireysel ahlaki normlar, psikolojik direnç, psikolojik bağımlılık, işyerinde can sıkıntısı, tükenmişlik, görev süresi ve görev pozisyonu bireysel nedenlerin alt kategorileridir.

Bireysel Özellikler

Kişilik özellikleri bireyleri belirli bir şekilde düşünebilme, hissetme ve hareket etme eğilimleri açısından diğer bireylerden net çizgilerle ayıran özellikler olarak tanımlanabilir (Ones vd., 2005, s.390). Sanal kaytarma davranışları ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, örgüt çalışanlarının kişisel özellikleri ile internet kullanımı arasındaki ilişkinin tespitine yönelik çalışıldığı görülmektedir. Landers ve Lounsbury, yaptıkları araştırmada beş faktör kişilik kuramı olarak bilinen kişilik gruplaması ile kişisel olarak internetten yararlanma arasındaki ilişkiyi açıklamışlardır (Avcılar ve Demirgümüş, 2016, s.254). Beş faktör kişilik kuramı aşağıda tanımlanmıştır:

- **Sorumluluk:** Disiplinli, düzenli ve dikkatli çalışanların genellikle sorumluluk özelliği gelişmiş bireyler olduğu görülmektedir. Sorumluluk sahibi olan çalışanlar, belirli plan ve program dahilinde hareket ederek başarılı olmaya heveslidirler. Bu durumun tam aksine, sorumluluk düzeyi daha az olan bireyler ise, tembel, bilinçsiz ve disiplinden uzaktırlar (Costa ve McCrae, 1995, s.34).

- **Uyumluluk:** Uyum sağlama özelliği yüksek olan bireyler; güvenilir, mütevazı, fedakâr ve anlaşılır şeklinde tanımlanırken; uyum sağlama özelliği zayıf olan bireyler ise güvenilirmez, kaba, şüpheli, inatçı, saldırgan ve rekabetçi davranış ve özelliklere sahiptirler (İbrahimoglu vd., 2013, s.94).

- **Duygusal Denge:** Duygusal dengesi yüksek olan bireyler; örgüt içerisinde çevresine pozitif enerji yayan, özgüveni yüksek ve sakin davranışlar sergilerken, duygusal dengesi düşük olan bireyler ise güven vermeyen, kuşkulu, gergin ve içine kapanık hareket sergilemektedir (Costa ve McCrae, 1995, s.34).

- **Dışa Dönüklük:** Gerek iş gerekse sosyal hayatta kendisini rahat ifade edebilen bireyler dışa dönük olarak tanımlanırken; sosyal ortamlarda bulun-

mayıp, yalnız kalmayı tercih eden ve diğer bireyler ile arasına mesafe koyan kişiler dışı dönük olmayan bireyler olarak tanımlanmaktadır (Bono vd., 2002, s.319).

- **Açıklık:** Açıklık özelliği fazla olan kişiler, yaratıcı, meraklı, maceracı, orijinal olarak kabul edilirken; açıklık özelliği düşük olan kişiler, yeniliğe kapalı, muhafazakâr, geleneksel ve monoton yaşamdan tatmin olan kişiler olarak kabul edilmektedirler (Bruck ve Allen, 2003, s.462).

Bireysel Ahlaki Normlar

Ahlâkî normlar; çalışanların ahlaki açıdan doğruluğunu, tutumunu ve davranışlarını faaliyete geçiren doğruluk veya yanlışlık algısı olarak ifade edilmektedir (Conner ve Armitage, 1998, s.1441). Bireysel ahlaki normlar çalışanın kendi davranışlarının yanlış ya da doğru olarak değerlendirebilmesi için kılavuzluk etmektedirler (Johns, 2006, s.388).

Psikolojik Direnç

Çalışanların mesai saatleri içinde kendine verilmiş olan görev ve sorumlulukları yerine getirme konusunda kararsız kalma durumu psikolojik direnç olarak tanımlanmaktadır (Alpaydın vd., 2016, s.96). İş hayatında çalışanlar kendilerine karşı konulan kural veya düzenlemelere farklı boyutlarda direnç gösterebilirler. Bireyin göstermiş olduğu bu direnç aslında onun kısıtlandığını ya da tehdit altında olduğunu hissetmesiyle beraber, özgürlüğünü geri alma mücadelesi olarak ifade edilebilir (Hellman ve Mcmillin, 1997, s.136). Yapılan bu tanımlamalar neticesinde, örgüt içinde internet kullanımının kısıtlanması, engellenmesi vb. durumlar bireyi direnç göstermeye sevk etmektedir.

Psikolojik Bağımlılık

Psikolojik bağımlılık; internet olmadan geçen zamanın önemsiz gibi görülmesi, aşırı internet kullanma isteğinin önüne geçilememesi şeklinde tanımlanmaktadır. “İnternet bağımlılığı”, “aşırı internet kullanımı”, “uygun olmayan internet kullanımı”, “patolojik internet kullanımı” gibi farklı tanımlamaları da mevcuttur. Ayrıca aşırı internet kullanımı bireyin aile ve iş hayatındaki dengenin bozulmasına da sebep olmaktadır (Kuss, 2016, s.186).

Günümüz teknolojik gelişmeleriyle beraber cep telefonu, tablet, vb. gibi cihazlar ile internet erişimi oldukça kolaylaşmıştır. İnternetin yaygınlaşması

neticesinde bireyler istedikleri yer ve zamanda internete erişim sağlayabilmektedir. Çalışanlar rutin işlerin monotonluğundan kurtulmak için kaçış yolu olarak interneti kullanmaktadır. Bireysel e-posta almak/göndermek, sosyal medyada sörf yapmak, internet üzerinden alışveriş yapılması konu hakkında verilebilecek örneklerdir.

İş Yerinde Can Sıkıntısı

Bireylerin karşı çıkamayacağı süreçlerle ya da anlam veremediği durumlarla karşı karşıya kalması noktasında veya kısıtlı seçeneklerin olduğu durumlarda can sıkıntısı ortaya çıkmaktadır (Svendsen, 2005, s.28). Bireylerin iş hayatı içerisinde görev ve sorumluluklarını yerine getirme noktasında ve dikkatlerini toplama konusunda zorlanmaları ile başlayan düşük ya da yüksek uyarılma ile sonuçlanan duygu durumu ise iş yerinde can sıkıntısı olarak tanımlanmaktadır (Hooff ve Hooff, 2017, s.133). Bu bağlamda, iş yerinde can sıkıntısı yaşayan çalışanların motivasyonlarında azalma eğilimi görülmektedir. Motivasyonu azalan çalışanın sergileyeceği olumsuz davranışların başında ise sanal kaytarma faaliyetleri gelmektedir.

Tükenmişlik

Tükenmişlik, bireyin yapmış olduğu işin gereklerine oranla ekstra çaba ve isteğe maruz kalan ve devamlı yüz yüze iletişimin yoğun olduğu işlerde çalışan kişilerde ortaya çıkan fiziksel, duygusal ve bilişsel yorgunluk durumudur (Kavi, 2017, s.15)

Günümüz stresli çalışma koşullarında tükenmişlik durumu kaçınılmazdır. Bu bağlamda, tükenmişlik yaşayan çalışanlar hem bireysel hem de örgütsel yapıya zarar verirler.

Kişisel başarının azalması, duyarsızlaşma ve duygusal tükenmenin, tükenmişliğin alt boyutları olduğu ifade edilmektedir (Kavi, 2017, s.16). Tükenmişliğin alt boyutlarının sanal kaytarma davranışı ile olumlu ilişkilerinin olduğu ortaya koyulmuştur (Karabey ve Yıldırım, 2017, s.56).

Görev Süresi

Çalışanın iş yerinde hizmet vermiş olduğu süre görev süresidir. Kimi bireylerin örgütte çalışma süreleri daha fazla iken, kimi bireylerin ki ise daha azdır. Yapılan çalışmalarda görev süresi fazla olan bireylerin görev süresi daha az olan bireylere oranla, işlerine daha çok odaklandıkları belirtilmiştir (Mumford ve Smith, 2004, s.2-3).

Görev Pozisyonu

Görev pozisyonu, çalışanın belirli bir örgütte hizmet vermiş olduğu pozisyonudur. Nitekim çalışanın örgüt içerisindeki pozisyonunun internet kullanım süresine etkisi bulunmaktadır (Öztürk, 2021, s.35).

Bu bağlamda, çalışanların örgüt içerisinde sahip oldukları pozisyonları internette geçirmiş oldukları süreyi etkilemektedir. Pozisyonu düşük olan çalışanların, pozisyonu yüksek olan çalışanlara oranla daha fazla sanal kaytarma davranışı gösterdiği söylenebilir (Aquino vd., 2004, s.1002).

Sanal Kaytarmanın Hukuki Boyutu

Geçmişte ulaşılması zor olan birçok bilgiye, günümüzde artan internet teknolojisi sayesinde çok kısa bir sürede ulaşılmaktadır. Nitekim bu durumun örgüt ve çalışan açısından riskleri mevcuttur. Çalışanın örgüt internetini kullanarak yapmış oldukları bireysel faaliyetler, işletme açısından gizli bilgilerin sızdırılması, ticari sır ve kurumsal fikri mülkiyet hakları ihlali gibi durumları doğurmaktadır. Kullanılan bu kaynaklar işletme sorumluluğunda olduğundan, çıkacak herhangi bir problemde de işveren sorumludur. Bundan dolayı işveren, bireysel internet kullanımını kontrol altına alıp sınırlandırma yetkisine sahiptir.

İş yerleri, çalışanların sanal kaytarma davranışında bulunup bulunmadığı ile ilgili her ne kadar çaba sarf edip önlem almaya çalışsalar da örgütlerde bireysel internet kullanımı ile ilgili yasal boşluklar bulunmaktadır. Bu duruma karşılık sanal kaytarma davranışı, örgütleri bir takım cezai işlemlere kadar varan önemli olumsuz sonuçlara sebep olmaktadır. Bundan dolayı kanun koyucu, iş yerlerinin çalışanlarını bu tür davranışlardan caydırarak, örgüt çıkar ve etkinliğini korumalarına izin vermektedir (Hanaylı, 2020, s. 94).

Türkiye’de, sanal kaytarma ile ilgili çalışanların yasal sorumlulukları ve işyerinde uyulması gereken hususlar 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu (DMK) ve 4857 Sayılı İş Kanunu’nda (İK) düzenlenmiştir. Ancak yine de sanal kaytarma davranışına ilişkin kanunda çok açık hükümler bulunmamaktadır. DMK, m.125/B/e’ye göre “Devlete ait resmi araç, gereç ve benzeri eşyayı özel işlerinde kullanmak” görevlinin kınama cezası, DMK, m.125/C/c’e göre “Devlete ait resmî belge, araç, gereç ve benzerlerini özel menfaat sağlamak için kullanmak” aylıktan kesme cezası ile sonuçlanabilmektedir. Buna göre örgütün bilgisayarlarının ve internet bağlantısının işyerinde kişisel amaçlarla kullanılması durumunda çalışanlar disiplin cezasına çarptırılabilir.

mektedir. Ayrıca DMK, m.125/A/a'ya göre "Verilen emir ve görevlerin tam ve zamanında yapılmasında, görev mahallinde örgütlerce belirlenen usul ve esasların yerine getirilmesinde, görevle ilgili resmi belge, araç ve gereçlerin korunması, kullanılması ve bakımında kayıtsızlık göstermek veya düzensiz davranmak," eylemi uyarı, DMK, m.125/B/a'ya göre "Verilen emir ve görevlerin tam ve zamanında yapılmasında, görev mahallinde örgütlerce belirlenen usul ve esasların yerine getirilmesinde, görevle ilgili resmi belge, araç ve gereçlerin korunması, kullanılması ve bakımında kusurlu davranmak" kınama cezasına sebep olabilmektedir. Görüldüğü üzere sanal kaytarma davranışı, çalışanların kendilerine verilen görevleri zamanında yerine getirmelerini engelleyecek nitelikte ise, bu tür durumlar disiplin yaptırımlarına yol açmaktadır (Baydar, 2021, s. 23).

Yıldız ve Yıldız'ın (2015) çalışmalarında 1997 ile 2012 yılları arasında gerçekleşen sanal kaytarma davranışıyla alakalı Yargıtay kararları incelenmiş ve neticesinde 22 emsal karara rastlanmıştır. Örgütler sanal kaytarma davranışının yoğunluğuna veya çeşitlerine göre değişik düzeylerde zarar görmektedirler. Nitekim işletmelerin, bireysel internet kullanımıyla alakalı cezai yetkisi bulunmaktadır (Örücü ve Yıldız, 2014, s.101).

Sanal Kaytarmanın Sonuçları

1. Teknolojinin gelişimiyle beraber akıllı telefon, tablet, bilgisayar gibi iletişim araçları ile internet kullanımı yaşamımızın odak noktası haline gelmektedir. Nitekim bu gelişme, günlük hayatımızda olduğu gibi iş hayatımızda da eşsiz ve önemli değişimlere neden olmaktadır. Bilişim teknolojisindeki bu gelişme ile örgütler bilgiyi daha hızlı paylaşma imkânı elde etmektedir. Sanal kaytarma davranışlarındaki olumlu gelişmelerin yanı sıra, çalışan açısından bu süreç iyi yönetilmediği takdirde örgütlerin önemli sorunlar yaşamasına da neden olmaktadır.

Sanal kaytarma davranışlarının yaygınlığını belirlemek amacıyla yapılan çalışmalar incelendiğinde, konu ile ilgili çok sayıda sanal kaytarma davranışı ve bu davranışların meydana getirdiği birçok sonuç olduğu tespit edilmiştir. Bu davranışlar çalışanlar üzerinde farklılık göstermektedir. Konu ile yapılan çalışmalar göz önüne alındığında, sanal kaytarma davranışının performans, verimlilik ve tükenmişlik olmak üzere 3 boyutu kapsayan sonuçları bulunmaktadır.

Performans

Bilgisayarların çalışma hayatına dahil olmasıyla beraber, çalışanların iş gayretlerinin performansa dönüşmesinde sıkıntı yaşadıkları görülmüştür (Kidwell, 2010, s.2414). Mahatanankoon (2002) iş yerinde iş ile ilgili olmayan nedenlerle kullanılan internet, işinden memnuniyetsizlik yaşayan çalışanın iş performansını düşürdüğünü savunmaktadır.

Fındıklı (2016) İstanbul'da sağlık ve tekstil sektörü çalışanlarının sanal kaytarma davranışlarının performansa etkisi üzerine yaptığı çalışmada, sağlık sektörü çalışanlarının sanal kaytarma davranışı arttıkça performans düzeyinin azaldığını; tekstil sektörü çalışanlarının ise sanal kaytarma davranışı arttıkça, performans düzeylerinin arttığını tespit etmiştir.

Koay ve Soh (2018) yaptıkları çalışmada ise, sanal kaytarmanın her zaman kötü olmadığını, aksine belirli zamanlarda sanal kaytarma davranışına yönelen çalışanların daha enerjik ve mutlu olduklarını bu durumun da iş performansını olumlu yönde geliştirdiğini savunmaktadır.

Gülduran ve Perçin (2019) Marmaris'te bulunan 3, 4 ve 5 yıldızlı otel işletmelerinde çalışan 392 otel çalışanı ile yapmış oldukları çalışmada, sanal kaytarmanın alt boyutları ile iş performansı arasındaki ilişkiyi analiz etmişler ancak hem önemli hem de önemsiz sanal kaytarma davranışı ile performans arasında bir ilişki tespit edememişlerdir.

Kuznek (2019) İzmir ilinde faaliyette bulunan yiyecek ve içecek işletmelerindeki çalışanlarla yürütmüş olduğu çalışmada, sanal kaytarma davranışının zaman geçirme, gündem takibi, spor/bahis ve sosyal paylaşım olmak üzere 4 boyutu olduğunu ifade ederken bunlardan yalnızca zaman geçirme boyutunun performansı olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir.

Erdem (2020) Konya il merkezinde faaliyet göstermekte olan bilişim işletmesindeki çalışanlar üzerinde yaptığı çalışmasında, sanal kaytarma davranışının işe bağlılık üzerinde negatif etkisi bulunurken, iş performansı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmadığı tespit edilmiştir.

Verimlilik

Sanal kaytarma davranışının bir diğer sonucu olan verimlilik konusu incelendiğinde, davranışın verimlilik üzerindeki etkisinin hem olumlu hem de olumsuz olduğunu savunan araştırmacılar bulunmaktadır.

Lim ve Chen (2009) çalışmalarında örgütlerde gerçekleştirilen sanal kaytarma davranışının verimsizliğe neden olduğunu belirtmişlerdir.

Çalışma saatleri içerisinde, veri indirme, bilgi arama, online yapılan alış-verişler gibi kişisel nedenlerle internet kullanımını verimlilik kaybına sebep olmaktadır (Ramayah, 2010, s.295-301). Ünal ve Tekdemir (2015) sanal kaytarma davranışının gerek çalışana gerekse örgüte olumsuz sonuçları olacağını, bu sonuçların ise maddi kayıp, hukuki yaptırım ve verimlilik gibi zararlara sebep olacağını ileri sürmektedir. Yıldız ve Ateş (2015) sanal kaytarma davranışının çalışanın hem günlük hem de iş hayatlarını olumsuz etkilediğini, mesai saatleri içerisinde yapmaları gereken işleri tamamlayamamalarına sebep olduğunu ve bu durumun işletme kaynaklarının etkin kullanılmayıp üretkenliklerini düşürdüğünü savunmaktadır. Çalışanların örgüt içerisinde sanal kaytarma davranışında bulunmalarının iş verimini düşürdüğü görüşü hâkimdir (Enön, 2019, s.19).

Aynı şekilde Öztürk (2019) iş yerinde devamlı olumsuz davranışlarla karşılaşan bireylerin sanal kaytarmaya yöneldiklerini bu durumun da verimsizlik sonucunu doğurduğunu savunmaktadır.

Olumsuz yaklaşımların aksine Fındıklı (2016) sanal kaytarma davranışlarının çalışana öğrenme fırsatı ve değişim konusunda adaptasyon sağladığı ve bu durumun çalışanları üretken çabalara teşvik eden bir aracı olarak kabul ettiğini belirtmektedir.

Tükenmişlik

Konu ile ilgili literatür taraması incelendiğinde, kimi araştırmacılara göre sanal kaytarma davranışının tükenmişliği arttırdığı, kimi araştırmacılara göre ise azalttığı görülmektedir.

Kerse ve Soyalm (2018) kamu kurumunda çalışan 110 personele uyguladıkları anket sonucunda duygusal anlamda tükenmişlik yaşayan çalışanların önemli ve önemsiz sanal kaytarma davranışı gösterdiğini tespit etmişlerdir.

Şeker (2019) çalışmasında benzer olarak sanal kaytarmanın internette gezinme boyutu ile tükenmişlik arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Bu bağlamda duyarsızlaşan bireylerin işe olan sorumluluklarının azaldığını ve sanal ortamda daha fazla zaman geçirmeye yöneldiğini belirtmektedir.

Kuzkaya ve Gürel (2022) çalışmalarında sanal kaytarmanın internette gezinme boyutu ile tükenmişliğin duyarsızlaşma boyutu arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Tükenmişlik ile ilgili olumsuz görüşlerin aksine sanal kaytarma davranışının tükenmişlik üzerine olumlu etkisinin olduğunu savunan araştırma-

larda bulunmaktadır. Yapılan çalışmaların birinde, mesai saatleri içerisinde gerçekleştirilen sanal kaytarma davranışının çalışan için bir mola görevi üstelendiği ve bununla beraber tükenmişlikten uzaklaştırdığı savunulmaktadır (Bridegan, 2008, s.5). Aynı şekilde çalışanlar kendilerine yüklenen sorumlulukların üstesinden gelebilmek ve bu süreçte biraz dinlenebilmek adına sanal kaytarma davranışına yönelmektedirler (Oravec, 2002, s.61).

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde bilgi çağı olarak nitelendirilen 21. Yüzyıl, bilgi teknolojilerinin hızlı bir şekilde gelişmesine bağlı olarak gerek bireysel gerekse örgütsel açılardan farklılıkları da beraberinde getirmektedir. Öncelikli olarak, teknolojik yeniliklerin iş hayatına dahil olması işlerin interaktif ağlar aracılığı ile daha hızlı ve verimli şekilde gerçekleşmesine olanak sağlamıştır. Tüm bu olumlu özellikler ile beraber örgüt içerisinde internetin amaç dışı ya da aşırı kullanımı, olumsuz sonuçlara da sebep olmaktadır. Bu noktada amaç dışı internet kullanımı literatürde sanal kaytarma davranışı olarak adlandırılıp gerek kamu örgütleri gerekse özel sektörde gözlemlenmektedir.

Çalışanlar örgüt içerisinde interneti, web sitelerinde sörf yapmak, sosyal medya hesaplarında takılmak, sanal alışveriş yapmak, oyun oynamak, gazete okumak, vb. gibi bireysel amaçlarda da kullanabilmektedir. Bu bağlamda, doğrudan örgüt amaçları dışında kullanılan internetin örgütlere olumlu veya olumsuz geri dönüşleri bulunmaktadır. Bu durumu açıklayan yaklaşım ise sanal kaytarma davranışdır.

Bu çalışmada, sanal kaytarma davranışı teorik bağlamda ele alınmıştır. Öncelikli olarak davranışın kavramsal boyutu incelenerek, farklı yazar ve çalışmalarda sanal kaytarmanın nasıl açıklandığı üzerinde durulmuştur. Yapılan literatür taramalarında sanal kaytarma davranışı ile ilgili tam anlamıyla fikir birliğine varılamadığı gözlemlenmiştir. Farklı yazarlar tarafından farklı boyutlarda ele alınan kavram genel olarak “mesai saatleri içerisinde örgütsel amaçlar dışında bireysel amaçlar ile internet kullanımı” şeklinde ifade edilmiştir.

Çalışmanın odaklandığı diğer bir konu ise sanal kaytarma davranışlarının sınıflandırılmasıdır. Robinson ve Bennett sanal kaytarma davranışlarını örgüte verdiği zarar seviyesine göre sınıflandırmış ve örgüt açısından az riskli olan davranışları önemsiz, daha riskli olan davranışları ise önemli sanal kaytarma olarak nitelendirmiştir. Blanchard ve Henle'nin yapmış olduğu sınıflandırmada ise Robinson ve Bennett'in sınıflandırmasındaki gibi önem-

li ve önemsiz sanal kaytarma davranışları üzerinde durulmuş ancak sanal kaytarmanın her zaman olumsuz bir davranış olmadığı gerek örgüt gerekse çalışan açısından olumlu etkilerinin de bulunduğu belirtilmiştir.

Lim ve Chen ise sanal kaytarma yolları üzerinde durarak, davranışa harcanan enerjiyi incelemiş ve sanal kaytarma davranışını bireysel e-posta alıp gönderme ve mesai saatleri içerisinde web sitelerini tarama şeklinde sınıflandırmışlardır. Anandarajan, Murugan ve Devine ise Lim ve Chen'in sınıflandırmasını daha geniş bir yelpazeye taşıyarak yaptıkları sınıflandırmada, mesai saatleri içerisinde bireysel internet kullanımının örgüt ve çalışan için fırsat ve tehditlerini değerlendirmişlerdir.

Davranışın olumlu veya olumsuz olduğu konusunda yazarlar tarafından tam anlamıyla fikir birliği olmamasına rağmen, genellikle önemli ve önemsiz olmak üzere iki boyutta incelenmiştir. Önemli sanal kaytarma davranışları örgüte ciddi boyutta zararı dokunan faaliyetlerken; önemsiz sanal kaytarma davranışları ise örgüte olumsuz etkisi olmayan hatta örgüt etkinlik ve verimliliğinin artmasına destek veren aksiyonlar şeklinde tanımlanmıştır.

Bu bağlamda örgütler, sanal kaytarma davranışını değerlendirirken, öncelikle çalışanın bu davranışı mesai saatleri içerisinde ne ölçüde tekrarladığını belirlemeli ve ayrıca gerçekleştirilen bu faaliyetin önemli ya da önemsiz sanal kaytarma davranışlarından hangisinin içinde olduğu gözlemlenmelidir.

Çalışmada değinilen bir diğer husus çalışanları sanal kaytaramaya iten nedenler olmuştur. Birçok yazar tarafından farklı nedenler öne sürülmüş olsa dahi genel olarak çalışanları sanal kaytarma davranışına, bireysel, örgütsel ve iş ile ilgili faktörler itmektedir. Bireysel nedenlerin içerisinde çalışanın görev süresi, pozisyonu, tükenmişlik seviyesi, psikolojik durumu, ahlaki normları yer almaktadır. Örgüt politikaları, örgüte ait internet politikaları ise örgütsel nedenler başlığında incelenmektedir. İş ile ilgili olan nedenler ise çalışanın iş yükü, iş ve özel hayat arasındaki denge durumu ve iş yeriyle alakalı talepleridir.

Teknoloji, teknolojik araçlar ve en önemlisi internetin hayatımızın bir parçası haline gelmesi sonucunda, sanal kaytarma davranışlarının daha fazla karşılaşılabilecek bir kavram haline geleceği düşünülmektedir. Bu nedenle örgütlerin sanal kaytarma konusuna ilişkin bilgi sahibi olması ve sanal kaytarmanın yalnızca olumsuz değil, olumlu yönlerine de odaklanmanın yararlı olacağı düşünülmektedir. Örgütlerin çalışanlara, sanal kaytarma konusundaki bilinç düzeyini artırıcı eğitimler vermesi ile çalışanların bu konuya daha sağlıklı yaklaşılmasına neden olacağı düşünülmektedir.

Örgütler sanal kaytarma davranışlarının bireysel ve örgütsel nedenlerine yönelik araştırma yaparak, bu davranışları çalışan motivasyon ve verimliliğini arttıracak şekilde yapılandırmalıdır. Ayrıca örgütler çalışanlarını, sanal kaytarma konusunda karşılaşılabilecekleri muhtemel tehlikelere karşı bilgilendirmelidir. Gerek örgütü gerekse çalışanı olumsuz etkileyecek sanal kaytarma davranışları ve hukuki yaptırımları açıkça belirtilerek çalışanlar bilgilendirilmelidir.

Her çalışma gibi bu çalışmanın da bazı kısıtları vardır. En büyük kısıtı teorik bir çalışma olmasıdır. Bu nedenle teorik kısmın yanında, uygulamaya da yer vermek daha somut bulgular elde edilmesi bağlamında yararlı olabilir.

Kaynakça

- Akça, A. (2013). *Okul yöneticilerinin iş dışı internet kullanım (siber aylaklık) davranışlarının incelenmesi* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Alhas, F. (2022). *İş yeri nezaketsizliği ve sanal kaytarma arasındaki ilişkide örgütsel sinizmin aracılık rolü* (Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Alpaydın, N. M., Çimeni, B., Tarçalır E., vd., (2016). Bilişsel davranışçı terapide direnç ve motivasyonel görüşme teknikleri, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 8(2), 95-101.
- Anandarajan, M., Devine, P. ve Simmers, C. (2004). A multidimensional sealing approach to personal web usage in the workplace in. M. Anandarajan and C. Simmers (Eds), *A personal web usage in the workplace: a guide to effective human resources management* Hensey, PA: Information Science Publishing, 61-78.
- Askew, K., Buckner, J., Taing, M., Ilie, A., Bauer, J. ve Coovert, M. (2014). Explaining cyberloafing: The role of the theory of planned behavior. *Computers in Human Behavior*, 36, 510-519.
- Avcılar, M. ve Demirgümüş, B. (2016). Analyzing the effects of personality traits on motivations for using social media. *Journal of Management, Marketing and Logistics*, 3(3), 251-271.
- Aquino, K., Galperin, B. L. ve Bennett, R. J. (2004). Social status and aggressiveness as moderators of the relationship between interactional justice and workplace deviance. *Journal of Applied Social Psychology*, 34 (5), 1001-1029.
- Blanchard, A. ve Henle, C. (2008). Correlates of different forms of cyberloafing: The role of norms and external locus of control. *Computers in Human Behavior*, 24(3), 1067-1084.
- Bono, J. E., Boles, T. L., Judge, T.A. vd., (2002). The Role of personality in task and relationship conflict, *Journal of Personality*, 70(3), 311-344.

- Bridegan, G. L. (2008). Take A Break from WMDs, *ISHN*, 42(2), 51.
- Bruck, C.S. ve Allen, T.D. (2003). The relationship between big five personality traits, negative affectivity, type A behavior, and work-family conflict. *Journal of Vocational Behavior*, 63(1) 457-472.
- Carlson, D. S., Kacmar K. M. ve Williams, L. J. (2000). Construction and initial validation of a multidimensional measure of work-family conflict, *Journal of Vocational Behaviour*, (56), 249-276.
- Conner, M. ve Armitage, C.J. (1998). Extending the theory of planned behavior: a review and avenues for further research. *Journal of Applied Social Psychology*, (15), 1429-1464.
- Costa, P. T. ve McCrae, R.R. (1995). Domains and facets: hierarchical personality assessment using the revised NEO personality inventory. *Journal of Personality Assessment*, 64 (1), 21-50.
- Doorn, O. V. N. (2011). *Cyberloafing: A Multi-Dimensional Construct Placed in A Theoretical Framework* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Eindhoven University of Technology, Department Industrial Engineering and Innovation Sciences, Netherland.
- Edwin, A. J. ve Madelon, L. M. (2017). Boredom at work: towards a dynamic spillover model of need satisfaction, work motivation, and work-related boredom. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 26(1), 133-148.
- Erdem, A.T. (2020). Sanal kaytarma davranışının iş performansına etkisinde işe bağlılığın aracı rolüne yönelik bilişim sektöründe bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(4), 3843-3858.
- Fındıklı, M. (2016). Sanal kaytarma ve iş performansı ilişkisi: sağlık ve tekstil sektörü çalışanlarının karşılaştırılması. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 33-62.
- Garrett, R. K. ve Danziger, J. N. (2008). On cyberslacking: Workplace status and personal internet use at work. *CyberPsychology and Behavior*, 11(3), 287-292.
- Gezer, H. B. ve Barutçu, E. (2020). Sanal kaytarma ile iş tatmini arasındaki ilişkiye yönelik bir araştırma. *İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi*, 11(1), 35-48.
- Gülduran, Ç.A. ve Perçin, N. (2019). Beş büyük kişilik özelliğinin sanal kaytarma davranışı ve iş performansı üzerindeki etkisi: Otel işletmelerinde bir araştırma. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 37-56.
- Hanaylı, B. (2020). *Örgütsel bağlılığın sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisi* (Yüksek lisans tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Hellman, C. M. ve McMillin, W. L. (1997). The Relationship between psychological reactance and self-esteem. *The Journal of Social Psychology*, 137(1), 135-138.
- Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: a new attempts at conceptualizing stress. *American Psychologist*, 44(3), 513-524.

- Hooff, M. ve Hooff, E. (2017). Boredom at work: towards a dynamic spillover model of need satisfaction, work motivation, and work-related boredom. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 26(1), 133-148.
- Hooff, T. (2019). *Telekomünikasyon İşletmelerinde Çalışanların Sanal Kaytarma Düzeyleri İle Örgüt İklimi Arasındaki İlişki ve İş Tatminine Olan Etkileri: Türk Telekomünikasyon A.Ş. Örneği* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Beykent Üniversitesi İşletme Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Jandaghi, G., Alvani, S., Zarei Matin, H. ve Fakheri Kozekanan, S. (2015). Cyberloafing management in organizations. *Iranian Journal of Management Studies*, 8(3), 335-349.
- Jia, H., Jia, R., ve Karau, S. (2013). Cyberloafing and personality: the impact of the big five traits and workplace situational factors. *Journal of Leadership ve Organizational Studies*, 20(3), 358-365.
- Johns, G. (2006). The Essential impact of context on organizational behavior. *Academy of Management Review*, 31, 386-408.
- Kalaycı, E. (2010). *Üniversite Öğrencilerinin Siber Aylaklık Davranışları İle Öz Düzenleme Stratejileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kaplan, M. ve Ögüt, A. (2012). Algılanan örgütsel adalet ile sanal kaytarma arasındaki ilişkinin analizi: hastane çalışanları örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 13(1), 1-13.
- Karabey, C. ve Yıldırım, S. (2017). Etik iklim ve örgütsel kontrol mekanizmalarının sanal kaytarma davranışı üzerindeki etkisinde örgütsel sinizmin aracılık rolü. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(11), 556-594.
- Karatepe S. ve Güngör M. (2017). Örgütsel özdeşleşme ve sanal kaytarma: kamu çalışanları üzerine bir araştırma. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 4(9), 80-96.
- Kasap, Y. (2019). *Cyberloafing Behavior in the Workplaces and Management Practices*. Doctoral dissertation. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kavi, E. (2017). *Çalışma Yaşamında Güncel Psikolojik Konular*. Dora Yayınevi, Yalova.
- Kaya, K. (2020). Bölüm Adı: Sanal Kaytarma. Kitap Adı: Teknoloji ve... (Editör: Aztimur, H. ve Arslan, B.), SRA Academic Publishing, 1-26
- Kerse, G. ve Soyaloğlu, M. (2018). Kamu kurumu çalışanlarının sanal kaytarma davranışı adalet algısı ve duygusal tükenme düzeyiyle açıklanabilir mi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(3), 210-233.
- Keser, A. (2006). Çağrı merkezi çalışanlarında iş yükü düzeyi ile iş doyumunu ilişkisinin araştırılması, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 100-119.
- Kidwell, B. ve Jewell, R. D. (2010). The motivational impact of perceived control on behavioral intentions. *Journal of Applied Social Psychology*, 40(9), 2407-2433.

- Koay, K. ve Soh, P. (2018). Should cyberloafing be allowed in the workplace, *Human Resource Management International Digest*, 26(7), 4-6.
- Kurland N.B. ve Bailey D.E. (1999). Telework: The Advantages and Challenges of Working Here, There, Anywhere, and Anytime. *Organizational Dynamics*. 28(2), 53-68.
- Kuss, D. J. (2016). Internet Addiction: The Problem and Treatment, *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 3(2), 185-192.
- Kuzkaya, E. ve Gürel, E. (2022). İşletme ve İktisadî Bilimler Metodoloji, Araştırma ve Uygulama. *Livre De Lyon*.
- Kuznek, E. (2019). *Sanal kaytarma ve iş performansı: kuşaklar teorisi yaklaşımı* (Yüksek lisans tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Aydın.
- Küçük, F. ve Nur, E. (2019). Sanal kaytarma davranışları ile iş verimliliği arasındaki ilişki: Harran Üniversitesi'nde çalışan akademik ve idari personel üzerine bir araştırma. *Journal of International Social Research*, 12(66), 1102-1116.
- Li, S. ve Chung, T. 2006. Internet Function and Internet Addictive Behaviour. *Computers in Human Behaviour*. 22, 1067-1071.
- Liberman, B., Seidman, G., McKenna, K. ve Buffardi, L. (2011). Employee job attitudes and organizational characteristics as predictors of cyberloafing. *Computers in Human Behavior*, 27(6), 2192-2199.
- Lim, V. K. ve D. J., Chen, (2009). Impact of Cyberloafing on Affect, Work Depletion, Facilitation and Engagement, 24th Annual Society of Industrial and Organizational Psychology Conference, At New Orleans, Louisiana, USA.
- Lim, V. K. ve Chen, D. J. (2012). Cyberloafing at the workplace: gain or drain on work. *Behaviour ve Information Technology*, 31(4), 343-353.
- Lim, Vivien K.G. ve Thompson S.H., Teo (2005). Prevalence, Perceived Seriousness, Justification and Regulation of Cyberloafing in Singapore an Exploratory Study, 61 *Information and Management*, 42, 1081-1093.
- Mahatanankoon, P. (2002). Explaining Production Deviant Use of The Internet Technology in The Workplace: An Integrated Model, Dissertation Abstract International. The Claremont Graduate University, Claremont (ABD).
- Mumford, K. ve Smith, P.N. (2004). Job Tenure in Britain: Employee Characteristics Versus Workplace Effects, Discussion Paper, 1085, 1-34.
- Nur, E., Arslan, B. ve Küçük, F. (2020). Sanal kaytarma davranışları ile çevrimiçi satın alma davranışları arasındaki ilişki: kadın sağlık çalışanlar üzerine ampirik bir çalışma. Kitap Adı: Teknoloji ve... (Editör: Aztimur, H. ve Arslan, B.), SRA Academic Publishing, 1-26.
- Nur, E., Arslan, B. ve Küçük, F. (2021). İş yaşamında sanal kaytarma davranışları. *Strategic Researches Academy (SRA)*, 67-84.

- Ones, D. S., Viswesvaran, C. ve Dilchert, S. (2005). Personality at work: raising awareness and correcting misconceptions. *Human Performance*, 18(4), 389-404.
- Oravec, J. A. (2002). Constructive approaches to internet recreation in the workplace. *Communications of the ACM*, 45 (1), 60-63.
- Örücü, E. ve Yıldız H. (2014). İşyerinde kişisel internet ve teknoloji kullanımı: Sanal kaytarma. *Ege Akademik Bakış*, 14(1), 99-114.
- Özkalp, E., Aydın U. ve Tekeli S. (2012). Sapkın örgütsel davranışlar ve çalışma yaşamında yeni bir olgu: sanal kaytarma (cyberloafing) ve iş ilişkilerine etkileri. *Çimento İşveren Sendikası Dergisi*, 26(2), 18-33.
- Öztürk, M. (2019). *Örgütsel Sinizmin İş Erteleme ve Sanal Kaytarma Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, İşletme Ana Bilim Dalı, Kayseri.
- Öztürk, M. (2021). *Örgütsel Bağlılığın Sanal Kaytarma Davranışı Üzerine Etkisinde Örgütsel Sinizmin Aracılık Rolü: Seyahat İşletmelerinde Bir Uygulama* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Turizm İşletmeciliği Ana Bilim Dalı, Isparta.
- Polat, G. (2020). *Liderlik Tarzlarının Sinizm ve Sanal Kaytarma Davranışına Etkisi: Afyonkarahisar İli Belediye Çalışanları Üzerine Bir Araştırma* (Yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Rajah, R. ve Lim, K. G. (2011). Cyberloafing, Neutralization, and Organizational Citizenship Behavior. *PACIS 2011 Proceedings*, 152.
- Ramayah, T. (2010). Personal web usage and work inefficiency. *Business Strategy Series*, 11(5), 295-301.
- Robinson, S. L. ve Bennett, R.J. (1995). A Typology of deviant workplace behaviors: a multidimensional scaling study. *The Academy of Management Journal*, 38(2), 555-572.
- Semiz, E. (2019). *İşe Yabancılaşma İle Sanal Kaytarma Arasındaki İlişki: Sağlık Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Seymour, L. ve Nadasen, K. (2007). Web access for it staff: a developing world perspective on web abuse. *The Electronic Library*, 25(5), 543-557.
- Stanton, J. M. (2002). Company Profile of the Frequent Internet User. *Communications of the ACM*, 45(1), 55-59.
- Svendsen, L. (2005). *A Philosophy of Boredom*. London: Reaktion Book.
- Şeker, T. (2019). *Çalışanlarda Tükenmişlik ve Sanal Kaytarma Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Enerji Sektöründe Bir Araştırma* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bandırma Onyedil Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Tatari, A. M. (2021). *Beyaz Yakalı Çalışanların İşyerindeki Mobbing Algılarının Sanal Kaytarma Davranışlarına Etkisi: İletişim Sektörü Örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bahçeşehir Üniversitesi, İşletme Ana Bilim Dalı, İstanbul.

- Ünal, F. Ö. ve Tekdemir, S. (2015). Sanal kaytarma: bir kamu kurumunda ampirik bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20 (2), 95-118.
- Yıldız, H., Yıldız, B. ve Ateş, H. (2015). Sanal kaytarma davranışlarının sergilenmesinde örgütsel adalet algısının rolü var mıdır?. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 10(2), 55-66.
- Yıldız, H., Yıldız, B. ve İyigün, N. Ö. (2016). Psikolojik sözleşme algısının sanal kaytarma davranışları üzerindeki etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 47(1), 147-165.
- Wu, J. N., Song, M., Ugrin, J.C. vd. (2021). Cyberloafing Research 1997-2019: a citation-based literature review. *Organizacija*, 54(2), 98-11.